

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

აწ. მარტიშოსოვი

ქართული დიალექტოლოგიის
ისტორიისათვის

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1972

4 Γ
499.962.1.0
ქ 279

ნაშრომის ძირითად ნაწილში შეჯამებულია ამ 50 წლის განმავლობაში ჩატარებული კვლევა-ძიება ქართულ დიალექტოლოგიაში, შესავალში კი განხილულია ის საკითხები, რომლებიც ამჟამად დგას ქართული ენის დიალექტების შესწავლასთან დაკავშირებით.

შენსავალი

ქართული ენის დილაქტების შესწავლის ძირითადი
საკითხები

ქართული ენის დილაქტების შესწავლას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ქართული სალიტერატურო ენის ფონეტიკური სისტემის, გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შემადგენლობის დასადგენად, მისი განვითარების გზებისა და ტენდენციების გასარკვევად და მასში ახალწარმონაქმნთა გვერდით არქაული და უქველესი მოვლენების აღსადგენად.

დილაქტების მონაცემებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართულ ენაში მომხდარი ისტორიული პროცესების სწორი გაგებისათვის. რიგ დილაქტებში დღემდე შემონახული არქაული მოვლენები, რომლებიც სალიტერატურო ენაში კარგა ხანია აღარ იხმარება, ფასდაუდებელ მასალას წარმოადგენს ქართული ენის განვითარების ისტორიის უქველესი საფეხურების გასათვალისწინებლად.

დილაქტების შესწავლას გარკვეული ღირებულება ენიჭება აგრეთვე ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებისა და გაძლიერება-განვითარების თვალსაზრისით. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ფუძე-დილაქტისა და სალიტერატურო ენასთან ახლომდგომი სხვა დილაქტების როლი. ქართული სალიტერატურო ენის მდიდარი და მრავალფეროვანი ისტორია ნათლად ადასტურებს, რომ იგი ვითარდებოდა, სრულყოფდა თავის გრამატიკულ წყობასა და ლექსიკურ შემადგენლობას ამ დილაქტების აქტიური მონაწილეობის გზით.

დილაქტების ფონეტიკური სისტემისა და გრამატიკულ-ლექსიკურ თავისებურებათა შესწავლა უაღრესად აქტუალურია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც, რადგანაც ქართული დილაქტები გვაწვდიან მეტად საყურადღებო მასალებს ისეთი ძირითადი პრობლემების გადასაწყვეტად, როგორცაა: სალიტერატურო ენისა და დილაქტების ურთიერთმიმართება, მომიჯნავე დილაქტთა ურთიერთზეგავლენა და

ამის ნიადაგზე მეტყველების გარდამავალი ზონების ანუ ნარევი დიალექტების წარმოშობა, დიალექტებზე მეზობელი ენების გავლენა, სუბსტრატი დიალექტებში და სხვა.

ქართული დიალექტების შესწავლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. მათ შესახებ ზოგიერთი ცნობა ევროპულ ენებზე ჯერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნის მიწურულსა და მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში მოგვეპოვება¹.

ნეაპოლის ნაცდონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულია ქართული ზღაპრების ტექსტი, რომელიც აღმოჩნდა XVII საუკუნეში საქართველოში ჩამოსული მისიონერის არქივში². პირველი ქართული ჩანაწერები გარკვეულ ინტერესს იწვევს არა მარტო ფოლკლორისტიკის, არამედ დიალექტოლოგიური თვალსაზრისითაც.

როგორც ცნობილია, ამიერკავკასიაში მოგზაურობის დროს ი. გიულდენშტედტი თავის დაკვირვებებს აწარმოებდა ქართველურ ენებზედაც. მას შენიშნული აქვს, რომ საქართველოს კუთხეებში: კახეთში, ზემო და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში ერთი სახის მეტყველებაა მცირე დიალექტური სხვაობით³.

1834 წელს გამოქვეყნებულ მ. ბროსეს წერილში „De la langue géorgienne“⁴ დასახელებულია ქართული ენის ხუთი კილო: კახური, იმერული, გურული, ქართლური, აგრეთვე მეგრული და ოთხი „პატუა“: მესხური, სვანური, ჭანური, აფხაზური; ე. ი. მეგრული, ჭანური, სვანური და აფხაზურიც მიჩნეულია ქართული ენის ერთეულებად.

გ. როზენს შენიშნული აქვს, რომ იმერხევის დიალექტი მსგავსებას ამჟღავნებს ახალციხურ ქართულთან, აქარული დიალექტი კი გურულთან უფრო ახლოს დგასო⁵.

¹ ვრცლად იხ. შ. ძიძიგურის წერილში: „ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის“, ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები, III, ტფილისი, 1936 და არნ. ჩიქობავას მონოგრაფიაში: „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია“, თბილისი, 1965.

² XVII საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები. გამოსცა, გამოკვლევა და ვარიანტები დაურთო მ. ჩიქოვანმა („არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საზოგადოების კრებული“, I, თბილისი, 1946); ელ. ვირსალაძე, მასალები ქართული ფოლკლორის ისტორიისათვის, ლიტერატურული ძიებანი, IV, 1947.

³ „გიულდენშტედტის მოგზაურობა“ (გერმანული ტექსტი თარგმანიურთ) გამოსცა საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიამ (ტ. 1, 1962, ტ. II, 1964).

⁴ Nouveau Journal Asiatique, XIV, Paris, 1834, გვ. 373—374.

⁵ Ossetische Sprachlehre nebst einer Abhandlung über das Mingrelische, Suanische und Abchasische von Dr. Georg Rosen. Berlin, 1816, გვ. 45—16.

რ. ერკერტი თავის ცნობილ შრომაში „Die Sprachen des kaukasischen Stammes“ (Wien, 1895), კავკასიურ ენებთან ერთად განიხილავს რა ქართულს, დიალექტებად გამოყოფს ქართულს ვიწრო მნიშვნელობით, იმერულს (გურულს), ინგილოურს და ხევსურულს (თუშურს, ფშაურს). გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით ადგენს „მთის ინგილოურს“ და „სამხრულ ინგილოურს“. აქვეა შენიშნული ინგილოურის ძირითადი თავისებურება, რომ სიტყვები ირთავენ ყე-ს, რაც რაქულსა და ქიზიყურშიც დასტურდებაო (გვ. 321—329).

ყე ნაწილაც, როგორც ცნობილია, სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა პ. შუხარდტმა—„Georgische qe“⁶.

თითო-ორთა ცნობას შეეხვდებით აგრეთვე ჩვენი საუკუნის ზოგიერთი ევროპელი ენათმეცნიერის შრომაში, რომელშიც ჩვეულებრივ ქართული დიალექტოლოგიიდან ცნობილი ფაქტებია განმეორებული. მაგალითად, გ. დეეტერსს თავის გამოკვლევაში „Armenisch und Südkaukasisch“⁷ დამოწმებული აქვს ი. ყიფშიძის ცნობილი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ იმერულზე მეგრულის გავლენით აიხსნას სუბიექტის მოთხრობით ბრუნვაში დასმა გარდაუვალ ზმნებთან ნამყო სრულში.

გ. დეეტერსი ქართული კილოების მონაცემებს ხშირად მიმართავს თავის მეორე ნაშრომში „Das kharthwelische Verbum“ (Leipzig, 1930).

რ. ბლაიზშტაინერს ეურნ. „Caucasica“-ში (№№ 7, 9, Leipzig, 1931) დაბეჭდილი აქვს გურული ტექსტები გერმანული თარგმანით და მცირე ლექსიკონით: „Beiträge zur Sprach- und Volkskunde des georgischen Stammes der Gurier“. გამომცემელს ტექსტები გერმანიაში ჩაუწერია დ. ლომაძისაგან.

ზემოთ წარმოდგენილი შენიშვნებიდან ჩანს, რომ ამ პირველ ცნობებს, ისე როგორც ფოლკლორულ-დიალექტოლოგიურ მასალებს შეტყობილად შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა, ანდა ისინი ზოგჯერ არაზუსტად აღმოსცემდნენ ფაქტობრივ ვითარებას.

ქართული ენის დიალექტების მეცნიერული შესწავლა XX საუკუნის დასაწყისიდან იწყება. 1910 წელს სამხრეთ საქართველოში ლინგვისტურ-არქეოლოგიური მოგზაურობის დროს ნ. მარმა შეისწავლა იმერხეული მეტყველება და სათანადო ტექსტები გრამატიკული შე-

⁶ Mélanges Charles de Harlez, 1927, გვ. 279—280.

⁷ „Caucasica“, 3, 1926, გვ. 45.

ნიშვნებითა და ლექსიკონითურთ 1911 წელს გამოაქვეყნა თავის „მოგზაურობის დღიურებში“⁸.

(1912) წელს პეტერბურგში დაიბეჭდა ვუკ. ბერიძის „სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“, რომელშიც შეტანილია სპეციალური ენათმეცნიერული ინტერესით შეგროვილი საინტერესო ლექსიკური მასალები.

ერთი წლის შემდეგ კრებულ „ძველ საქართველოში“ (ტ. II) დაიბეჭდა მ. ჯანაშვილის ეთნოგრაფიულ-ისტორიული გამოკვლევა „საინგილო“, რომელშიც მოცემულია ქართული ენის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დიალექტის — ინგილოურის — ფონეტიკურ-გრამატიკული მიმოხილვა და დიდი რაოდენობის ტექსტები ლექსიკონითურთ.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული ენის მთის კილოებისადმი მიძღვნილ ა. შანიძის გამოკვლევებს, რომელთაც ახალი საფუძველი ჩაუყარეს ჩვენში დიალექტოლოგიურ კვლევა-ძიებას და, საერთოდ, ქართულ დიალექტოლოგიას, როგორც ენათმეცნიერულ დისციპლინას.

ქართული ენის დიალექტების გეგმაშეწონილი და სისტემატური შესწავლა პირველად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში დაიწყო. შემდეგში ეს მუშაობა ფართო ფრონტით გაიშალა უნივერსიტეტის საენათმეცნიერო სკოლის ბაზაზე ჩამოყალიბებულ ჯერ ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში, ხოლო უფრო გვიან — მისგან გამოყოფილ ენათმეცნიერების ინსტიტუტში, რომელიც სულ მოკლე ხანში გადაიქცა იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის დიდ ცენტრად.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტთან ერთად მნიშვნელოვანი ღონისძიებები განახორციელა თბილისის უნივერსიტეტის ქართული ენის კათედრამ განსაკუთრებით ქართული ენის საყრდენი დიალექტების — ქართლურისა და კახურის შესასწავლად. დასავლური დიალექტების შესწავლის საქმეში დიდი წვლილი შეიტანა ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრამ, რომელიც სისტემატურ კვლევა-ძიებას ეწევა იმერული, ლეჩხუმური და გურული დიალექტების მონოგრაფიული შესწავლისათვის. სათანადო დამსახურება მიუძღვით ბათუმის, თელავისა და გორის პედაგოგიური ინსტიტუტების ქართული ენის კათედრებს შესაბამისად აჭარულისა, კახურისა და ქართლურის შესწავლაში. ქართულ დიალექტოლოგიაში ნა-

⁸ Дневник поездки в Шавшетно и Кларджетно. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, С.-Петербург, 1911.

ყოფიერი მუშაობა წარმოებდა აგრეთვე თბილისისა და სოხუმის პე-
დაგოგიურ ინსტიტუტებში.

ქართულ დიალექტოლოგიაში მუშაობა იმთავითვე რამდენიმე მი-
მართულებით წარიმართა: ამოცანად იქნა დასახული: 1. დიალექტთა
ყოველმხრივი და ამომწურავი შესწავლა (ტექსტების შეკრება-გამო-
ცემა, ცალკეული დიალექტების ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისე-
ბურებათა სრული დახასიათება); 2. დიალექტური ლექსიკონების შედ-
გენა; 3. ისტორიული დიალექტოლოგიის პრობლემების კვლევა; 4.
მწერლის ენის შესწავლასთან ერთად პერსონაჟთა მეტყველების თა-
ვისებურებათა შესწავლა; 5. დიალექტთა საერთო მოვლენების წარ-
მოშობა-განვითარების ძიება ქართული ენის განვითარების საერთო
ფონზე და ქართული ენის დიალექტთა მასალის ანალიზის საფუძველ-
ზე ზოგადენათმეცნიერული საკითხების გაშუქება.

ყველა მიმართულებით ქართველ ენათმეცნიერთა მიერ ჩატარე-
ბულია მნიშვნელოვანი სამუშაოები. გამოქვეყნებულია ვრცელი და
საფუძვლიანი მონოგრაფიული გამოკვლევები და დიდი რაოდენობით
ცალკეული სტატიები. სპეციალურად შესწავლილია რამდენიმე დიალექ-
ტის ლექსიკა და გამოქვეყნებულია ლექსიკონები. გამოკვლევებთან
ერთად დაბეჭდილია სათანადო დიალექტური ტექსტები და ტექსტე-
ბის ცალკე კრებულები. ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრი-
სით გარკვეულია წყება საკითხებისა ძველი ქართული ენის დიალექ-
ტობრივი შედგენილობის მხრივ. ძველი ქართულის ძეგლების გრამა-
ტიკა-ლექსიკის შესწავლის საფუძველზე გამოვლენილია ძველი სალი-
ტერატურო ქართულის ფორმირებაში მონაწილე დიალექტები. დად-
გენილია უძველესი (V—VIII სს.) ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების წა-
რმოშობისა და გავრცელების გზები. გარკვეულია ლიტერატურული
ცენტრები და უძველესი ძეგლების შედგენა-დაწერის ადგილები. დია-
ლექტების აღწერითს შესწავლასთან მტკიცედ დაკავშირებულია კუთ-
ხის ეთნოგრაფიის შესწავლა, რითაც შესაძლებელი გახდა ქართველი
ერის მატერიალური და სულიერი კულტურის ამსახველი ენობრივი,
კერძოდ, დიალექტური მოვლენების სწორი გაგება. ტერიტორიულა
დიალექტების თავისებურებათა ანალიზისას, ამ დიალექტთა ფარგლე-
ბის დახასიათებისას გათვალისწინებულია, ერთი მხრით, საქართვე-
ლოს ისტორიის მონაცემები, რამაც შესაძლებელი გახდა რიგი დია-
ლექტების ურთიერთმიმართების განსაზღვრა, ხოლო, მეორე მხრით,
დიალექტოლოგიური ძიების შედეგად მიღებული ფაქტები გამოყენე-
ბულია ქართველი ტომების უძველესი საცხოვრისის, მათი ტერიტო-
რიული განაწილებისა და გავრცელების თავდაპირველი ფარგლების

შესასწავლად და დასადგენად. ქართულ დიალექტთა მასალების გათვალისწინებით გამოქვეყნებულია ზოგადენათმეცნიერული ხასიათის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები.

ქართულ დიალექტოლოგიაში მეცნიერული კვლევა-ძიება ძირითადი კილოების შესწავლით დაიწყო, რადგან იმთავითვე განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდნენ ისინი არქაიზმების დაცვითა და ზოგჯერ თავისებური ნეოლოგიზმების გაჩენით.

ქართული დიალექტოლოგიის აქტუალურ ამოცანას ყოველთვის წარმოადგენდა ქართლურისა და კახურის საფუძვლიანი და ყოველმხრივი შესწავლა, რაც, ბუნებრივია, შეპირობებული იყო იმ დიდი როლით, რომელსაც ეს დიალექტები ასრულებდნენ სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებასა და განვითარება-გამდიდრებაში.

უცხო ენობრივ გარემოში ქართული დიალექტების თავისებურებანათა შენარჩუნებისა და განვითარების თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა ფერეიდნული და ინგილოური, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიის გარეთაა. მათ შესახებ დაიბეჭდა რამდენიმე საყურადღებო გამოკვლევა.

1930 წლიდან მოკიდებული ფართოდ შეისწავლებოდა აგრეთვე ქართული ენის დასავლური კილოები: აჭარული, გურული, იმერული, რაჭული, ლეჩხუმური. გაირკვა როგორც თითოეული მათგანის თავისებურებანი, ისე ბევრი საზიარო მოვლენა ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა და ლექსიკაში.

რამდენიმე შრომა მიეძღვნა ქართული ენის სამხრულ დიალექტებს: მესხურს, ჯავახურს და იმერხეულს.

შესწავლილ იქნა მომიჯნავე დიალექტთა ურთიერთშეგავლენით გამოწვეული საინტერესო მოვლენები.

იმერეთ-ქართლის მოსაზღვრე რაიონში დადგინდა დიალექტური მეტყველების გარდამავალი ზოლი ქართლურისა და იმერულის თავისებურებებით. ზემო იმერეთისა და ქართლის მიჯნაზე მდებარე სოფლების მეტყველებაში (წიფა, გოლათუმანი, ზვარე, ჩრდილი, ნებოძირი, დეისი, ხევი, გრიგალათი, წაქვა, ლოლათუმანი და სხვ.) გამოვლინდა შერეული, ე. წ. გაიმერულებული ქართლურის დამახასიათებელი თავისებურებანი. ამასთან ერთად, გაირკვა, რომ, მაგალითად, ზემოიმერული კილოკავის ვახანურას ხეობის მეტყველება უფრო ახლოსაა ქართლურთან, ვიდრე თვით რაიონის ცენტრის — ორჯონიკიძის ახლო მცხოვრებთა მეტყველებასთან.

იმერულ-ქართლურის ნარევი თავისებურებები ხელშესახებად დადასტურდა ბორჯომის ხეობის მოსახლეთა მეტყველებაში.

თუმცა ჯერ კიდევ საფუძვლიანად აოა შესწავლილი, მაკამ ზო-
გიერთი ცნობა უკვე მოპოვებულია თიანური მეტყველების შესახებ,
რომელიც დიალექტთა ურთიერთზეგავლენისა და შერევის საინტერე-
სო ნიმუშს წარმოადგენს.

საგანგებოდ არის შესწავლილი მზის კილოები იმ თავისებურება-
თა გამოსავლენად, რომლებიც მიღებულია ნახურ ენებთან მათი ხანგ-
რძლივი და ინტენსიური ურთიერთობის შედეგად. თუშურსა და ხევ-
სურულში მიკვლეულია ნახურ ენათა სუბსტრატის კვალი როგორც
ფონეტიკურ-გრამატიკულ სტრუქტურაში, ისე ლექსიკაში (უმთავრე-
სად ტოპონიმიკა-ონომასტიკაში).

სპეციალურ ლიტერატურაში ხელშესახებადაა ნაჩვენები აგრეთვე
მეგრული სუბსტრატის კვალი გურულსა, ქვემოიმერულსა და ლეჩხუ-
ნურში, რაც ადასტურებს ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ამ ქარ-
თველ ტომს ისტორიის ადრინდელ ეპოქაში უფრო ფართო ტერიტო-
რია სჭერია დასავლეთ საქართველოში. ვიდრე დღეს აქვს.

ძველი ქართული ენის ძეგლების გრამატიკა-ლექსიკის შესწავლის
საფუძველზე და თანამედროვე დიალექტების მონაცემთა გათვალისწი-
ნებით გულმოდგინედ შესწავლილია ისტორიული დიალექტოლოგიის
საინტერესო საკითხები. გარკვეულია, რომ, მიუხედავად ძველი ქართუ-
ლი სალიტერატურო ენის მტკიცედ შემუშავებული ფნობრივი ნორმე-
ბისა, მასში დაღეჟილია სულ ცოტა ორი დიალექტური ფენა, რაც თავს
ჩვენს ფონეტიკაშიც, მორფოლოგიაშიც, სინტაქსშიც და ლექსიკაშიც:
„...შეიძლება დადგენილად მივიჩნიოთ, რომ ძველ ქართულ სამწერლო
ენაში წარმოდგენილი დიალექტები ზოგ რაშიმე არსებითად განს-
ხვადებოდნენ ერთმანეთისაგან, მაგრამ რიგი საერთო ძირითადი ენობ-
რივი ნიშანთვისება მოეპოვებოდათ“⁹.

ისტორიული დიალექტოლოგიის უფრო მეტი ხელშესახები მასა-
ლაა მოპოვებული XII—XVIII სს. სამწერლობო ენაში.

დადგენილია, რომ ამ პერიოდის სალიტერატურო ქართულის შედ-
ვენილობა მრავალფეროვანია. მისი ორთოგრაფიულ-ფონეტიკური და
გრამატიკული ნორმებიც სხვადასხვაგვარია. ეს იმის ნიშანია, რომ ამ
პერიოდის საერო მწერლობა, რომელიც თანდათანობით ემიჯნება ძვე-
ლი ქართული ენის მიერ მტკიცედ შემუშავებულ ენობრივ ტრადიციას,
ფართოდ უკაფავს გზას ლიტერატურულ ენაში ცოცხალი სასაუბრო
(დიალექტური) მეტყველების ფორმათა დამკვიდრებას. საერო ლიტე-

⁹ А р н. Ч и к о б а в а. Картвельские языки, их исторический состав и
древний лингвистический облик, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. II,
თბილისი, 1948, გვ. 273.

რატურის განვითარება, მწერლობაში სხვადასხვა ენარის შემოტანა და თემატიკის მრავალფეროვნება, ამავე დროს საამწერლობო ენის საერთო-სახალხო სასაუბრო მეტყველებასთან დაახლოება არსებითად ხელს უწყობს ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წარმოქმნას, რომელსაც საფუძვლად ედება ქართლ-კახეთის ცოცხალი მეტყველება.

მხატვრული ნაწარმოებების, ისტორიული წყაროებისა და დოკუმენტების შესწავლით გაირკვა, რომ XII—XVIII საუკუნეების ლიტერატურული ენის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია ხალხურობა და მასთან დაკავშირებით ფორმათა ნაირნაირობა. მართალია, შეინიშნება არქაიზმებიც, რაც ძველი მწერლობის უშუალო გავლენით აიხსნება. მაგრამ ისინი ვერ განსაზღვრავენ ამ ხანის ლიტერატურული ენის თავისებურებებს.

ისტორიული დიალექტოლოგიის რიგი საკითხების გარკვევის თვალსაზრისით შესწავლილ იქნა XII—XVIII საუკუნეთა ისტორიული დოკუმენტების ენა. ეს დოკუმენტები ორიგინალურია და შინაარსობრივად მრავალფეროვანი. შედგენილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (ქართლში, კახეთში, იმერეთში და სხვაგან). ამის გამო მათში თავს იჩენს მეტ-ნაკლებად დიალექტური თავისებურებები, რაც საშუალებას გვაძლევს ქრონოლოგიურად (ექვსი საუკუნის მანძილზე) თვალყურს ეადევნოთ ამა თუ იმ კილოსათვის დამახასიათებელ მოვლენას.

ქართული ენათმეცნიერების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პრობლემას წარმოადგენდა მწერლის ენისა და მასთან ერთად პერსონაჟთა მეტყველების შესწავლა, რომლის მიზანია საფუძვლიანად გამოიკვლიოს ამა თუ იმ მწერლის ენის გრამატიკულ-სტილისტიკური და ლექსიკური თავისებურებანი და გამოავლინოს ის სპეციფიკური ნიშნები, რომლებიც დამახასიათებელია საერთოდ მხატვრული ლიტერატურული ენისათვის.

ცნობილია, რომ გამოჩენილი ქართველი მწერლები: თეიმურაზ პირველი, თეიმურაზ მეორე, არჩილი, დავით გურამიშვილი, ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, ალექსანდრე ყაზბეგი, რაფიელ ერისთავი, დავით კლდიაშვილი და სხვები თავიანთ ნაწერებში არც თუ იშვიათად მიმართავდნენ სასაუბრო მეტყველების ფაქტებს. ისინი ოსტატურად არჩევდნენ და ზომიერად იყენებდნენ სათანადო დიალექტურ მასალას სალიტერატურო ენის განვითარების საერთო ტენდენციის შესაბამისად და ლექსიკური ერთეულებითა თუ გრამატიკული ფორმებით ამდიდრებდნენ ერთიან სალიტერატურო ენას.

გამოქვეყნებულია დიდი რაოდენობით სტატიები და წერილები, რომლებიც მიძღვნილია მწერლის ენის საკითხებისადმი. ამ თვალსაზრისით დღემდე შესწავლილია ნიკოლოზ ბარათაშვილი, გრიგოლ ორბე-

ლიანი. გიორგი ერისთავი, რაჟუელ ერისთავი, ალექსანდრე ჭავჭავაძე. ილია ჭავჭავაძე, ვაჟა-ფშაველა, აკაკი წერეთელი, ალექსანდრე ყაზბეგი, ეგნატე ნინოშვილი, დავით კლდიაშვილი, იროდიონ ეედოშვილი, შიო არაგვისპირელი, სოფრომ მგალობლიშვილი, ნიკო ლომოური, დანიელ ჭონქაძე, ვასილ ბარნოვი, ანასტასია ერისთავ-ხოშტარია და სხვები.

დაბეჭდილია სპეციალური მონოგრაფიები: „ილია ჭავჭავაძე და ქართული ლიტერატურული ენა“, „ვასილ ბარნოვის ენა ისტორიული რომანების მიხედვით“.

დიდი მუშაობაა ჩატარებული ქართული დიალექტური ლექსიკის შესწავლა-დამუშავების ხაზით. მოწყობილი დიალექტოლოგიური ექსპედიციების წყალობით შეკრებილია დიდძალი, მდიდარი და მრავალფეროვანი ლექსიკა. გამოქვეყნებულია დიალექტური ლექსიკონები, რომელთა შემდგენლები და ავტორები, როგორც წესი, სათანადო კილოს წარმომადგენლები არიან. რამდენიმე კილოს მიხედვით შედგენილია დარგობრივი ლექსიკონები, რომლებშიც ასახულია კუთხის სამეურნეო-საოჯახო საქმიანობა და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალები.

ცნობილია, რომ დიალექტები სალიტერატურო ენის ლექსიკის უამლიდრების დაუშრეტელ წყაროს წარმოდგენენ. ამითაა ნაკარნახევი, რომ თანამედროვე ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის რვატომულში საკმარისი რაოდენობითაა წარმოდგენილი გამოსადეგი და საინტერესო დიალექტური სიტყვებიც.

ქვემოთ წარმოდგენილი ვრცელი მიმოხილვიდან მკითხველი დარწმუნდება, რომ ქართულ დიალექტოლოგიაში დღემდე ჩატარებულია დიდი და მნიშვნელოვანი სამუშაოები, მოპოვებული შედეგებიც ხელშესახებია. ამეამად შეიძლება ითქვას, რომ წარმოებული ინტენსიური კვლევა-ძიების შედეგად ქართული ენის თითქმის ყველა დიალექტი მეტ-ნაკლები სისრულით ასე თუ ისე შესწავლილია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათი შემდგომი, უფრო ჩაღრმავებული კვლევა-ძიება ქართული ენათმეცნიერებისათვის აქტუალურ საქმედ ითვლება განსაკუთრებით ქართული ენის განვითარების დღევანდელ ეტაპზე, როდესაც სალიტერატურო ენის გავლენა დიალექტებზე გაცილებით უფრო ძლიერია, ვიდრე ოდესმე ყოფილა.

მთელი სისრულით ჯერ კიდევ არაა გამოკლენილი და თეორიულად განზოგადებული ის მეტად საინტერესო სიახლენი, რომელთაც ადგილი აქვთ დიალექტების გრამატიკულ წყობასა და ლექსიკაში და რომელთაც შეუძლიათ შეუქი მოჰქინონ დიალექტთა ისტორიული განვითა-

რების კანონზომიერებას და სალიტერატურო ენასთან მათი მიმართების ზოგად საკითხებს.

დღემდე შედარებით უკეთ არის შესწავლილი დიალექტების ბგერითი შედგენილობა და ფონეტიკური მოვლენები. ფონეტიკისადმი ასეთი დამოკიდებულება შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ დიდია მისი მნიშვნელობა ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის. დიალექტთა წარმოქმნისა და განვითარების პროცესში ფონეტიკური მოვლენები ყველაზე უფრო ადრე იჩენენ თავს, ამავე დროს ძალიან დიდხანს ძლებენ და ერთგვარ წინააღმდეგობასაც ავლენენ ენის ნორმალიზაციის ტენდენციებისადმი.

ქართული ენის დიალექტების გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შედგენილობის საფუძვლიანი შესწავლა წარმოადგენს ქართული დიალექტოლოგიის მნიშვნელოვან და პირველხარისხოვან ამოცანას, რომლის განხორციელების გარეშე შეუძლებელია ქართული ენის ისტორიის რიგი საკითხების წარმატებით კვლევა.

ჯერ კიდევ არ არის გამოქვეყნებული სათანადო მონოგრაფიები ფშაურის, მოხეურის, მთიულურ-გუდამაყრულის, ქართლურის, მესხურ-ჯავახურის, იმერულის, ლეჩხუმურისა და რაჭულის შესახებ. ზოგი სხვა დიალექტიც უფრო სრულსა და ამომწურავ შესწავლას მოითხოვს. ყველგან არ არის დადგენილი დიალექტურ მოვლენათა გავრცელების საზღვრები. არაა ზუსტად განსაზღვრული დიალექტთა შინაგანი კლასიფიკაცია (კილოკავებად, თქმებად, ქცევებად დაყოფა). დღემდე არაა გარკვეული, მაგალითად, ლეჩხუმური კილოა თუ კილოკავი, რა მიმართებაშია იგი იმერულთან და რაჭულთან. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მკაცრი დიალექტოლოგიური დაყოფის პრინციპით ეს მეტყველება დამოუკიდებელ კილოდ არ ჩაითვლება, იგი უფრო იმერულის კილოკავია¹⁰. არ არის დადგენილი ყიზლარ-მოზდოკურის პროფილიც. ერთი აზრი არაა გამომუშავებული იმერულის მიმართ: ზოგი მასში ორ კილოკავს გამოყოფს (ზემო- და ქვემო-იმერულს), ზოგი კი სპამს (ზემო-, შუა- და ქვემოიმერულს). ქართლური თითქოს ერთი მთლიანი დიალექტის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ მასშიც შეიმჩნევა შინაგანი დიფერენციაცია (ქსნის, არაგვისა და ბორჯომის ხეობათა მეტყველება). აღსანიშნავია კახურისა და ქიზიყურის ურთიერთობაც. საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ქიზიყური დამოუკიდებელ დიალექტურ ერთეულად არის მიჩნეული. მართ-

¹⁰ ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია. I. ქართული ენის კილოთა მოკლე განხილვა. ტექსტები. ლექსიკონი, თბილისი, 1961.

ლაც, ქიზიყურ მეტყველებას ახასიათებს კახურისაგან განსხვავებული ზოგი თავისებურება, უმთავრესად არქაიზმები (ქ ბგერის შემონახვა, წამყო სრულის ხოლმეობითის ხმარება და სხვ.), მაგრამ ეს გარემოება გადამწყვეტი მნიშვნელობისა ვერ იქნება კახურისაგან ქიზიყურის გამოსაყოფად, რადგანაც ეს არქაიზმები ამჟამად შემონახულია უმთავრესად ქიზიყის მთიან ადგილებში ან ამ ადგილებიდან ბარში გადმოსახლებულთა მეტყველებაში, სხვაგან კი თითქმის აღარ გვხვდება. დავძენთ, რომ ზემოდანახელებული მოვლენები თავის დროზე შიგნი- და გარეკახურის დამახასიათებელიც იყო, რამდენადაც საამისო ფაქტები აქა-იქ, კახეთის ზოგი კუთხის მეტყველებაში, დღესაც დასტურდება¹¹.

აზრთა ამგვარი სხვადასხვაობა იმის მაუწყებელია, რომ ყველა ქართული დიალექტი სოფელ-სოფელ არ არის შესწავლილი, არ არის გამოვლენილი მათი ყველა თავისებურება.

ქართული დიალექტოლოგიის ახლანდელ ეტაპზე პირველ რიგში გუშაობა უნდა გაჩაღდეს ქართული ენის იმ დიალექტების შესასწავლად, რომლებიც დღემდე გამოკვლეული არ ყოფილა. ამ მიმართულებით კვლევა-ძიება ისე უნდა წარიმართოს, რომ ქართული ენის ყველა კილო, კილოკავი, თქმა თუ ქცევა შესწავლილ იქნეს სრულად და ამომწურავად როგორც ფონეტიკურად და გრამატიკულად, ისე ლექსიკურად. ეს საშუალებას მოგვცემს საბოლოოდ დავადგინოთ დიალექტთა და დიალექტურ მოვლენათა გავრცელების საზღვრები, გაემიჯნოთ დიალექტთა საერთო და განმასხვავებელი ნიშნები და გადაეწყვიტოთ შედარებითი დიალექტოლოგიის აქტუალური საკითხები.

უნდა გავაუმჯობესოთ დიალექტური ტექსტების გამოქვეყნების საქმე. უკანასკნელი 30 წლის მანძილზე მოუწყო მრავალრიცხოვანი ექსპედიცია ქართული ენის დიალექტების შესასწავლად და სათანადო მასალების შესაკრებად. დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული მასალები კახურისა, ქართლურისა, ხევსურულისა, თუშურისა, ფშაურისა, მოხეურისა, მთიულურ-გუდამაყრულისა, ინგილოურისა, მესხურ-ჯავახურისა, იმერულისა, გურულისა, აჭარულისა და ლეჩხუმურისა. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და რესპუბლიკის პედაგოგიური ინსტიტუტების ქართული ენის კათედრების განკარგულებაში ამჟამად მოიპოვება დიდი რაოდენობით ენათმეცნიერულად სანდო, შინაარსით საინტერესო და უანრობრივად მრავალფეროვანი დიალექტური ტექსტები, რომლებიც გამოქვეყნებას ელის.

¹¹ არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი. გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ. თბილისი, 1956, გვ. 15.

მეტად საშურ საქმეს წარმოადგენს ქართული მდიდარი დიალექტური ლექსიკის შეგროვება და დიალექტური ლექსიკონების შედგენა.

საქართველოს სხვადასხვა რაიონების მოსახლეობის განსხვავებული სამეურნეო საქმიანობა, რა თქმა უნდა, თავის კვალს აჩვენებს ამა თუ იმ დიალექტის ლექსიკურ შედგენილობაზე. მაგალითად, კახეთში მევენახეობა ერთ-ერთი წამყვანი დარგია სოფლის მეურნეობისა, ახი-ტომაც კახური საკმაოდ მდიდარია ვაზის კულტურასთან დაკავშირებული ლექსიკით, მისი მოვლა-მოშენების, ღვინის დაყენების ტერმინებით. ახალქალაქის, ახალციხისა და ასპინძის რაიონებში უფრო მეტად განვითარებულია მესაქონლეობა და ამჟამად ამ კუთხის მეტყველება პირველ რიგში მნიშვნელოვანია მეურნეობის ამ დარგში ხმარებული მრავალფეროვანი ლექსიკით. ამ თვალსაზრისით ქართლის რაიონებში საინტერესო ჩანს მებაღეობა-მეხილეობასთან და მარცვლეულ კულტურასთან დაკავშირებული სპეციალური გამოთქმები და ტერმინები და ა. შ. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე სხვა სამეურნეო და საოჯახო საქმიანობის ამსახველი ლექსიკა, ხელოსნობასა და ნადირობასთან დაკავშირებული სიტყვები, შრომის იარაღების სახელწოდებანი, მცენარეთა სახელები, ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები, საქმელ-სასმელთა და ქრა-კერვის სახელები, ჩაცმა-დახურვის, საბავშვო ხალხურ თამაშობათა და გასართობთა სახეების ლექსიკა, სხვადასხვა ნაგებობათა და საზომ ერთეულთა სახელები, სხვადასხვა საწესო ჩვეულებათა გამომხატველი გამოთქმები, სოციალური და ეკონომიური კულტურის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი გამოთქმები და სხვა მრავალი. ქართული ენის დიალექტები მდიდრად წარმოგვიდგენენ თანამედროვე სოციალისტური სოფლის, საკოლმეურნეო წყობილებისა და ტექნიკური მიღწევების ამსახველ ლექსიკასაც, რომელიც სწრაფად და ფართოდ ინერგება მოსახლეობის ფართო ფენებში.

ამ მდიდარი ლექსიკის თავმოყრა, საფუძვლიანად შესწავლა და გამოქვეყნება ქართული დიალექტოლოგიის საპატიო საქმეა.

ქართული დიალექტების შესწავლისას არანაკლები ყურადღება უნდა დაეთმოს პრაქტიკულ საკითხებს. ცნობილია, რომ დიალექტის თავისებურებათა გამოკვლევის წარმატება პირველ რიგში დამოკიდებულია სათანადო საანალიზო მასალის შეკრების სწორ ორგანიზაციაზე. დიდი მნიშვნელობა აქვს ცოცხალ მეტყველებაზე დაკვირვების მეთოდის შემუშავებას. დიალექტოლოგიური მასალების შეკრების სწორი მეთოდიკა განსაზღვრავს დიალექტთა შესწავლის ხარისხს. დიალექტი ერთი მთლიანი ერთეულია, მაგრამ თავისი სტრუქტურით ზოგ რგოლში მან შეიძლება წარმოგვიდგინოს. ენობრივი ფაქტები, რომ-

ლებიც წარმოქმნილია არა მარტო დიალექტის განვითარების შინაგანი კანონების საფუძველზე, არამედ აგრეთვე ლიტერატურულ ენასთან და მომიჯნავე დიალექტებთან თუ უცხო სისტემის მქონე ენებთან ურთიერთობის შედეგად. დიალექტთა კვლევის დროს საჭიროა ეს არაერთი რიგის ენობრივი მასალა გაიმიჯნოს, მაგრამ შესწავლილ იქნეს ერთნაირი ყურადღებით. ამასთან ერთად, გამოვლინდეს ის ძირითადი, ტიპობრივი ელემენტები და ტენდენციები, რომლებიც თავს იჩენენ სისტემის ყველა რგოლში და დიალექტის განვითარების საფუძველს წარმოადგენენ.

განსაკუთრებული პასუხისმგებლობით უნდა მოვეყიდოთ დიალექტური მასალის ზუსტად ჩაწერას. ყველაზე მეტი ღირებულება აქვს ისეთ ტექსტებს, რომლებიც ჩაწერილია ბუნებრივ და ძალდაუტანებელ პირობებში მეტყველებაზე უშუალოდ ანუ პირდაპირი დაკვირვების შეთოდით, მაგრამ, ამასთან ერთად, იმისათვის, რომ ფიქსირებულ იქნეს ყველა საჭირო ფორმა ან სიტყვა ფონეტიკური და მორფოლოგიური თვალსაზრისით, განსაკუთრებით ლექსიკური მასალის შეკრებისას, შეიძლება გამოვიყენოთ ე. წ. თემატიკური საუბრისა და კითხვა-პასუხის მეთოდიც. ოღონდ მოსახლეობასთან მკვიდრო კონტაქტის დამყარებითა და ინფორმატორების ყოველ მხრივ შერჩევით.

ქართული დიალექტოლოგიის განვითარების აღრინდელ ეტაპს გამოხატავს დიალექტების ტრადიციული დაყოფა აღმოსავლურ და დასავლურ ჯგუფებად, რასაც საფუძვლად დაედო უმთავრესად ეთნიკური და გეოგრაფიული პრინციპი.

ამჟამად აღიარებულია ქართულ დიალექტთა კლასიფიკაციის ლინგვისტური პრინციპი, რომელიც დიალექტთა განმასხვავებელ ნიშანთა ერთობლიობაში მდგომარეობს. ამის მიხედვით ა. შანიძეს ქართულში გამოყოფილი აქვს ექვსი დიალექტური ჯგუფი.

I ფხოური: ხევსურული, მოხეური, თუშური.

II მთიულურ-ფშაური (ორივეს ბევრი საერთო აქვს ფხოურ დიალექტებთან: მთიულურს — შოხურთან, ფშაურს — ხევსურულთან. მაგრამ განვითარების ახლანდელ ეტაპზე შესამჩნევად განსხვავდებიან მათგან). ამ ჯგუფის დიალექტებთან ზოგიერთ მსგავსებას ავლენს ზემორაჭული.

III ქართლურ-კახური ჯგუფი. ქართლურთან ახლოსაა ჯავახური და მესხური, ხოლო კახურთან — ქიზიყური.

IV დასავლური ჯგუფი: იმერული (ზემო-, შუა- და ქვემოიმერული). გურული და რაჭული.

V სამხრეთ-დასავლური ჯგუფი: აქარული და იმერხეული.

შ. ძიძიგურს კი დასახელებული აქვს ხუთი ჯგუფი:

I ინგილოური, ფერეიდნული.

II თუშური, ფშაური, ხევსურული, მთიულური, მთარაქული.

III კახური, ქართლური, მესხური.

IV ზემოიმერული, ქვემორაქული, ქვემოიმერული.

V გურული, აპარული, იმერხეული¹³.

ქართული დიალექტების კლასიფიკაციისას ლინგვისტური პრინციპის გატარება სრულიად კანონზომიერია, ოღონდ საჭიროა უკანასკნელ ხანებში ჩატარებული დიალექტოლოგიური კვლევა-ძიებების შედეგად მიღებული შედეგებით სრული ცნობები გამოვიყენოთ იმ ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და ლექსიკურ თავისებურებათა კომპლექსის დასადგენად. რომელიც დამახასიათებელია დიალექტთა ერთი ჯგუფისათვის სხვა ჯგუფისაგან განსხვავებით. ასეთ განმასხვავებელ კომპლექსში უნდა შევიდეს ისეთი კონკრეტული ნიშნები, როგორცაა, მაგალითად, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკური პროცესების სხვადასხვა საფეხური: თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია, რომელიც ქართული კილოების ერთ ჯგუფში საკმარისად გავრცელებულია, მეორეში კი ძალიან იშვიათია; ხოლმეობითის ფორმებისა და ნა-თავსართიანი თურმეობითის გამოყენება; -ყე ნაწილაკის ხმარება და სხვ.

ქართული ენის დიალექტთა საკლასიფიკაციო პრინციპები საბოლოოდ მას შემდეგ შეიძლება დადგინდეს და დაზუსტდეს, როცა ყოველმხრივ და ამომწურავად შესწავლილი იქნება ყველა დიალექტი და გამოკვეყნდება დიალექტური ლექსიკონები და ენათმეცნიერულად ზუსტად ჩაწერილი საკმაო რაოდენობის ტექსტები.

დიალექტების ფონეტიკური სისტემისა და გრამატიკულ-ლექსიკური თავისებურებების შესწავლასთან ერთად ჩვენი დიალექტოლოგების აქტუალურ ამოცანად უნდა გადაიქცეს ისტორიული დიალექტოლოგიისა და ლინგვისტური გეოგრაფიის პრობლემების კვლევა და დიალექტური ატლასის შედგენა.

როგორც ცნობილია, ტრადიციულ ლინგვისტურ გეოგრაფიას, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა XIX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში

¹² А. Г. Шанидзе, Принципы классификации грузинских диалектов (Выступление), Труды объединенной научной сессии Академии наук СССР и Академии наук Закавказских республик по общественным наукам (29 марта—2 апреля 1954 г.), Стенографический отчет, Баку, 1957, стр. 828—832.

¹³ Ш. В. Дзидзигური, Опыт классификации диалектов грузинского языка (Тезисы на степень кандидата наук), Академия наук Союза ССР.

ფერმანისა და საფრანგეთში, მთელი რიგი არსებითი ხასიათის ნაკლოვანებები ჰქონდა. იგი, მართალია, გარკვეული თვალსაზრისით შეისწავლიდა დიალექტურ თავისებურებებს. მაგრამ თვით დიალექტთა რეალურ არსებობაში ეჭვი შეჰქონდა. ტრადიციული ლინგვისტური გეოგრაფიის წარმომადგენელთა თვალსაზრისით, შესაძლებელია განვსაზღვროთ ცალკეულ თავისებურებათა გავრცელების არეალი, მაგრამ შეუძლებელია დიალექტების გამიჯვნა, შეუძლებელია დავადგინოთ დიალექტის, როგორც თავისებურებათა ერთობლიობის, გავრცელების ტერიტორია, რადგანაც ეს არეალები ერთმანეთს კი არ ემთხვევიან. არამედ ერთმანეთს გადაკვეთენ ხოლმე¹⁴; შეუძლებელია გამოვყოთ ტერიტორია, რომლის დამახასიათებელიც იქნებოდა თავისებურებათა კომპლექსი. რომანული ენების ცნობილი სპეციალისტი, პარიზის ლინგვისტური სკოლის მეთაური და ჟილერონის მასწავლებელი პოლ მეიერი ამჟამად უარყოფდა დიალექტთა გავრცელების საზღვრების დადგენის შესაძლებლობას, რადგანაც ძნელია განსაზღვრა იმისა, თუ სად იკვდება ერთი დიალექტი და სად იწყება მეორე. ამით, ცხადია, იგი უარყოფდა თვით დიალექტთა არსებობასაც. ჟილერონისა და მისი სკოლისათვის (რომელმაც პირველად შექმნა საფრანგეთის ლინგვისტური ატლასი) რეალურად არსებობდა არა დიალექტები, არამედ მხოლოდ ისოგლოსები, ე. ი. საზღვრები ცალკეული დიალექტური მოვლენებისა და რიგ შემთხვევაში ცალკეული სიტყვებისა, რომლებიც ამ მოვლენას წარმოგვიდგენენ. ჟილერონი აცხადებდა: „ჩვენ უნდა უკუვაგდოთ დიალექტის ცნება, როგორც საფუძველი მეცნიერული კვლევისა, დიალექტის შესწავლას ჩვენ უნდა დაეუპირისპიროთ სიტყვის შესწავლა“-ო.

მიუხედავად ამისა, ლინგვისტური გეოგრაფია მაინც ფასეულია დიალექტურ თავისებურებათა შესწავლის კარტოგრაფიული მეთოდის გამო, რაც საშუალებას იძლევა თვალსაჩინოდ იქნეს წარმოდგენილი დიალექტურ თავისებურებათა განლაგება რუკებზე ისოგლოსების ან სხვა პირობითი ნიშნების საშუალებით¹⁵.

ენათმეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე ლინგვისტურმა გეოგრაფიამ დიდ წარმატებებს მიაღწია. ამჟამად იგი აღარ წარმოადგენს „დიალექტოლოგიის ტექნიკურ მხარეს“, როგორც ამას ხშირად ამტკიცებდნენ. ლინგვისტური გეოგრაფია, რომელიც აღმოცენდა დიალექტოლოგიის წიაღში, თავისი ამოცანებით იმდენად გაიზარდა,

14 არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი, 1952, გვ. 63.

15 იქვე, გვ. 64.

რომ ცდილობს გადაიქცეს დამოუკიდებელ დისციპლინად¹⁵. ლინგვისტური გეოგრაფია ჩვენს ქვეყანაში მიზნად ისახავს მოგვეცეს როგორც ეროვნული ენების დიალექტურ მოვლენათა გავრცელების სრული და ზუსტი სურათი, ისე მათი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური და სინტაქსურ-ლექსიკური ანალიზი.

დიალექტოლოგიური ატლასების შესადგენად, როგორც ცნობილია, დიდი ხანია საფუძვლიანი და იბტენსიური მუშაობა მიმდინარეობს მოსკოვსა და ლენინგრადში, უკრაინაში, ბელორუსიაში, მოლდავეთში, ლიტვასა, ლატვიასა და ესტონეთში, მაგრამ, სამწუხაროდ, ზოგიერთ სხვა რესპუბლიკაში, კერძოდ ჩვენშიც, ამგვარი სერიოზულ მუშაობა ფაქტობრივად არც დაწყებულა.

1935 წლიდან მოკიდებული დიდი მუშაობაა ჩატარებული რუსული ენის სრული დიალექტოლოგიური ატლასის შესადგენად. პირველ რიგში გათვალისწინებულია საბჭოთა კავშირის ევროპულ ნაწილში გავრცელებული რუსული დიალექტების ატლასების შედგენა. პირველი ატლასი გამოიცა 1957 წელს ორ ნაწილად. პირველ ტომში შევიდა შესავალში წარმოდგენილი რამდენიმე სტატია, საცნობარო მასალები და რუკების კომენტარები. მეორე ნაწილში მოცემულია თვით რუკები, რომელთა საერთო რიცხვი 279-ს აღწევს. ეს ატლასი შედგენილია 1945 წელს გამოცემული პროგრამით მოპოვებული მასალების საფუძველზე. მასალა ძირითადად შეკრებილია 1946—1950 წლებში 938 დასახლებულ პუნქტში. ამ წლებში გამომუშავდა პრინციპები, რომელთა საფუძველზედაც შედგენილია ატლასი. გაირკვა კარტოგრაფირების თეორიისა და მეთოდის საკითხები. დადგინდა შეკრებილი მასალების დამუშავებისა და რუკების შედგენის ტექნიკა. აგრეთვე განიხილებოდა ორგანიზაციული საკითხები ყოველწლიურად ჩატარებული მასობრივი ექსპედიციებისა. მრავალჯერმომიანი რუსული ენის დიალექტოლოგიური ატლასისათვის მასალების შეკრებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ჩვენი ქვეყნის მრავალრიცხოვანი უმაღლესი სასწავლებლები (უნივერსიტეტები, პედაგოგიური და საპასწავლებლო ინსტიტუტები). ეს სამუშაოები ტარდებოდა მეცნიერ მუშაკთა, ასპირანტთა, მასწავლებელთა და სტუდენტთა საერთო ძალებით, რომელთა მუშაობას მთელი წლების განმავლობაში დიდ დახმარებასა და მატერიალურ მხარდაჭერას უწევდნენ სათანადო სამინისტროები.

საბჭოთა კავშირის ცენტრალური ნაწილის, მოსკოვიდან აღმოსავლეთით გავრცელებული დიალექტებისა და ჩრდილო-დასავლური დი-

15 М. А. Бородина. Проблемы лингвистической географии. Москва: Тенишевск. 1966.

აღექტების ატლასების არსებითი თავისებურება ის არის, რომ მათში თანაბარი ყურადღება ექცევა ენის ყველა მხარეს: ლექსიკურ შედგენილობას, გრამატიკულ წყობას, ფონეტიკურ სისტემას¹⁷. ეს გასაგებიცაა, რადგან ენა წარმოადგენს რთულსა და მთლიან სისტემას, რომლის ცალკეული ელემენტები ვითარდებიან ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში, ურთიერთშეპირობებულნი არიან და ამიტომ არ შეიძლება სწორად გაგებულ იქნენ ერთმანეთისაგან იზოლირებულად. ამ ატლასებში გათვალისწინებულია როგორც ცალკეული ფაქტები, ისე საერთო ენობრივი მოვლენები. თითოეული ენობრივი მოვლენისათვის შედგენილია ცალკეული რუკა. ეს რუკები გაერთიანებულია ატლასებში. დიალექტური ატლასის თითოეულ ტომს წინ ერთვის აღებულ ტერიტორიაზე გავრცელებული დიალექტების ენობრივი მიმოხილვა ტომში შესული სათანადო მასალების საფუძველზე. მიმოხილვაში ნაჩვენებია არა მარტო დიალექტებს შორის არსებული სხვაობა-თავისებურებები, არამედ, რაც მთავარია, ყურადღება გამახვილებულია იმ საერთო მოვლენებზე, რომლებიც დამახასიათებელია დიალექტთა გარკვეული ჯგუფისათვის. მასში გამოყენებულია დაბეჭდილი მასალები და საარქივო წერილები. მოცემულია ტექნიკური ხასიათის შენიშვნები: პირობითი ნიშნების ახსნა და შემოკლებათა განმარტებები.

რუსული ენის ლინგვისტური ატლასის შესადგენად ჩატარებულ მუშაობაზე შედარებით ვრცლად შეეჩერდით იმისათვის, რომ ყურადღება გაგვემახვილებინა იმ ამოცანებზე, რომლებიც ჩვენ წინაშე დგას ქართული ენის დიალექტების კარტოგრაფიული სისტემით შესწავლის ხაზით, და გაგვეთვალისწინებინა ის მდიდარი გამოცდილება, რომელიც ამ მხრივ გააჩნია საბჭოთა კავშირის მეცნიერებთა აკადემიის რუსული ენის ინსტიტუტს.

ამ რამდენიმე წლის წინათ ვ. თოფურიამ შეადგინა ორიოდ რუკა დიალექტური ლექსიკიდან და გრამატიკიდან¹⁸. ლექსიკური სხვაობის თვალსაჩინოებისათვის მან რუკაზე გადაიტანა სახენელის სახელწოდება დიალექტთა მიხედვით. გ. ჩიტაიას მასალების გათვალისწინებით გაიკვია, რომ ძველი ქართული საკნველის აღსანიშნავად დიალექტებში 12 ძირითადი სახელწოდება გვაქვს: გუთანი, საკვენელი||სახენელი, კავი, ორხელა, ჯილა, ოქოქა, სამგრევი, ხარსარალი, აჩაჩა, არ-

17 Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы. Вступительные статьи, справочные материалы и комментарии к картам, под редакцией Р. И. Аванесова, Москва, 1957, გვ. 14.

18 ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

ვანაჲ, საცალკელიე და ერქვეანი. თითოეული მათგანი წარმომავლობის, დანიშნულების, მასალისა თუ სხვა ნიშანთა მიხედვით ბევრ ვარიაციებს იძლევა; მაგ.: დიდი გუთანი, ხის გუთანი, ქართული გუთანი, აგლიჯა გუთანი, აჩაჩა გუთანი; კავწერა, ჩუთკავი, ცალულელა კავი; ფშაური საკვნელი, ფთიანი სახენელი; გორდა ჯილა და სხვ. მრ.

გრამატიკულ თავისებურებათაგან სანიმუშოდ მოცემულია ძველი ქართულის -ავ სუფიქსის თავისებურება ნამყო უწყვეტელში. დადასტურებულია მისი 9 სახე: -ავ, -ამ, -ევ, -ემ, -ებ, -ვ-ი, -მ-ი, -ან, -ენ, რომლებიც დიალექტების მიხედვით განაწილებულია ამგვარად:

-ავ, -ამ სუფიქსებს უცვლელად იცავენ: ფშაური, ინგილოური, კახური (ყვარლის რაიონი), ქვემოიმერული, გურული, აქარული, ხშირად ლეჩხუმური.

-ამ-ს ხმარობენ: ფშაური, მთიულური, კახურ-ქიზიყური (ყვარლის გამოკლებით), ქართლური, მესხური, ჯავახური, რაჭული, ლეჩხუმური.

-ევ სუფიქსს, ნაცვლად -ავ-ისა, იცავენ: ხევსურული, მოხეური, თუშური, ჯავახური, ფერეიდნული, ზემოიმერული, ზემორაქული.

-ემ სუფიქსს, ნაცვლად -ავ-ისა, იყენებენ: მესხური, ჯავახური, ზემორაქული.

-ვ-ი იხმარება გურულში, ზემორაქულში და ა. შ.¹⁹

ქართული დიალექტოლოგიური კვლევა-ძიების დღევანდელ ეტაპზე ყველაზე მნიშვნელოვან და გადაუდებელ ამოცანას კვლავაც უნდა წარმოადგენდეს დიალექტთა მონოგრაფიული შესწავლა. რადგანაც თავისებური გეოგრაფიული და ისტორიული პირობების გამო ქართული ენის დიალექტები ერთმანეთისაგან ასე თუ ისე მკვეთრად გამოიჯნულია, ამიტომ ჩვენში დიალექტთა შესწავლის მონოგრაფიული მეთოდი ძირითადად უნდა ჩაითვალოს, მაგრამ, ამასთან ერთად, უკვე დროა ფართოდ გაიშალოს მოსამზადებელი მუშაობა, რომელიც შემზადებს სათანადო პირობებს ქართული ენის დიალექტთა ატლასის შესაქმნელად. ამგვარი ატლასის შედგენა შესაძლებელი იქნება, როცა დიალექტთა მონოგრაფიული შესწავლის საფუძველზე გამოვლინდება ერთმანეთისაგან ყველაზე მეტად განსხვავებულ დიალექტთა ჯგუფები და დადგინდება წრე ძირითად ენობრივ მოვლენათა სხვაობისა.

დიალექტთა გავრცელების ფარგლების დადგენა, მათი ფონეტიკურ-გრამატიკული და ლექსიკური თავისებურებების კარტოგრაფიული წესით შესწავლა სასურველია პირველ რიგში ჩატარდეს ნარევი

¹⁹ ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. III, თბილისი, 1963. გვ. 178—180. 182.

დიალექტების ზონაში და ისეთ ენობრივ არეალში, სადაც თავს იყრის სხვადასხვა დიალექტთა შეხვედრის წერტილები. ასეთ რაიონებად შეიძლება დავასახელოთ, მაგალითად, თიანეთის რაიონი, სადაც ადგილობრივ კახელებთან ერთად შერეულად სახლობენ ხევსურები, ვაშალები, მოხევეები, მთიულები. ამ მხრივ საინტერესო სურათი გვაქვს აგრეთვე ლაგოდეხისა და წითელი წყაროს რაიონებში. ლაგოდეხის რაიონის მოსახლეობის მეტყველება, შეიძლება ითქვას, რომ სრულიად არაა შესწავლილი. აქ კახელებთან ერთად კომპაქტურად სახლობენ იმერლები, ჭავჭაველები, რაქველები და მათ მეზობლად ოსები, აზერბაიჯანელები, რუსები, სომხები და ბერძნები. წითელ წყაროში სახლობენ კახელები, ფშაველები, მთიელები, მოხევეები, ხევსურები, ინგილოები, აგრეთვე სომხები და რუსები.

კარტოგრაფირებას გარკვეული წვლილის შეტანა შეუძლია ე. წ. გარდამავალ დიალექტთა ზონების შესწავლაში, რომლის არსებობა შეპირობებულია მომიჯნავე დიალექტთა ურთიერთხევაგვლენით (ასეთია, მაგალითად, ქართლურ-იმერული, ქართლურ-ჭავჭავური, მესხურ-აჭარული გარდამავალი ზონები).

ნარევი ხასიათის გამო კარტოგრაფიული მუშაობის საწარმოებლად საინტერესო უბანს წარმოადგენს გურული და ქვემოიმერული, რომელთაც ახალ წარმონაქმნებთან ერთად დაუცავთ არქაული მოვლენები და, რაც მთავარია, დიდი რაოდენობით ზანიზმები. დასახელებულ დიალექტებში ზანური სუბსტრატის გამოვლენასთან ერთად ყურადღებას იქცევს თუშურზე, ნაწილობრივ ხევსურულზე და მოხეურზე ბაცური (წოვათუშური) ფენის არსებობის გარკვევა და სხვა ამ რიგის საკითხები.

დიალექტურ თავისებურებათა შესწავლის კარტოგრაფიული მეთოდი შეიძლება გამოვიყენოთ ან თავისებურებათა ადგილზე უშუალოდ შესწავლის გზით (პირდაპირი მეთოდით), ანდა ანკეტების საშუალებით. ყველაზე ფასეულია თავისებურებათა შესწავლა ადგილზე უშუალო დაკვირვების გზით. ანკეტურ წესს კი ის უპირატესობა აქვს, რომ იგი შეიძლება გამოვიყენოთ დიდი მასშტაბით და დიალექტოლოგიურ მუშაობაში ადგილობრივი ინტელიგენცია ფართოდ ჩაებათ, მაგრამ ანკეტური წესით შეკრებილი მონაცემები შემდეგ მაინც უნდა შემოწმდეს პირდაპირი მეთოდით. ივარაუდება, რომ ახკეტური წესით მუშაობისას წინასწარ უნდა შეირჩეს ის თავისებურებანი, რომელთა არსებობა თუ არარსებობა უნდა შემოწმდეს ამა თუ იმ პუნქტში. საჭიროა შედგეს კითხვანი, პროგრამა და ინსტრუქცია დიალექტოლოგიური ატლასისათვის საჭირო მასალების მოსაპოვებლად. პრო-

გრამის შედგენა გულისხმობს, რომ წინასწარი მუშაობა უკვე ჩატარებულია და, ყოველ შემთხვევაში, ზოგადად მაინც დადგენილია ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკის რა თავისებურებანა უნდა იქნეს დაკვირვების საგნად²⁰.

ქართველი ხალხის თანამედროვე სოციალისტური ყოფა, ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების მძლავრი აღმავლობა, საკოლმეურნეო წყობილების განვითარება და ახალი ტექნიკური მიღწევების დანერგვა სოფლის მეურნეობაში, ეროვნული განათლებისათვის შექმნილი პირობები და კულტურულ საშუალებათა გავრცელება სოფლის ყველა კუთხეში ნაყოფიერ ნიადაგს ქმნის, ერთი მხრივ, ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებისა და მოსახლეობის ფართო ფენებში მისი დანერგვისათვის, მეორე მხრივ, დიალექტურ თავისებურებათა გაქრობისა და ლიტერატურულ ენაში დიალექტების შერწყმისათვის. ეს გარემოება მეტად საშურს ხდის პირველ რიგში ყველა ქართული დიალექტის სტატიკურ აღწერას და სათანადო დიალექტური მასალების შეკრებას სოფელ-სოფელ, რომ არ დარჩეს ყურადღების გარეშე არც ერთი დასახლებული პუნქტი. გარდა სპეციალისტებისა, ამ გადაუდებელ მუშაობაში უნდა ჩაებათ უმაღლეს სასწავლებელთა ფილოლოგიური ფაკულტეტების უფროსი კურსის სტუდენტები, ადგილობრივი მასწავლებლები და სხვა პირები, რომლებიც ერკვევიან ენის საკითხებში და გარკვეულ ინტერესს იჩენენ ამგვარი მუშაობისადმი.

როგორც მონოგრაფიული შესწავლის, ისე კარტოგრაფიული წესით დიალექტოლოგიური მუშაობის კიდევ უფრო გაშლისა და გაღრმავებისათვის ამჟამად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტს შემუშავებული აქვს მთელი რიგი ღონისძიებანი, რომელთა წარმატებით განხორციელება მნიშვნელოვნად წინ წასწევს ქართული ენის დიალექტების შესწავლის საქმეს.

²⁰ არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 64.

ქართული დიალექტების შესწავლის ისტორია

მთის კილოება

პირველ რიგში სისტემატური და საფუძვლიანი მუშაობა დაიწყო ქართული ენის მთის კილოების (ხევსურულის, მოხეურის, თუშურის, ფშაურის, მთიულურის) შესასწავლად. რადგანაც თავიდანვე ცნობილი გახდა, რომ ეს კილოები მნიშვნელოვანი თავისებურებებით ხასიათდებოდნენ და არქაიზმების სიუხვით საგრძნობლად განსხვავდებოდნენ როგორც სალიტერატურო ენისაგან. ისე ქართული ენის სხვა კილოებისაგანაც.

მთის კილოების მეცნიერული 'შესწავლა ა. შანიძის სახელთანაა დაკავშირებული. მთის კილოების პირველი ზოგადი დახასიათება მას მოცემული აქვს საანგარიშო მოხსენებაში, რომელიც გამოქვეყნდა 1913 წ. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მოამბეში¹. როგორც ამ მოხსენებიდან ჩანს, ჯერ კიდევ სტუდენტი ა. შანიძე 1911 წლის ზაფხულში პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტს ერთი თვით მიუვლინებია დუშეთისა და თიანეთის რაიონებში ქართული დიალექტოლოგიური მასალების მოსაპოვებლად. მას ამ ხნის განმავლობაში ძირითადად შეუსწავლია ხევსურული და ფშაური, ჩაუწერია სათანადო ტექსტები და ამ ტექსტების მიხედვით შეუდგენია დიალექტური ლექსიკონი. 1913 წლის ზაფხულში (მეცნიერებათა აკადემიის დავალებით) ა. შანიძე მეორეჯერ გამგზავრებულა ენათმეცნიერულ მივლინებაში ამჯერად მთიულურის, მოხეურისა და თუშურის შესასწავლად და ადრე შეკრებილი მასალების შესამოწმებლად.

¹ А. Г. Шанидзе, Отчет о работе командировке 1913 года в Душетский и Тбилисский уезды Тифл. губ. для изучения грузинских говоров, Известия Академии наук, 1913.

ამ ორი მივლინების დროს მოპოვებული მასალების წინასწარი ანალიზის შედეგად ზემოთ დასახელებულ საანგარიშო მოხსენებაში ა. შანიძემ წარმოადგინა მეტად საყურადღებო ცნობები ქართული ენის მთის კილოების ბუნებისა და ისტორიული ურთიერთმიმართების შესახებ. ხევსურულს, მოხეურს, თუშურსა და ფშაურს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოსაზრების გამო ავტორი ფხოურს უწოდებს. ფშაური კილო, მისი აზრით, მართალია, ახლა რამდენადმე დაშორებულია სამი დანარჩენისაგან, მაგრამ ზმნის უღვლილების თავისებურება, რაც საფუძვლად უძევს ამ კილოთა დაჯგუფებას, არსებითად რჩება საერთო ფხოურად. რაც შეეხება მთიულურს, ავტორის კლასიფიკაციით, იგი თავისი გრძელი ხმოვნებით (რაც მის კილოკავში—გუდამაყრულში — არ არის) განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს.

საანგარიშო მოხსენებაში წამოყენებულ დებულებათა უფრო დეტალური დასაბუთება და მთის კილოების უფრო ვრცელი მიმოხილვა მოცემულია ა. შანიძის გამოკვლევაში: „ქართული კილოები მთაში“². მესავალში მოკლედ წარმოდგენილია ქართული სამწერლობო ენის ისტორია და ზოგადად დახასიათებულია ქართული კილოების როლი სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებისა და განვითარების საქმეში. ნაშრომის ძირითად ნაწილში მიმოხილულია მთაში შენახული კილოების—ხევსურულის, მოხეურის, თუშურის, ფშაურის და მთიულურის — ძირითადი თავისებურებანი: „ამ ტომებს, — წერს ავტორი, — მიწა-წყალიც მცირე უჭირავთ და რიცხვითაც მცირენი არიან, ერთ-ერთის მეზობლადაც ცხოვრობენ, მაგრამ საუბარში დიდად განსხვავდებიან: ყველა მათგანს თავისი განსაკუთრებული დამახასიათებელი თვისება აქვს. დანარჩენი ქართული კილოებისაგან მთის კილოები იმით განირჩევიან, რომ, შედარებით, კარგად შეუენახავთ ძველი ქართულის თვისებანი ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა და სინტაქსშიც. მთიულური რომ ჩამოვამოროთ, დანარჩენი კილოები: ხევსურული, მოხეური, თუშური და ფშაური ერთ ვიწრო ჯგუფს შეადგენს, რომელსაც, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოსაზრების გამო, მე ფხოურს ვუწოდებ. ამ ჯგუფში ფშაურს ცოტა მოშორებული ადგილი უჭირავს; რადგანაც დროთა განმავლობაში, ქართლ-კახეთის სიახლოვის გამო, მას მეტი გავლენა დასტყობია ბარისა. მთიულური განსაკუთრებით დგას არა მარტო ფხოურის ჯგუფისაგან, არამედ სხვა ქართული კილოებისაგანაც (გარდა ზემორაჭულისა,

² კრებული ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით, პეტროგრადის უნივერსიტეტის ქართული სამეცნიერო წრის გამოცემა, ტფილისი, 1915. შესულია ავტორის თხზულებათა კრებულში: „ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები“, 1957.

უმთავრესად გლოლა-ჭიორა-ღების კილოისა), რადგანაც მასში დაცულია გრძელი ხმოვნები“³.

ზოგადი დახასიათების შემდეგ ნაშრომში მიმოხილულია მთის კილოების ბგერითი შედგენილობა. ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენები. თუშურში დადასტურებულია **ჟ** ბგერა. ავტორის სიტყვით რომ ვთქვათ, იგი „თანა სდევს სიტყვას ბოლოში, თუ მას უკანასკნელად ანი უზის... იხმარება სიტყვის შუაშიც“. წმინდად არის დაცული **კ** ბგერა, რითაც მთის კილოები საერთოს ავლენენ ძველ ქართულთან. ასევე ყურადღებას იქცევს: კომპლექსთა მონაცვლეობა (ვა [ჟა]→ო, ო→ვა, ეა→ია; სტ→შტ, სკ→შკ), სიტყვის თავში თანხმოვანთა შენახვა ხმოვანთა დაუკარგაობის გამო, კბილისმიერი ბგერების წინ ს→ზ, გრძელი ხმოვნის არსებობა მთიულურში ბოლოდან მეორე მარცვალზე, კნინობითი ფორმების გავრცელებულობა, მხოლოობითისა და მრავლობითისაგან წყვილობითი ფორმების გარჩევა ხევსურულში, მოქმედებითი ბრუნვით დაწყებითობის გადმოცემა (კახეთით—კახეთიდან, ხევსურეთით — ხევსურეთიდან), თანდებულიან ფორმაზე -ით ფორმანტის დართვა (ქალაქიჩით), სადაურობის აღსანიშნავად -იონ სუფიქსის ხმარება, ნამყო სრულის ფუძისაგან მრავალგზისის წარმოება, კავშირებითი ნიშნად ანის გამოყენება ხევსურულსა და მოხეურში, კითხვის გამოსახატავად ყველა კილოში (გარდა მოხეურისა) სიტყვის ბოლოს ანის დართვა და სხვ. აქვე მოყვანილია ზოგი ზმნის უღვლილების ნიმუშები.

1920 წ. გამოქვეყნდა ა. შანიძის მონოგრაფიული გამოკვლევა „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“, რომელმაც ყურადღება მიიქცია დიექტოლოგიური თვალსაზრისითაც. ესაა პირველი ნაშრომი, სადაც პირის გრამატიკულ კატეგორიასთან დაკავშირებით ვრცლად დახასიათებულია ქართული ენის დალექტები. სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირის პრეფიქსების ხმარების წესის მიხედვით, მაშინ არსებული მასალების საფუძველზე, ავტორი ცოცხალ კილოებს ჰყოფს აღმოსავლურ და დასავლურ ჯგუფებად. პრეფიქსების ხმარების თვალსაზრისით აღმოსავლური და დასავლური კილოების ზოგადი დახასიათების შემდეგ გამოკვლევაში, სხვა ქართულ კილოებთან ერთად, ცალ-ცალკე დაწვრილებით არის მიმოხილული აგრეთვე მთის კილოები: ფშაური, მოხეური, თუშური და ხევსურული.

3 ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, გვ. 11.

დასკვნები ასეთია: ფშაური კილო თითქმის იმასვე იმეორებს, რასაც ქიზიყური: „ეგ არის მხოლოდ, რომ ენის წვერის მიერი ბგერებისა და აფრიკატების წინ აეს გამოთქმა იმდენად უახლოვდება სანისას, რომ მასთან ერთად რთულ ბგერას წარმოადგენს, რომლის დასაწყისი აჟა და დასასრული ხანი“ (§ 68).

რადგანაც მთის კილოებში მოხეურს ყველაზე უფრო მეტად ატყვია სხვა კილოებისა და ზალიტერატურო ენის გავლენა, იგი პრეფიქსების ხმარებაშიც რყევას განიცდის: „პირველი რიგის თანხმოვნთან თემებში აქ S₂-ად და O₃-ად ჩვეულებრივ ხანი ან ღანი არის ხოლმე, მაგრამ პირველ მათგანს დიდ მეტოქეობას უწევს ლიტერატურულ ჰაე-გაცილებით უფრო მკვიდრია ღანი, რომელიც ხანის ნაცვლად მქლერი ბგერების წინ ჩნდება ხოლმე“ (§ 69).

თუშურში თუ ზმნას დამატება აქვს მიცემითში, მას მოეპოვება სათანადო ობიექტური ნაწილაკიც, მიუხედავად იმისა, თუ რომელი ჯგუფისაა დრო და კილო. ფონეტიკის მხრივ ეს კილო მიჰყვება მოხეურსა და განსაკუთრებით ხევსურულს, „რადგანაც S₂-ისა და O₃-ის როლში პირველი რიგის თანხმოვნებისათვის გამოდის ხანი (როცა ეს თანხმოვანი ყრუა ან ასპირატი: კ, ყ, კ, ქ, პ, ფ), ან არადა ღანი (თუ ეს თანხმოვანი მქლერია: გ, ნ, რ, ლ, ვ, მ, ბ). მეორე რიგის თანხმოვნებთან კი (ტ, დ, თ, წ, ძ, ც, ჭ, ჯ, ზ) S₂-ად და O₃-ად ხანია, ან რომელიმე მისი ბგერინაცვალი: ზენი, უანი, ან შინი შესაბამისად“ (§ 70).

პრეფიქსების ხმარებაში ფონეტიკურად და მორფოლოგიურადაც ყველაზე მეტ თავისებურებას იჩენს ხევსურული. მთავარი თავისებურება მაინც ის არის, რომ „აწმყოს ჯგუფის დრო-კილოებში ობიექტური ნაწილაკი მესამე პირისა აქ უსათუოდ და აუცილებლად მხოლოდ იმისთანა ზმნებს მოეპოვებათ, რომლებიც მიცემით-დამატებიანადვე რჩება ნამყო სრულის ჯგუფისაში... ამ მხრით ხევსურული ძველ ქართულს უდგას გვერდში... იმ ზმნებს, რომელთაც მიცემითის დამატება მხოლოდ აწმყოში მოეპოვება და ნამყო სრულში კი არა, ხევსურული მათ ხან პრეფიქსით ხმარობს და ხანაც უპრეფიქსოდ, — პრეფიქსით მყობადში, ხოლო უპრეფიქსოდ აწმყოსა და ნამყო უსრულში... ეს ერთი შეხედვით უცნაური მოვლენა შეიძლება იმ გარემოებით აიხსნებოდეს, რომ ხევსურულს ჰსურს მეტი განსხვავება შეიტანოს აწმყოსა და მყობადის ფორმებს შორის“ (§ 71).

თუშურთან ერთად ხევსურულს ექვსი სხვადასხვა ბგერა მოეპოვება S₂-ისა და O₃-ის გამოსახატავად: ზ, ლ, ს, ზ, შ, ე.

ს ე ვ ს უ რ უ ლ ი

თავიდანვე განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა ხევსურული. ჭერ კიდეც 1923 წ. ა. შანიძე შენიშნავდა: „დღევანდელ ქართულ კილოებს შორის ხევსურულს, უთუოდ, უპირველესი ადგილი უჭირავს, დიდია და განუზომელი მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის“⁴.

მკაცრი გეოგრაფიული პირობების გამო ხევსურულ დიალექტზე შოლაპარაკე მოსახლეობის დიდი ნაწილი ამჟამად ბარშია ჩამოსახლებული და ცხოვრობენ დუშეთის, ყაზბეგის, თიანეთის, ახმეტის, თელავის, წითელი წყაროს, სავარეჯოს. სამგორისა და მცხეთის რაიონებში. მეზობელი ქართული დიალექტებისა და სალიტერატურო ენის ძლიერი გავლენის შედეგად ხევსურული სწრაფად იცვლის თავის სახეს და თანდათანობით კარგავს თავისებურებებს.

1923 წ. ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოების კრებულში⁵ ა. შანიძის რედაქციით დაიბეჭდა ბესარიონ გაბუურის „ხევსურული მასალები“, რომლებიც მრავალ მხრივ არის საყურადღებო: „უპირველეს ყოვლისა. აქ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ზნე-ჩვეულებათა აღწერა, აღწერა სადა და ჩვეულებრივ მოკლე, მაგრამ ზოგჯერ ვრცელიც და, რაც შეტად მნიშვნელოვანია, ყოველთვის სწორი და უტყუარი“⁶.

სპეციალური უნათმეცნიერული მიზნებით შეგროვებულ ამ მასალას, რომელიც 137 გვერდს შეიცავს, ერთვის ა. შანიძის წინასიტყვაობა და მის მიერვე შედგენილი ლექსიკონი (71 გვ.), სადაც შესულია ხევსურულისათვის დამახასიათებელი სიტყვები და გამოთქმები. ტექსტისა და ლექსიკონის ბოლოს წარმოდგენილია რედაქტორის შენიშვნები ხევსურულის ენობრივ თავისებურებათა შესახებ, შესწორებანი და დამატებანი, აგრეთვე ბოლოსიტყვაობა „ხევსურული მასალების გამო“. აქვეა დაბეჭდილი ბეს. გაბუურთან ავტორის მიმოწერა და დაწვრილებითი ცნობები მასალის შეგროვების თაობაზე.

ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიაში მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა ა. შანიძის შრომა: „ქართული ხალხური პოეზია. I. ხევსურული“, რომელიც 1931 წ. გამოქვეყნდა. ავტორმა თავი მოუყარა მუხეუმის ხელნაწერებიდან ამოკრებილ და ეურნალ-გაზეთებში დაბეჭდილ მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას, ძველი ფონდი

⁴ ხევსურული მასალების გამო, წელიწადული. 1—II, ტფილისი, 1923—1924. 33. 335.

⁵ წელიწადული, I—II.

⁶ იქვე, გვ. 333.

შეავსო საკუთარი და სხვათა მიერ ახალ-ჩანაწერი ნიმუშებით, დაურ-
თო სათანადო ახსნა-განმარტებანი, შენიშვნები, ვარიანტები, ლექსი-
კონი, ინდექსები და ამგვარად შემოწმებულ-გამართული და დალა-
გებული მიაწოდა მკითხველს.

ხევესურული დიალექტი მონოგრაფიულად შეისწავლა ალ. კინკა-
რაულმა. 1960 წ. მან გამოაქვეყნა ნაშრომი: „ხევესურულის თავისებუ-
რებანი“ (რედაქტ. არნ. ჩიქობავა)⁷, რომელიც ორი ნაწილისაგან შედგე-
ბა. პირველი ნაწილი მოიცავს ფონეტიკას, მორფოლოგიას და სინტაქსს,
მეორეში განხილულია ხევესურული დარგობრივი ლექსიკა. აქვეა წარ-
მოდგენილი ხევესურული ტექსტები. შესავალში ავტორი იძლევა ხევესუ-
რული დიალექტის ორივე კილოკავის — პირაქეთულ-არხოტულისა და
შატილურ-მიღმახეურის — მოკლე დახასიათებას. ამ კილოკავთა შორის,
ავტორის სიტყვით, მცირე, მაგრამ მკვეთრად გამოსახული სხვაობაა:
ზმნა „ვარ“ პირაქეთულ-არხოტულში „ორ“ ფორმით იხმარება,
შატილურ-მიღმახეურში კი „ვარ“ (|| „ვარი“) ფორმით. შემასმენელი, რო-
მელიც სახელს მოსდევს, პირაქეთულ-არხოტულში ენკლიტიკად ეკვრის
ამ სახელს ღ ხმის აწევა ხდება სახელის სახელობითი ბრუნვის ნიშანზე
„კაც-ორ“; „ქორწილ-ქნეს“), შატილურ-მიღმახეურში კი სახელი და
წემასმენელი ცალ-ცალკე დგანან. თანაც სახელს სახელობითი ბრუნვის
ნიშანი, როგორც წესი, მოკვეცილი აქვს („კაც ვარი“, „ქორწილ ქნეს“).

შესავლის შემდეგ დახასიათებულია ხევესურულის ბგერითი შედ-
გენილობა და ფონეტიკური პროცესები. აქ ყურადღებას იპყრობს კ
ბგერა, რომელიც დღესაც მკვეთრად და მკაფიოდ გამოითქმის. დადას-
ტურებულია აგრეთვე ე და ნ ბგერები: პირველი წარმოითქმის მაგა-
რი შემართვის დროს შორისდებულთა წინ, მეორე კი მიიღება ი-ს და-
ვიწროებით სიტყვის ბოლოს. ასიმილაციას ხევესურულში მხოლოდ
ზმნისწინისეული და შორისდებულის ა ხმოვანი განიცდის: აე→ეე,
აო→ოო. თანხმოვანთა შორის უფრო მეტად გავრცელებულია ნაწი-
ლობრივი რეგრესული ასიმილაციის მოვლენები: სჩ→შჩ, სჯ→შჯ || ზჯ
(→ჟჯ), სძ→შძ, სჟ→შჟ, სდ→შდ, სგ→შგ, ღთ→ხთ. ნაშრომის ამ ნა-
წილში დაწვრილებით აღწერილია აგრეთვე დისიმილაციის, ბგერათგა-
დასმის, ბგერათშენაცვლების, ბგერათგანვითარების, ბგერათდაკარგვის,
კომპლექსთა მონაცვლეობის, აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაცი-
ის მოვლენები.

მორფოლოგიიდან დადასტურებულია საყურადღებო თავისებუ-
რებანი, როგორცაა: ფუძეთანხმოვნისან სახელებში სახელობითის ნიშ-

7 ალ. კინკარაული, ხევესურულის თავისებურებანი ტექსტებითა და ინ-
დექსით, თბილისი, 1960.

ნის ხშირი დაკარგვა; მიცემითში ფუქეთანხმონიანებთანაც ბრუნვის ნიშნად -მ-ს ხმარება; უთანდებულო მიცემითის გამოყენება დროისა და ვითარების გარემოებად; ნანათესაობითარი მიცემითით ადგილის გარემოების გამოხატვა; თანდებულიან ფორმაზე ბრუნვის ნიშნის დართვა და ორთანდებულიანი ლოკატივების გამოყენება; ჩვენებით ხაცვალ-სახელებად უ ს ე, ე უ ს, ე გ ე, ი ს ი, ა ი ს ი ფორმების ხმარება; კნინობითი სუფიქსების ნაირსახეობა: ა, იკ, იკ-ა, ინ, ინ-ა, იკ-ელ, იტ, უკ, უტ, უნ, უნ-ელ, ურ და სხვ.; და კავშირის ენკლიტიკად გამოყენება; ზმნის ნაკვეთთა თავისებური წარმოება, რითაც ხევსურული ზოგ რამეში ძველი ქართულის წესს იცავს, ზოგში ახალ სალიტერატურო ქართულს მიჰყვება და ზოგჯერ მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელ თავისებურებასაც ავლენს; პირველი ხოლმეობითის, მეორე ხოლმეობითის და მისგან ნაწარმოები კავშირებითის ხმარება: თურმეობითი პირველისა და თურმეობითი მეორის თავისებური წარმოება და სხვა მრ. ზოგი თავისებურება შენიშნულია სინტაქსშიც. ავტორის აზრით, ხევსურულში თავს იჩენს ძველი ქართულის ზოგი გადმონაშთი.

ხევსურულის პარალელურად ნაშრომში ხშირად ფშაურის ენობრივი თავისებურებებიც არის განხილული. ადგილ-ადგილ გათვალისწინებულია აგრეთვე საენათმეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილი ფაქტები თუშურისა, ინგილოურისა და ზოგი სხვა დიალექტისა.

მონოგრაფიაში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ხევსურულ ლექსიკას, რომელიც წარმოდგენილია დარგობრივად ცალ-ცალკე. ვრცლად არის აწერილი ხევსურული მეურნეობის ყველა დარგი და გამოვლენილია ამ დარგებთან დაკავშირებული სათანადო ლექსიკა (პურეულისა, თიბვისა, მესაქონლეობისა, მშენებლობისა და სხვ.). სიტყვიერი მარაგი ავტორს შედარებული აქვს ძველი ქართული ენის ლექსიკასთან, სხვა დიალექტთა იმ ლექსიკურ მასალასთან, რაც დღემდე გამოცემულ დიალექტურ ლექსიკონებში დასტურდება, და აგრეთვე ქართველური და მთის იბერიულ-კავკასიური ენების ლექსიკასთან. წარმოდგენილ ლექსიკაში ბევრი ისეთი სიტყვაა მოცემული, რომელიც დღემდე გამოცემულ ლექსიკონებში არა ჩანს, ბევრი სიტყვა ძველია, ზოგი ზანურ და სვანურ ენებთან მიმართებით არის საინტერესო და სხვ.

წიგნში შესულია ხევსურული ტექსტებიც, რომლებიც მეტწილად ავტორის მიერაა ჩაწერილი და, ამდენად, ყოველმხრივ სანდო და პირველ რიგში ენათმეცნიერულად საინტერესო მასალას წარმოადგენს.

პურეული კულტურის მოყვანასთან დაკავშირებული ხევსურული ლექსიკაა ზოგადად დახასიათებული ადრე გამოქვეყნებულ ალ. ჭინჭარაულის წერილში: „მასალა პურეულის ლექსიკისათვის ხევსურეთ-

ნი“⁸. აქ წარმოდგენილი მასალა ძირითადად მოპოვებულია ავტორის მიერ პირიქით ხევისურეთში, შატილის სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებში (შატილი, გიორწმიდა, გურო, კისტანი, ლეზისკარი).

ხევისურული დიალექტის მორფოლოგიის საკითხებისადმი მიძღვნილი ფ. მაკალათიას სტატია: „ხევისურულის ძირითადი მორფოლოგიური თავისებურებანი არხოტის მეტყველების მიხედვით“. საანალიზო მასალა ავტორის მიერ შეკრებილია არხოტში 1955 წ.

ძველი ყოფის ამსახველი საინტერესო ხევისურული ლექსიკაა წარმოდგენილი ვ. ბარდაველიძის, გ. ჩიტაიას, რ. ხარაძისა და თ. ოჩიაურის ეთნოგრაფიულ გამოკვლევებში, აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას, ნ. ხიზანიშვილის, ს. მაკალათიას და გ. თევდორაძის ეთნოგრაფიულ მასალებში.

ხევისურული დიალექტის ცალკეულ თავისებურებებს აშუქებენ მთელი რიგი მოხსენებები, რომელთა თეზისები დაბეჭდილია: ნ. ანდლულაძე — მასალები ქსოვის ლექსიკისათვის ხევისურულში⁹; ალ. კინკარაული — მასალები მშენებლობის ლექსიკისათვის ხევისურულში¹⁰; მისივე — მასალა მეცხოველეობის ლექსიკისათვის ხევისურულში¹¹; მისივე — ზანურსა და სვანურთან საერთო ზოგი ფუძე ხევისურულ ლექსიკაში¹²; მისივე — ხევისურული ლექსიკიდან¹³; მისივე — სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ და ხევისურული ლექსიკა¹⁴; ფ. მაკალათია — სიტყვაწარმოება ხევისურულში¹⁵; მისივე — ფონეტიკური მოვლენები ხევისურულში¹⁶.

მ ო ხ ე უ რ ი

მოხუერი ქართველ მთიელთა მეტყველებაა, რომელიც გავრცელებულია ყაზბეგის რაიონში. ქართული ენის ამ საინტერესო დიალექტის

8 თსუ სტუდენტთა სამეცნ. შრომების კრებული, წიგნი 7, 1955.

9 იქვე. წიგნი 8, 1958.

10 თსუ სტუდენტთა X სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1948.

11 თსუ სტუდ. XVI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1954.

12 თსუ სტუდ. XVII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1955.

13 საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ასპირანტთა და მეცნ. მუშაკთა VIII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1957.

14 საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ასპირანტთა და მეცნ. მუშაკთა X სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1959.

15 საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XVII სამეცნ. სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1959.

16 თსუ სტუდ. XIX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1957.

17 თსუ სტუდ. XX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, 1958.

მთლიანი მიმოხილვა წარმოდგენილია კ. გუგუშვილის საკანდიდატო-სადისერტაციო შრომაში, რომლის მხოლოდ ერთი ნაწილია გამოქვეყნებული: „მოხეური კილო. I. ფონეტიკა“¹⁸. გამოკვლევაში დადასტურებულია დიალექტში შენახული კ. ა. ჟ ბეერები. შენიშნულია ასიმილაციის თითქმის ყოველგვარი სახე. განხილულია აგრეთვე დისიმილაციის, ბგერათა შენაცვლების, ბგერათა დაკარგვის, ბგერათა ჩართვა-განვითარებისა და კომპლექსთა ცვლის საინტერესო შემთხვევები. ავტორის ცნობით, ბუნებრივი გრძელი ხმოვანი მოხეურში არაა. ხმოვანი შეიქლება გრძლად გამოითქვას მხოლოდ მაშინ, როცა მახვილი მასზე მოდის. ასეთი მახვილი კი ჩვეულებრივ ბოლოდან მეორე მარცვალზეა. ავტორის აზრით, გრძელი ხმოვანი შეიძლება მივიღოთ აგრეთვე კომბინაციურად, ასიმილაციის გზით: ა + უ → უუ + უ, ა + ე → ეე → ე. აღნიშნულია, რომ მოხეურს არ ახასიათებს მეღერი თანხმოვნების დაყრუება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. პირიქით, ასეთ პოზიციაში მას აქვს მიდრეკილება ბგერათა გამეღერებისაკენ.

კ. გუგუშვილის მეორე ნაშრომში: „ქართული დიალექტების განვითარების ისტორიიდან“¹⁹ ქართული ენის დიალექტების შესწავლის საკითხებთან ერთად წარმოდგენილია მოხეურის ზოგადი დახასიათება ადგილობრივ ჩაწერილი ტექსტების ნიმუშების დართვით.

მოხეური მეტყველების მონოგრაფიულ შესწავლას მიეძღვნა აგრეთვე ო. ქაჩაიას საკანდიდატო-სადისერტაციო ნაშრომი, რომლის ავტორეფერატში²⁰ მოცემულია ძირითადი დასკვნები, რომლებიც მიღებულია მოხეურის ფონეტიკურ, გრამატიკულ და ლექსიკურ თავისებურებათა შესწავლის საფუძველზე. შესავალში მიმოხილულია მოხეური დიალექტის შესახებ არსებული სპეციალური ლიტერატურა. ჭერჯეობით ამ ვრცელი გამოკვლევის მხოლოდ ერთი ნაწილია გამოქვეყნებული: „მოხეური დიალექტი. I. ტექსტები“²¹, რომელიც 18 ნაბეჭდი გვერდის მასალას შეიცავს.

მოხეური დიალექტის ლექსიკას ეხება ო. ქაჩაიას მეორე ნაშრო-

18 ნ. ბარათაშვილის სახელობის გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1942, II, გორი, 1947.

19 ნ. ბარათაშვილის სახელობის გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის შრომები, VI, I, 1961.

20 ო. მ. კ ა ძ ჯ ა ნ ა, Мохевский диалект грузинского языка. I. Фонетика, грамматика, лексика. II. Тексты, Тбилиси, 1954.

21 სტალინის სახელმწიფო პედაგოგ. ინსტიტუტის შრომები, VII, თბილისი, სტალინის, 1959.

მი: „მასალები მოხეური კილოს ლექსიკონისათვის“²². აქ წარმოდგენილი სათანადო ლექსიკური ნიმუშები ავტორს ჩაუწერია ყაზბეგის რაიონში 1949-1950 წლებში. სიტყვათა ახსნა-განმარტებას ჩვეულებრივ ახლავს სასაუბრო მეტყველებიდან დამოწმებული ფრაზეოლოგია.

მოხეურის შესახებ გამოქვეყნებულია აგრეთვე მოხსენებათა თეზისები: ო. ქაჯაია — მოხეური დიალექტის ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება. დასკვნითი დებულებები²³; მისივე — მწკრივთა წარმების ზოგიერთი თავისებურებისათვის მოხეურში²⁴; მისივე — თხოვნითი კილოს წარმოებისათვის მოხეურში²⁵; ე. ბექაური, გ. გელოვანი — მოხეური დიალექტის თავისებურებანი²⁶; ი. ჩოფიკაშვილი — სახელთა მრავლობითობის სუფიქსებისათვის მოხეურში²⁷; ა. კობიაშვილი — მოხეურის თავისებურებანი (სოფ. ყაზბეგში, გერგეტასა და სხოში შეკრებილი მასალების მიხედვით)²⁸; შ. ყამარაშვილი — მოხეური ლექსიკის ნიმუშები²⁹.

მ თ ი უ ლ უ რ - ო უ ჯ ა მ ა ე რ უ ლ ი

მთიულური სხვა კილოებთან შედარებით პირველად დახასიათებულია ა. შანიძის მიერ. მისი მთლიანი მიმოხილვა: „მთიულურის თავისებურებანი“³⁰ გამოაქვეყნა არნ. ჩიქობავამ 1937 წ. გამოკვლევაში, რომელიც დაფუძნებულია ჯერ კიდევ 1923 წ. ავტორის მიერ ადგილზე მოპოვებულ მასალაზე, მოცემულია ამ დიალექტის ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსურ-სტილისტიკური და ლექსიკური ხასიათის თავისებურებათა ვრცელი ანალიზი.

ბგერითი შედგენილობიდან დახასიათებულია კ, ჯ და ზ/ხ. დადასტურებულია ორგვარი მახვილი: დინამიკური და ტონური. მეორე ჩვე-

22 სამხრეთ-ოსეთის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის მეცნიერული წერილები, ტ. XI, 1967.

23 სამხრეთ-ოსეთის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის ქართულ და ოსურ ენათა კათედრის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, სტალინირი, 1952.

24 სტალინირის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის XV სამეცნ. სესია, მოხსენებათა თეზისები, სტალინირი, 1954.

25 სამხრეთ-ოსეთის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის XXI სამეცნ. სესია, მოხსენებათა თეზისები, ცხინვალი, 1960.

26 თსუ სტუდენტთა XVI სამეცნ. კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1954.

27 თსუ სტუდ. XIX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1957.

28 თსუ სტუდ. XX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1958.

29 თსუ სტუდ. XXVI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1964.

30 ენიმკის მოამბე, II, თბილისი, 1937.

ულებრივად ბოლოდან მეორე მარცვალს ხვდება და სათანადო ხმოვნის გრძლად გამოთქმას იწვევს. ყურადღება გამახვილებულია კომპლექს-სთა ცვლილებებზე: *ოვი* → *ოი*, *ოვა* → *ოა* → *უა*, *ვა* → *ა*. ავტორის დაკვირვებით, ვა კომპლექსის *ო*-დ ქცევისათვის წინაპირობას ვ ბგერის ფონეტიკური თვისება უნდა წარმოადგენდეს: ვ ასოთი აღნიშნული ბგერა თანხმოვნის შემდეგ არსებითად წყვილბაგისმიერია.

მორფოლოგიურ თავისებურებათგან შენიშნულია, რომ სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან ზოგჯერ იკარგება; აქა-იქ შემონახულია სახელობითის -ი ხმოვნით დაბოლოებულ ფუძეებთან; ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების დაბოლოება -ის, -ით ბოლოუკვეცელი ფუძეების შემდეგ -მს და-მთ სახით წარმოდგება; არცთუ იშვიათად იკარგება ნათესაობითსა და მიცემითს ბრუნვებში ბოლოკიდური -ს; უთანდებულო მოქმედებითი ხშირად დაშორებითის მნიშვნელობით იხმარება; გამოყენებულია -დამ თანდებული, -ში თანდებული -ჩი-ს სახით არის წარმოდგენილი; ატრიბუტივების მაწარმოებლად ჩვეულებრივ -იარქ-იალ სუფიქსები გვევლინება -იერქ-იელ-ის ნაცვლად. გამოვლენილია ნამყო ხოლმეობითის ორი სახეობა: აორისტის ფუძისა და ნამყო უსრულის ვარიანტი და სხვა მრავალი.

ეს თავისებურებანი, ავტორის აზრით, სხვადასხვა ასაკისაა: ზოგი განვითარების სულ ახალი, უკანასკნელი საფეხურის გამოძვლავნებაა, ზოგიც ძველისძველი მოვლენაა... არქაიზმი და ნეოლოგიზმი ერთმანეთშია გადახლართული, რაც ცოცხალი დიალექტური მეტყველების რეალურ სახეს ქმნის. განვითარების დონის მიხედვით „მთის ქართულ კილოებს შორის... მთიულურს ყველაზე ნაკლებ აქვს დაცული არქაიზმები და ის ყველაზე მეტად განიცდის ბარის კილოების, უწინარეს ყოვლისა, ქართლურის გავლენას“³¹. ავტორის დასკვნით, გენეტური ურთიერთობის თვალსაზრისით, მთიულურს კახურთან აკავშირებს ორი სპეციფიკური თავისებურება: -კე ნაწილაკის ხმარება და *ოვი* → *ოი*. არც ერთი და არც მეორე ქართლურმა არ იცის, არც მთის სხვა კილოებს უნდა ახასიათებდეს.

უფრო ადრე, 1924 წელს, მთიულურის ერთ-ერთ თავისებურ და მნიშვნელოვან მოვლენას მიექდვნა არნ. ჩიქობავას გამოკვლევა: „გრძელი ხმოვნები მთიულურში“³². ამ დიალექტზე უშუალო დაკვირვების შედეგად ავტორი არკვევს გრძელი ხმოვნის ბუნებას და დაასკვნის,

31 ენიშკის მოამბე, II, თბილისი, 1937, გვ. 58.

32 ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IV, 1924.

რომ მთიულურში გრძელი ხმოვანი წარმოდგენს ტონის მოდულაციაზე დამყარებულ ტონურ მახვილს. მართალია, ასეთი მახვილი ჩვეულებრივ სიტყვაში ბოლოდან მეორე მარცვლაზე მოდის, მაგრამ იგი შეიძლება ბოლოდან მესამე მარცვალზედაც, თუ პირველ მარცვალს შეადგენს ა (—არის). ხოლო თუ მომღვენო სიტყვა ერთმარცვლიანია, ტონური მახვილი ეცემა უკანასკნელ მარცვალს. ავტორი შენიშნავს, რომ ტონური მახვილი გადაშენების გზაზეა დამდგარი, დინამური მახვილი კი იმარჯვებს.

1967 წ. ცალკე წიგნად გამოიცა ლ. კაიშაურის „მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა“ (რედაქტ. ქ. ლომთათიძე). ნაშრომში წარმოდგენილია მეურნეობისა და ყოფა-ცხოვრების სხვადასხვა დარგის მთიულური ლექსიკა. სათანადო ლექსიკური მასალა ავტორის მიერ გამოვლენილია შრომითი პროცესების აღწერისას. დაწვრილებით დახასიათებულია ყოველი დარგი. მიუხედავად იმისა, რომ დარგების აღწერისას სიტყვების მნიშვნელობა იქვეა მოცემული, ნაშრომს მაინც დართული აქვს ანბანური ლექსიკონი, რომელშიც, გარდა დარგობრივი ლექსიკისა, შესულია სხვა ლექსიკური ერთეულებიც.

ნაშრომს უძღვის მთიულური დიალექტის მოკლე ენობრივი დახასიათება. ენობრივი თავისებურებანი განხილულია ძირითადად ავტორის მიერ შესწავლილი მასალის მიხედვით. საილუსტრაციოდ გამოყენებულია ასევე მის მიერ მოპოვებული მასალა.

მთიულური მასალები წარმოდგენილია ს. მაკალათიას ეთნოგრაფიულ და ელ. ვირსალაძის ფოლკლორულ გამოკვლევებში.

მთის კილოთაგან ყველაზე ნაკლებ შესწავლილია გუდამაყრული. მის შესახებ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზოგიერთი ცნობა მოიპოვება ა. შანიძის „საანგარიშო მოხსენებასა“ და გამოკვლევაში: „ქართული კილოები მთაში“ (იხ. აქვე. გვ. 24). ავტორი გუდამაყრულს მიიჩნევს მთიულურის კილოკავად და ორივეს ერთად უწოდებს მთიულურ-გუდამაყრულს. მისი აზრით, გუდამაყრული მთიულურისაგან ძირითადად იმით განსხვავდება, რომ მას არ ვააჩნია გრძელი ხმოვნები, რომლებიც მთიულურში დასტურდება.

გუდამაყრულის დარგობრივი ლექსიკა ნაწილობრივ შესწავლილია ალ. ბექაურის მიერ. მის წერილში: „გუდამაყრული ლექსიკის ნიმუშები“³³ უმთავრესად წარმოდგენილია ყველის, კარაქის, ერბოს, ხაჭოსა და შალის დამზადებასთან დაკავშირებული ლექსიკური მასალა.

მთიულურ-გუდამაყრული დიალექტის შესახებ გამოქვეყნებულია მოხსენებათა თეზისები: თ. უთურგაიძისა — მთიულური კილოს ფონე-

³³ იხ. სტუდენტთა სამეცნ. შრომების კრებული, წიგნი I. თბილისი, 1941.

ტიკური თავისებურებანი³⁴; რ. ქიკაძისა — მახელი მთიულურში³⁵; ი. კალაძისა — ქსოვის ლექსიკისათვის მთიულურში³⁶; ნ. ბეჭაურისა — გუდამაყრულის თავისებურებანი³⁷; გ. ხორნაულისა — მასალა ქსოვის ლექსიკისათვის გუდამაყრულში³⁸; მისივე — მასალები პურეულის ლექსიკისათვის გუდამაყრულში³⁹.

თ უ მ უ რ ი

ზოგიერთი ცნობა თუშურის შესახებ პირველად მოცემული აქვს ა. შიფერს⁴⁰, მისი ზოგადი დანახათება კი წარმოდგენილია ა. შანიძის შრომებში: „საანგარიშო მოხსენება“, „ქართული კილოები მთაში“. 1960 წ. თ. უთურგაიძემ გამოაქვეყნა ამ კილოს პირველი მონოგრაფიული მიმოხილვა „თუშური კილო“ (ა. შანიძის რედაქციით)⁴¹. წიგნში გაანალიზებულია თუშურის ძირითადი ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენები. საკითხთა გარკვევისას გათვალისწინებულია სხვა კილოებისა და ძველი და ახალი ქართული ენის მონაცემებიც. რითაც ავტორმა შეძლო გამოეყვინა საერთო სხვა კილოებთან და სალიტერატურო ქართულთან და ამავე დროს ცალკე გამოეყო თუშურისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი. ენობრივ მიმოხილვას ერთ-ერთს სათანადო ტექსტები (პროზა და პოეზია), რომლებიც ავტორის მიერაა შეკრებილი და საკმაო სიზუსტით ჩაწერილი მთაუშეთში 1951, 1952 წლებში, ნაწილი ამ ტექსტებისა მოპოვებულია ჩაღმისა და გომეწრის ხეობაში, ნაწილი კი — პირიქითის ხეობაში. ნაშრომის ერთ-ერთ საინტერესო ნაწილს წარმოადგენს ლექსიკონი, რომელშიც შესულია უმთავრესად ტექსტებში ხმარებული სიტყვები. ნაშრომის ძირითადი დებულებები მოცემულია საკანდიდატო-სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატში⁴².

34 გორის სახელმწიფო პედაგოგ. ინსტიტუტის XV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1961.

35 თელავის სახელმწიფო პედაგოგ. ინსტიტუტის XX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1963.

36 თსუ სტუდ. XIX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1957.

37 თსუ სტუდ. XV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1953.

38 თსუ სტუდ. XIX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1957.

39 თსუ სტუდ. XX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1958.

40 A. Schiefner, Versuch über die Thusch-Sprache, ober die Kistische Mundart in Thuschetien, St.-Petersburg, 1856.

41 იხ. რ. შამგელაშვილის რეცენზია: „მონოგრაფია თუშური დიალექტის შესახებ“, გაზ. „სახალხო განათლება“, № 28 (1660), 1961, 12 ივლისი.

42 Ф. Г. Утургадзе, Тушинский диалект грузинского языка, Тбилиси, 1954.

ძირითადად თუშური კილოს მასალის ანალიზზეა აგებული თ. უთურგაიძის მეორე წიგნი „ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება“, რომელიც 1966 წ. გამოქვეყნდა (რედაქტ. შ. გაფრინდაშვილი). ნაშრომში მიმოხილულია თუშურის (აგრეთვე სხვა მთის კილოების) ის თავისებურებანი, რომლებიც მიღებულია ნახურ ენებთან მათი შერევის შედეგად. ავტორის დასკვნით, შერევის კვალი ჩანს როგორც ფონეტიკურ-გრამატიკულ სტრუქტურაში, ისე ლექსიკაში. პირველ რიგში ამ მხრივ ყურადღება გამახვილებულია ბგერით შედგენილობაზე: ხმოვანთა კომპლექსებში ც-ს ჩართვა თუშურში ნახურის ნორმა და მის გავლენად უნდა ჩაითვალოს. ბაცბურშიცა და თუშურშიც ც-ს დისტრიბუცია თითქმის ერთნაირია. სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებით, თუშურში გამოყოფილია გრძელი ხმოვნები ნ, ნ̄, ა, ა̄, რომლებიც დამოუკიდებელ ფონემებს წარმოადგენენ. ეს ხმოვნები ხასიათდება შეზღუდული პოზიციით, რადგან მათ ყოველთვის მოსდევს ც ბგერა.

ამასთან ერთად, წიგნში დახასიათებულია ნახური კალკები და მთის კილოთა ტოპონიმიკის ის ნაწილი, რომელიც ნახური წარმომავლობისა ჩანს. კონკრეტულ ფაქტთა გათვალისწინებით ავტორი ზოგადად ეხება აგრეთვე ენათა შერევისა და სუბსტრატის პრობლემებს.

თ. უთურგაიძის წერილში: „ერთი ლათინური სიტყვა ბერძნული ფორმით ქართული ენის თუშურ დიალექტში“⁴³ გაანალიზებულია სიტყვა მილიონაჟ, რომელიც დაშლილია მილიონ და -აჟ კომპონენტებად. -აჟ კნინობითი სუფიქსია, მილიონ იგივეა, რაც ძველი ქართლის მილიონ, ოლონდ, ძველი ქართლისა და ბერძნულ-ლათინურისაგან განსხვავებით, თუშური მილიონაჟ არც მანძილის საზომი იერთებულია და არც მანძილის ასათვლელი ბოძი, მას ამათგან შემორჩა მხოლოდ ფორმა და სახელი. ავტორის ცნობით, თუშურში მილიონაჟ ინიშნავს სვეტის მსგავს ქვის ყორეს, ჯვარის ანუ ხატის ყორეს, უწოდებენ სახლის სვეტსაც და სხვ. მისი ერთ-ერთი ფუნქციაა, აგრეთვე მიუთითოს ადგილზე, რომელზედაც გზა გადის. ავტორის დასკვნით, თუშური მილიონაჟი ისტორიულად ლათინურ მილიონიუმსა და ბერძნულ მილიონს უკავშირდება. იგი შემოსულია ბერძნული ენის გზით.

თუშურ ლექსიკას 1969 წ. სპეციალური მონოგრაფია უძღვნა

43 „მაცნე“, 4 (25), თბილისი, 1965.

3. ხუბუტიამ: „თუშური კილო. ლექსიკა“ (რედაქტ. თ. უთურგაიძე). ამ ლექსიკონის მასალა შეკრებილია ავტორის მიერ ადგილობრივად მთაში და შემოწმებულია იქვე რამდენჯერმე სხვადასხვა პირებთან. სახელე-ბი სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, ზოგჯერ ორივე რიცხვში. ზმნები დალაგებულია მასდარების მიხედვით, მაგრამ როცა მასდარი არ იხმარება, მაშინ თვით ზმნაა მოცემული იმ სახით, რა სახითაც ის იხმარება სალაპარაკოდ. მასდარს მოსდევს მიმღობა. განმარტებულია მასდარი, მეტი სიცხადისათვის ზოგჯერ — მიმღობაც. შესიტყვებები ლექსიკონში წარმოდგენილია იმ წყობით, როგორითაც იხმარება ლა-პარაკში. ბალახს, ზოგჯერ ხეს, ბუჩქს, სოკოს დაძებნილი და მიწერილი აქვს ლათინური სახელწოდებანი. თითქმის ყოველთვის ცალკეულ სიტყვას განმარტებასთან ერთად ახლავს საილუსტრაციო მასალა წი-ნადადებების, გამოცანების, ანდაზების, ლექსთა ნაწყვეტების სახით. ცალ-ცალკეა მოცემული: ტოპონიმიკური სახელები, ადამიანის საკუ-თარი სახელები, ადამიანის მეტსახელები, ცხოველების სახელები და სხვ. ლექსიკონს წინ ერთვის თუშური ლექსიკის ვრცელი ენობრივი და-ხასიათება.

3. ხუბუტიას ნარკვევში „-წ ნაწილაკისათვის მთათუშურში“⁴⁴ გარ-კვეულია -წ ნაწილაკის წარმომავლობა და ფუნქცია. შენიშნულია, რომ ამ დიალექტში -წ-ს მტკიცებითი ნაწილაკის ფუნქცია აქვს ისე-ვე, როგორც ხევსურულსა და რაჭულში ქვე, დასავლურ კილოებში ქე ან ქი, მეგრულში ქო და სვანურში ჩუ ნაწილაკებს. ავტორის აზ-რით, წავიდა-ს შემოკლებული გარდამავალი სახეა ინგილოური წაუ! წაუდ. ამ გზის გავლით არის მიღებული თუშური -წ. იგი დღეს ნაწილაკს წარმოადგენს და ამდენად ცალკე აღარ იხმარება.

კ. კრელაშვილის წერილში: „მასალები ლუდისა და არყის გამოხ-დის ლექსიკისათვის ჩაღმა თუშურში“⁴⁵ აღწერილია პროცესი ლუდისა და არყის გამოხდისა და ამასთან დაკავშირებით წარმოდგენილია სა-თანადო თუშური ტერმინები და გამოთქმები. მოცემულია ცდა ზოგი ლექსიკური ერთეულის ეტიმოლოგიური ანალიზისა.

ამავე ავტორს ეკუთვნის მეორე წერილი: „ქსოვის ლექსიკისათვის ჩაღმა თუშურში“⁴⁶.

თუშური კილოს ცალკეულ თავისებურებებს აშუქებენ დაბეჭდი-ლი თეზისები: თ. უთურგაიძე — ფონეტიკური მოვლენებისათვის თუ-

44 ენიმკის მოამბე, X, თბილისი, 1941.

45 თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, თბილისი, 1950.

46 იქვე.

შერში¹⁷; მისივე — წოვათუშურისა და ჩაღმათუშურის ურთიერთობისათვის. I. ჯ ბგერისათვის ჩაღმათუშურში¹⁸; მისივე — ჯ თუშურ კილოში (ძირითადი დებულებები)¹⁹; კ. კრ.ელაშვილი—თუშური დიალექტის მორფოლოგიური თავისებურებანი²⁰; ჰ. ხუბუტია — მათათუშური დიალექტის ლექსიკა და მისი შესწავლის მნიშვნელობა²¹; მისივე—მათათუშეთის ტოპონიმია²²; მისივე—ზმნიზედა და ზოგი სახელი წათათუშურში²³; გ. ცოცანიძე — ჯ ბგერა თუშურში²⁴; მისივე — ხოლმეობითისათვის თუშურში²⁵; ი. დევნოსაძე — სინტაქსური მოვლენებისათვის თუშურში²⁶; ბ. გელაშვილი—თუშურის ლექსიკონისათვის²⁷; ვ. სულაკაური — თუშური ლექსიკონის ნიმუშები²⁸; მისივე — ცხვრის წველისა და ყველის დამზადების ლექსიკა თუშურში²⁹; მისივე — მასალები თუშური ლექსიკონისათვის³⁰.

აქვე შეიძლება დავასახელოთ ივ. ბუქურაულისა და ს. მაკალათიას მიერ შეკრებილი თუშური ლექსები, დავ. კარიკაშვილისა და ივ. ბუქურაულის სალექსიკონო და ეთნოგრაფიული მასალები.

47 თსუ სტუდ. XII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1950.

48 თსუ ასპირანტთა VI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1952.

49 საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXI საეცნიერო სესია თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ექსპერიმენტული ფონეტიკის საკითხების შესახებ, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965.

50 თსუ სტუდ. XII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1950.

51 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა IV სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური სესია, მიძღვნილი ქართული დიალექტოლოგიისადმი, 1957.

52 საკოორდინაციო თათბირი ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების შესახებ, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

53 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა VI რესპუბლიკური სამეცნიერო მეთოდოლოგიური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965.

54 თსუ სტუდ. XX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1958.

55 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965.

56 გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდ. IX სამეცნიერო კონფ., მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1956.

57 იქვე.

58 თსუ სტუდენტთა XXI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1959.

59 თსუ სტუდენტთა XXIII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1961.

60 თსუ სტუდ. XXIV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1962.

ფშაური კილო მონოგრაფიულად შესწავლილია ივ. გიგინეიშვილის მიერ. მაგრამ. სამწუხაროდ, დღემდე გამოქვეყნებული არ არის. მის შესახებ დაბეჭდილი მხოლოდ ცალკეული ცნობები და გამოკვლევები მოგვეპოვება. რომლებიც აშუქებენ ამ კილოს ზოგიერთ თავისებურებას. ფშაურის ადგილი მთის კილოთა შორის განსაზღვრულია ა. შანიძის შრომაში: „ქართული კილოები მთაში“. მასვე ეკუთვნის ფშაურ ხოლმეობითის პირველი დახასიათება: „არქაიზმი მრავალგზითი ნამყოს სახით ფშაურსაც აქვს შემორჩენილი, მაგრამ მისი ფორმების საწარმოებლად ნამყო სრულის წმინდა თემა აღებული აქვს მხოლოდ მესამე სუბიექტური პირისათვის, ხოლო დანარჩენ სუბიექტურ პირებში ამ ეუზისათვის მას დაურთავს ნამყო უსრულის სუფიქსი -ო-დ. ამგვარად საწარმოების მრავალგზითი ნამყოს მეორე სუბიექტური პირის ფორმები მას უსესხებია მეორე ბრძანებითის გამოსახატავად, რომელიც პირველ ბრძანებითისაგან იმით განსხვავდება, რომ პირველი ბრძანება ერთგზითი ბუნებისაა, მეორე კი — მრავალგზითისა, როგორც ძველს ქართულში; ეს ერთი, და მეორეც ისა, რომ პირველი ბრძანება კატეგორიული ხასიათისაა, მაშინ როდესაც მეორეს თხოვნისა და ხვეწნის ელფერი დაჰკრავს ხოლმე“⁶¹.

ფშაური და თუშურ-ხევსურული ხოლმეობითის საკითხს სპეკიალურად განიხილავს არნ. ჩიქობავა გამოკვლევაში: „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში. I. ნომინატიურა და ერგატიული კონსტრუქციის ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით“ (1948 წ.). სათანადო მასალის ანალიზის შედეგად მიღებული დასკვნები ასეთია: ფშაური და თუშურ-ხევსურული ხოლმეობითი ნამყო უსრულის სუფიქსებით ხასიათდება, კონსტრუქცია კი ერგატიული მოულის (ფშ.: მე ვნახოდი, შენ ღნახოდი, მან ნახის ის... ხევს.-თუშ.: მე ვნახიდი, შენ ღნახიდი, მან ნახის ის...). ამოსავალი ასეთი წარმოებისას პირველსა და მეორე პირში ხოლმეობითი („ძველი აწმყო“) ჩანს; ამიტომ გასაკებია -ო-დ-, -ი-დ- სუფიქსთა გამოყენება, სათანადო ნაკვთი პირველი წყებისა; ერგატიული კონსტრუქცია კი აქ ისევეა ბუნებრივი, როგორც ძველი ქართულის მაგალითებში: მოგართოდიან... აღილოდიან... განსაჯოდიან... წარავლინოდიან — მ-თ იგი (გვ. 127).

⁶¹ სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, გვ. 154—155.

ფშაური ლექსიკა ვაჟა-ფშაველას ნაწერების მიხედვით საგანგებოდ შესწავლილია ა. შანიძის მიერ. მის მიერ შედგენილი „ვაჟა-ფშაველას ლექსიკონი“ ერთვის პოეტის აკადემიური გამოცემის ტომებს.

თიანეთში ჩამოსახლებულ ფშაველთა მეტყველებათა გაანალიზებულ ალ. ლეკიაშვილის შრომაში: „ივრისხეური ფშაური“⁶². აქ ყურადღებას იქცევს კნინობითი ფორმების წარმოება, სახელთა წარმოქმნა მე—ურ და სა—ურ პრეფიქს-სუფიქსებით, ნარ-თანიანი მრავლობითის ფორმების ხშირი გამოყენება, რიცხვითი სახელების, ნაწილაკიანი ბრუნებისა და ნაგენეტივარი სახელების თავისებური წარმოება. დახასიათებულია -ის დაბოლოების მქონე საშუალო და ვნებიანი გვარის ზმნები აწმყოს მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირში, I და II სერიის ხოლმეობითების, თურმეობითი პირველის, თურმეობითი მეორის, კავშირებითი მესამისა და ბრანებიანის წარმოება და სხვ. ენობრივი ანალიზი აკებულია 1939 წლის ზაფხულს ავტორის მიერ შეკრებილი მასალების საფუძველზე.

ზოგი სოფლის მიხედვით ფშაურზე დაკვირვების შედეგები წარმოდგენილია დაბეჭდილ თეზისებში: მ. კობალაძე — ფშაურის მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი (სოფ. შარახევში შეკრებილი მასალების მიხედვით)⁶³; ლ. ჯღამაია — თიანეთის ფშაველთა მეტყველების თავისებურებანი⁶⁴; ი. ქეშიკაშვილი — ქართული ენის ფშაური დიალექტი (დაკვირვება თელავის რაიონის სოფ. თეთრი წყლების მცხოვრები ფშაველების მეტყველებაზე)⁶⁵; თ. უთურგაიძე — ფშაური კილო⁶⁶; მ. გელიაშვილი — ქვემოქედელ ფშაველთა მეტყველების მორფოლოგიური თავისებურებანი⁶⁷, ა. ლომთაძე — სოფ. ქვემო ქედის ფშაური მეტყველების ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურებანი⁶⁸.

გამოქვეყნებულია ბაჩანას, თ. რაზიკაშვილის, დ. ხიზანიშვილის შეკრებილი ხალხური სიტყვიერების ნიმუშები და ვაჟას, ს. მაკალათიასა და გ. თევდორაძის ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მასალები.

62 თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნ. შრომების კრებული, წიგნი, I, თბილისი, 1941.

63 თსუ სტუდენტთა XVI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1954.

64 თსუ სტუდენტთა XVII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1955.

65 თელავის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდენტთა XIV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1957.

66 გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის XII სამეცნ. სესია, მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1958.

67 თსუ სტუდენტთა XIX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1963.

68 იქვე.

თიანური კილოთა შერევის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს. სამწუხაროდ, იგი დღემდე სათანადოდ შესწავლილი არ არის. ამ დიალექტური ერთეულის პირველი ზოგადი დახასიათება მოცემულია ი. გიგინეიშვილის, ვ. თოფურიას და ი. ქავთარაძის მონოგრაფიაში: „ქართული დიალექტოლოგია“ (1951). ძირითადი ცნობები ასეთია: თიანური თავისი თავისებურებებით დამოუკიდებელ კილოს არ წარმოადგენს, მაგრამ ცალკე გამოყოფა მაინც გამართლებულია მისი წარმოშობა-შედგენილობისა და სხვა დიალექტთა შორის ადგილის გამოსარკვევად. ერწო-თიანეთში აქვამდ სამი მეტყველება ისმის: ივრისხეური ფშაური, ივრისხეური ხევსურული და საკუთრივ თიანური. აქ ჩამოსახლებული ფშავლების, ხევსურებისა და ადგილობრივი თიანელების ხშირი მიშოსელისა და საქმიანი კავშირის გამო სამივე მეტყველებას ერთმანეთის გავლენა განუტღია. ამის გამო „ივრისხეური ფშაური თუ ივრისხეური ხევსურული, ზოგიერთ სოფელში მაინც, საკმარად დაშორებულია დედაფშაურსა და ხევსურულს. მათი გავლენის ბეჭედი აზის საკუთრივ თიანურსაც. თიანელებად ითვლებიან ისინი, ვინც არც ხევსურია და არც ფშაველი, ამდენად მათი მეტყველებაც — თიანური — არც ხევსურულია და არც ფშაური. თიანელთა მეტყველება ძირითადად ქართლურ-კახურია“. მას ავტორები, ივრისხეური ფშაურისა და ხევსურულისაგან განსასხვავებლად, საკუთრივ თიანურს უწოდებენ.

ზემოთ დასახელებულ წიგნში დიდი რაოდენობით დაბეჭდილია ადგილზე შეკრებილი თიანური ტექსტები (გვ. 152—165).

თიანურის ერთ-ერთი ფონეტიკური თავისებურება განხილულია გ. ცოცანიძის წერილში: „ბგერის ბიფონემურობის ერთი შემთხვევა თიანურში“⁶⁹. ავტორი ეხება მ- ზმნისწინთან დაკავშირებულ ფონეტიკურ ცვლილებას და დაასკვნის, რომ ის მ, რომელიც ა-ს, ი-ს და ე-ს წინ იცვლება შესაბამისად ა-დ და ე-დ, და ის მ, რომელიც ამ პოზიციებში უცვლელია, ფონოლოგიურად სხვადასხვაა. პირველი მათგანი მონოფონემური ერთეულია, მეორე კი — ბიფონემური...

თიანურია დახასიათებული ამავე ავტორის დაბეჭდილ თეზისებში: „ხმოვანთა მონაცვლეობის ზოგიერთი თავისებურება თიანურში (პრე-

⁶⁹ საიუბილეო კრებული, მიძღვნილი გიორგი ახელედიანის 80 წლისთავისადმი, ტბილისი, 1969.

ვერბთან და სახელის ფუძის დაბოლოებასთან (დაკავშირებით)“⁷⁰: „ზმნის უღვლილების სისტემისათვის თიანურში“⁷¹.

ქ ა რ თ ლ უ რ ი

განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სალიტერატურო ქართული ენის ფუძე-დიალექტების — ქართლურისა და კახურის — შესწავლას. ეს დიდი ინტერესი, ცხადია, გამოწვეული იყო იმ ისტორიული დახიზნულებით, რომელსაც ეს დიალექტები ასრულებენ განსაკუთრებით ახალი სალიტერატურო ქართული ენის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. ამჟამად სალიტერატურო ენის განვითარებასა და გამდიდრებაში, მართალია, მეტ-ნაკლებად მონაწილეობას იღებს ყველა დიალექტი, მაგრამ, როგორც ცნობილია, მის საფუძველს და მასაზრდოებელ წყაროს თავიდანვე აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის ცოცხალი მეტყველება, კერძოდ, ქართლური და კახური წარმოადგენს.

ეს მნიშვნელოვანი დიალექტები პირველად საფუძვლიანად შეისწავლეს ვ. თოფურიამ და არნ. ჩიქობავამ, რომელთა გამოკვლევები დღესაც სანიმუშოდ ითვლება დიალექტოლოგიისათვის ქართული კილოების შესწავლის საქმეში.

როგორც ცნობილია, ქართული ენის კილოთა შორის ქართლური ყველაზე უფრო მსხვილი დიალექტური ერთეულია, რომელიც გავრცელებულია საქართველოს დიდ ტერიტორიაზე (კახეთიდან იმერეთამდე). იგი შედარებით მთლიანია და არ იყოფა თვალსაჩინოდ განსხვავებულ დიალექტურ ერთეულებად⁷². მიუხედავად ამისა, ზოგიერთი რაიონის მიხედვით ქართლურშიც შეიმჩნევა მეტ-ნაკლები სხვაობა. ეს გარემოება იმითაც არის გამოწვეული, რომ ქართლის დიდ ტერიტორიაზე ქართლელებთან ერთად შიგადაშიგ სხვა დიალექტის წარმომადგენლებიც სახლობენ, რასაც, ცხადია, არ შეეძლო არ გამოეწვია ამ დიალექტთა ურთიერთგავლენა. მაგალითად, გარკვეულია, რომ ქანის ხეობის მეტყველება ყველგან ერთნაირი არ არის: ზემოქსნური ენო-

⁷⁰ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1967.

⁷¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1968.

⁷² ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქაკეტიანი, ქართული დიალექტოლოგია. 1, დიალექტთა განხილვა. ტექსტები. ლექსიკონი, თბილისი, 1961, გვ. 270.

ბრივად ქართული ენის მთის კილოებს განეკუთვნება ძირითადად. კერძოდ. მთიულურს, ქვემოქსნური კი უმთავრესად ქართლურს, უკერს მხარს⁷³. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ასეთივე სხვაობა დადასტურებულია არაგვისა და ბორჯომის ხეობის ქართლურშიც. არაგვის ხეობის მეტყველებაში შემჩნეულია მთიულურისა და რაჭულის ელემენტები, ბორჯომის ხეობის ქართლურში კი — ზემოიმერულის გავლენა.

ქართლური კილოს პირველი დახასიათება სუბიექტური მეორე და იზიექტური მესამე პირის პრეფიქსების ხმარების მხრივ 1920 წელს მოცემულია ა. შანიძის შრომაში: „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და იზიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“. ავტორის დასკვნით, ქართლურს ურთი გარკვეული თავისებურება ახასიათებს, რომელიც მას სხვა აღმოსავლური კილოებისაგან განასხვავებს; ესაა მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსის დაკარგვა და ამიტომ მოთხრობითისა და ბრძანებითის ერთმანეთში არევა და ფორმალური განურჩევლობა. „ქართლის კილო იზიარებს ძველი სალიტერატურო ენის წესს, რომლის მიხედვითაც იზიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ზმნას მხოლოდ მაშინ უნდა ჰქონდეს, თუ რომ დამატებას მიცემითში მოითხოვს. განსხვავება მხოლოდ ის გახლავს, რომ, ჯერ ერთი, დღევანდელი ქართლის კილო ბოლომდე მიჰყვება ამ წესს და სახელობით დამატებთან ზმნათა აწმყოს წარმოების დროს ისეთი მერყეობა არ ემჩნევა, როგორც ძველ ქართულს: და მეორეც ისა, რომ აქ *Оз-*ად გამოდის, უმთავრესად *მე*, რომელიც მეტად სუსტი ბგერაა და ადვილად იცის დაკარგვა გამოთქმაში, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც წინ თანხმოდანი მოუძღვის ხოლმე...“ (§ 65).

1924 წელს გამოქვეყნდა ე: თოფურიას შრომა „ზმნის ზოგიერთი თავისებურებანი გომარულში“⁷⁴.

გომარულს ავტორი უწოდებს ქვემოთ დასახელებულ სოფლებში მოსახლე ქართველთა მეტყველებას: დიდი და პატარა გომარეთი, კლდენისა (ანუ ქვეშეთა), კაკლიანი, დიდი დმანისი (ანუ დუმანისი), მამულასოფელი.

გამოკვლევაში წარმოდგენილია ზმნის ის დამახასიათებელი თვისებები, რომელნიც თავისებურების დაღს ასვამენ გომარულს. ყურადღე-

73 შ. გაფრინდაშვილი, ქსნის ხეობის მეტყველების ადგილისათვის ქართული ენის კილო-თქმათა შორის, სტალინირის სხელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის ქართულ და ოსურ უნათა კათედრის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები. 1952.

74 „ჩვენი მეცნიერება“, № 2 (14), 1924. აქ დაბეჭდილია ნაწილი ე. თოფურიას ვრცელი მოხსენებისა „გომარულის მორფოლოგია“, რომელიც წაკითხულია ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების 1923 წლის 18 მარტის საქარო სხდომაზე.

ბა უმთავრესად გამახვილებულია აწმყოსა და მისგან ნაწარმოებ დრო-
ცილოებში ზმნის მაწარმოებელ სუფიქსთა მონაცვლეობაზე: -ავ — -ამ
(ვკლამ, ვხნამდი...) და ამ უკანასკნელის ანალოგიით გაჩენა ისეთ ზმნებ-
ში, რომლებიც სახელზმნაში უვინოდ გვევლინებიან (ვწერამ, ვმო-
ვამ...), ანალოგიის შესაძლებლობას, ავტორის აზრით, ხელს უწყობს.
ერთი მხრით, ვინის ალბათ ბილაბიალური ბუნება და, მეორე მხრით,
თვით ენის ტენდენცია, რომ ზოგიერთი თანაბარი მნიშვნელობის სხვა-
დასხვა სუფიქსი ერთ ფორმაში ჩამოაყალიბოს. ანალოგიით არის ახსნი-
ლი აგრეთვე -ებ-ის ნაცვლად -ამ (ვაკეთამ, ვაჩვენამ...) და -ობ-ის ნაცვ-
ლად -ომ (ვკოქლომ, ვლოცულომდი...). ამის მიხედვით ავტორი დაას-
კვნის, რომ გომარულს ზოგი რამ ჯავახურისა და ზოგიც ქართლურისა
და სხვა კილოების დამახასიათებელი ფორმა მოეპოვება. მისი რომელი-
მე დიალექტურ ერთეულად (კილოდ, თქმად) გამოცხადება ჯერჯერო-
ბით ნაადრევი იქნებაო.

1925 წელს ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილ კრებულ „არილში“
დაიბეჭდა ვ. თოფურიას შრომა: „ქართლური“⁷⁵, რითაც მყარი საფუ-
ძველი ჩაეყარა ამ დიალექტის მონოგრაფიულად შესწავლას.

გამოკვლევაში წარმოდგენილია ქართლურისათვის დამახასიათებე-
ლი ყველა თავისებურება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულ ენას-
თან და სხვა დიალექტებთან შედარებით. ზოგი საკითხი კი განხილულია
ძველ ქართულთან მიმართებით. მასში ვრცლად დახასიათებულია დია-
ლექტის ბგერითი შედგენილობა, ფონეტიკური მოვლენები (ასიმილა-
ცია-დისიმილაცია, მეტათეზისი, ბგერის დაკარგვა, ბგერის ჩართვა, ბგე-
რათა სუბსტიტუცია, კომპლექსთა მონაცვლეობა) და მორფოლოგი-
ურ-სინტაქსური თავისებურებანი.

ვ. თოფურიას ამ შრომის მიხედვით მტკიცედ დადგინდა, რომ ქარ-
თლური თავისი ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენე-
ბით ახლოს დგას სხვა აღმოსავლურ კილოებთან, მაგრამ ამავე დროს
მასში გამოიყოფა ისეთი თავისებურებანიც, რომელნიც ასხვავებენ მას
სხვა კილოებისაგან და ამ მხრივ ქართლურს ანიჭებენ განსაკუთრებულ
ადგილს ქართული ენის დიალექტებში. ესაა ნამყო სრულის პირველ
და მეორე პირში -ე-ზე დაბოლოებულ ზმნაში -ი ხმოვნის დართვა, რომე-
ლიც -ვი მარცვლისაგან უნდა იყოს მიღებული (ვინის დაკარგვით); და ე. წ.
დედისბგერების წინ ჰ, ჰს და პრეფიქსების გამოყენება, რაც არც
ერთ თანამედროვე კილოს არ ახასიათებს (ფშაურს გარდა). ამ მხრივ

⁷⁵ „ქართლური ფონეტიკა და მორფოლოგია“ ცალ-ცალკე მოხსენებად იქნა
წაითხული ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 1924 წ-
23 და 30 დეკემბერს.

ქართლის მნიშვნელობა დიდია პრეფიქსთა ევოლუციის გასათვალისწინებულად როგორც ძველი ქართლისა, ისე თანამედროვე კილოეპისათვის.

მიმოხილვა, რომელსაც ერთვის ქართლური მეტყველების ნიმუშები. დამყარებულია იმ დიალექტოლოგიურ მასალაზე, რომელიც ავტორს მოუპოვებია 1923 წლის ზაფხულს გორის მიდამოებში, უმთავრესად ტყვიაეში და მის ახლომდებარე სოფლებში.

1937 წელს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა წამოიწყო, შემდეგ კი მისგან გამოყოფილმა ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა განაგრძო აღმოსავლეთ საქართველოს კილოების გეგმაშეწონილი საფუძვლიანი შესწავლა. წინასწარ შედგენილი გეგმით პირველ რიგში ივარაუდებოდა ქართული ენის ცენტრალური კილოს—ქართლის—შესწავლა მიკრორაიონების მიხედვით. სათანადო დიალექტოლოგიური მასალების შესაკრებად 1937 წელს მოეწყო ექსპედიციები ქართლის სხვადასხვა რაიონში. ამ წელს უმთავრესად მუშაობა წარმოებდა ქსნისა და ლიახვის ხეობებზე და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.

ლენინგორის რაიონში, კერძოდ, სოფ. იკოთში მუშაობდა სტ. ჩხენკელი; კასპის რაიონში, მდინარე კავთურას ხეობის სოფლებში (ჩოჩეთი, კავთისხევი, იდლეთი, ეზათი, თვალადი, წინარეხი, ხვედრელიანი) დიალექტურ დაკვირვებებს აწარმოებდა ივ. გიგინეიშვილი; კასპის რაიონის სოფ. წითელქალაქში (ყოფ. ახალქალაქში) მივლინებული იყო შ. გაფრინდაშვილი; გორის რაიონის სოფ. ხიდისთავში — ივ. შილაკაძე.

შემაჯამებელი საანგარიშო შრომები სტ. ჩხენკელისა, ივ. გიგინეიშვილისა, შ. გაფრინდაშვილისა და ივ. შილაკაძისა დაიბეჭდა ინსტიტუტის ორგანოში⁷⁶.

იმავე წელს ქართლში მოეწყო ექსპედიცია სალექსიკოლოგიო მუშაობის ჩასატარებლად. ქსნისა და ლიახვის ხეობაში (სოფ. იკოთი, კორინთა, ყანჩავეთი, ერედა) სათანადო დაკვირვებას აწარმოებდა შ. ძიძიგური; გორის რაიონის სკრისა და ატენის ხეობაში — პ. ხუბუტია. ამ ექსპედიციის მიზანს შეადგენდა: შემოწმებულიყო, ერთი მხრით, ქართლიდან გამოსულ მწერალთა თხზულებებში დამოწმებული კუთხური სიტყვები ქართლის სხვადასხვა რაიონში (რამდენად ცოცხალია ესა თუ ის სიტყვა ხალხში, რა მნიშვნელობით იხმარება და სხვ.); აგრეთვე ადგილობრივ შეჯერებულიყო ვ. თოფურიას მიერ ლიახვის ხეობაში 1923 წელს შეკრებილი სალექსიკონო მასალა და, მეორე მხრით, შეკრებილიყო დამატებითი მასალები.

ქართლური ლექსიკის ნიმუშები ქსნის, ლიახვის, სყრისა და ატენის ხეობებში შეკრებილი მასალების მიხედვით წარმოდგენილია შ. ძიძი-ჯურისა და პ. ხუბუტიას საანგარიშო მოხსენებებში, რომლებიც და-ბეჭდილია 1937 წელს⁷⁷.

ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი 1936 წელსაც განაგრძობდა მუშაობას ქართული ენის ქართლური დიალექტის შესასწავლად. ამ წელს სამუშაო ობიექტად აღებული იყო უმთავრესად ხაშურისა და ნაწილობრივ გორის რაიონები. მოწყობილ ექსპედიციებში მონაწილეობას იღებდნენ: სტ. ჩხენკელი, ივ. გიგინეიშვილი, თ. ანდლულაძე. ა. ჯიშიაშვილი და ა. მარტიროსოვი. მათი შემაჯამებელი საანგარიშო მოხსენებები დაბეჭდილია ინსტიტუტის ორგანოში⁷⁸.

სტ. ჩხენკელის საანგარიშო მოხსენებაში („მოკლე ანგარიში სა-ზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონში 1938 წელს“⁷⁹) წარმოდგენილია ცნობები ხაშურის მახლობელი ზემო იმერეთის მოსაზღვრე ქართლური სოფლების მეტყველების შესახებ. როგორც ეს მოსალოდნელი იყო, ავტორს ქართლის ამ რაიონში დადასტურებული აქვს იმერული დიალექტის აშკარა გავლენა. მისი აზრით, ამ გავლენას მიეწერება, მაგალითად, ის, რომ ზემოაღნიშნული სოფლების მცხოვრებთა მეტყველებაში არსად, არც ზმნებში და არც სახელებში, არ გვხვდება ქართლური დიალექტისათვის დამახასიათებელი დიფთონგისებური ბგერა მჰ, მს. ყველგან, სადაც კი მოსალოდნელი იყო იგი, არის ჰ და ს, რომელთა ხმარებას ზმნებში, როგორც სუბიექტურ-ობიექტური პრეფიქსებისას, არავითარი კანონზომიერება არ ახასიათებს.

ივ. გიგინეიშვილის ანგარიშიც („ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა სურამის მიდამოებში“⁸⁰) იმერეთის მოსაზღვრე რაიონის, სურამის უღელტეხილის ახლომახლო სოფლების (ოძისი, იტრია, ჩუმათელეთი, ბულაურაჯაფინაური, ტეზერი, ბეკამი) მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებებს შეეხება. აქაური ენობრივი თავისებურებანი ავტორს შეუდარებია სხვა კუთხის ქართლურთან, კერძოდ, კავთისხეურთან. ამ მხრივ, უწინარეს ყოვლისა, მის ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ მთელი რიგი ენობრივი მოვლენები, რომლებიც სპეციფიკურ ქართლურადაა მიჩნეული, ან კიდევ ქაოთლურს საერთო აქვს სხვა აღმოსავლურ კილოებთან, აქ აღარ გვხვდება (მაგალითად, -ე-თი ნაწარმოები წყვეტილის პირველ და მეორე პირში -ვი მარცვალდართული

77 ენიშვილის მოამბე, II, ტფილისი, 1937.

78 იქვე, IV, ტფილისი, 1939.

79 იქვე, გვ. 195—197.

80 ენიშვილის მოამბე, IV, ტფილისი, 1939, გვ. 199—205.

ზმნის ფორმები). ასევე უცხოა ამ რაიონის მცხოვრებთა მეტყველებისათვის სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პრეფიქსების ის სიუხვე და მრავალფეროვნება, რომელიც ასე დამახასიათებელია ქსან-ლიახვის ხეობისა და, განსაკუთრებით კი, კავთისხეველთა მეტყველებისათვის. აღმოსავლური კილოებისათვის საერთო მოვლენა — მო-შე- პრევერბების მა-, შა-ს სახით წარმოდგენა, მართალია, ამ კუთხეშიც შეიმჩნევა, მაგრამ ძალიან იშვიათად. გაბატონებულია სალიტერატურო ქართულთან საერთო მო- და შე-. ავტორის დასკვნით. აქაური მოსახლეობის მეტყველება იმერულის გავლენას განიცდის და მას ერთგვარი საშუალო ადგილი უჭირავს იმერულსა და ქართულს შორის. ასეთივე (გარდამავალი) ენობრივი ზოლი უნდა იყოს ლიხის გადაღმაც. ამაზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ უღელტეხილთან ახლომდებარე იმერული სოფლის — ფონას მცხოვრებთა მეტყველება თითქმის არაფრით განსხვავდება ამ რაიონის მოსახლეობის მეტყველებისაგან.

ალ. ჭინწაშვილის საანგარიშო მოხსენებაში („ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონის სოფ. ქვენატოცასა, ტოცოცასა და ფცაში“⁸¹) დახასიათებულია ხაშურის რაიონის სოფ. ტოცოცის, ქვენატოცისა და ფცის მოსახლეობის მეტყველება. ავტორის დასკვნით, ამ სოფლების ენა დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით არსებითად გასდევს ვ. თოფურის მიერ ქართლში დადასტურებულ მოვლენებს. შენიშნულია ბრუნვის თვალსაზრისით საინტერესო სიტყვა „სახელო“ (РУКАВ), რომელიც კუმშვად-კვეცადღუძიან სიტყვებს მიეკუთვნება (ე. ი. ამგვარად იბრუნვის: ნათ. ს ა ხ ლ ი ს, მოქ. — ს ა ხ ლ ი თ; მრ-ში: სახ. — ს ა ხ ლ ე ბ ი და ა. შ.).

არ. მარტიროსოვის დიალექტოლოგიური შენიშვნები („ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ.“⁸²) აგებულია ფრონის ხეობის სოფლებში (ბრეთში, არადეთში, საღოლაშენში, წვერსა და დირბში) მოპოვებულ მასალაზე. ანგარიშში ვრცლად არის წარმოდგენილი ამ კუთხის მეტყველების ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებანი. აქ ყურადღებას იქცევს ვითარებითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმების, თავისებური ფუნქციით გამოყენება (გაიხედა ხ მ ე ლ ე თ ა |← ხმელეთათ = ხმელეთისკენ]. გაიხედა ც ო თ ა [= ცისკენ]); ვითარებითის ხმარება ზოგჯერ მაწარმოებელი დ-ს გარეშე (ვეზირა = ვეზირად, მარჯვე = მარჯვედ); აწმყოს მესამე პირში ავ-იან და ამ-იან ზმნათა ფორმების შეკუმშული სახით წარმოდ-

81 ენიშნის მოამბე, IV ვ.

82 იქვე.

გენა (დახედვენ, ნახვენ, სჟენ. ჰჟენ. ჩამოქკერენ, გადადგმენ...); მოზმნისწინის ძველქართულისებური ხმარება (მო ს ც ა ბეჟედი = მი ს ც ა ბეჟედი) და სხვ.

შემდგომ წლებში უფრო ფართო ფრონტით წარიმართა ქართლურის შესწავლა. ცალკე იქნა შესწავლილი ატენის, წედისის და არაგვის სეობათა მეტყველება. 1953 წელს დაიბეჟდა ოტ. კახაძის გამოკვლევა: „ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური“⁸³. საანალიზო მასალა შეკრებილია ატენისა და წედისის ხეობის შემდეგ სოფლებსა და უბნებში: ჟებირში, პატარა გარდატენში (მიხანანთ უბანში), ვანიანთ უბანში, ჰეჟელანთ უბანში, დიდ ატენში, ფუხანთ უბანში, ბნავისში, ღვარეჟსა და ზემო ჰსოვრისში.

ავტორის აზრით, ატენისა და წედისის ხეობათა მეტყველება წარმოდგენს ქართლური დიალექტის გარკვეულ ენობრივ ერთეულს (თქმას). სხვაობა, რომელიც დასტურდება ამ ორი ხეობის მეტყველებაში. სრულიად უმნიშვნელოა. თავისებურ მოვლენათაგან აღნიშნულია: სახელების მრავლობით რიცხვში შედარებით ხშირი ხმარება მაშინაც კი, როდესაც ჩვეულებრივ სალიტერატურო ქართული მათ მრავლობითში არ ხმარობს, ან მათგან მრავლობითის ფორმას საერთოდ ეერ აწარმოებს; -ვით თანდებულიანი ნათესაობითი ბრუნვის გამოყენება; მთიულურის დამახასიათებელი ზოგიერთი ფაქტი; არქაიზმები ლექსიკაში და სხვ.

ქართლურ დიალექტს რამდენიმე შრომა მიუძღვნა გრ. იმანიშვილმა. მისი მიმოხილვა: „არაგვის ხეობის ქართლური“⁸⁴ ძირითადად ემყარება საგურამოსა, ჰოპორტსა და მათ ახლომანლო მდებარე სხვა სოფლებში 1948 წელს ჩაწერილ მასალებს. გარკვეულია, რომ არაგვის ხეობის მეტყველება ძირითადად ქართლურია, თუმცა გვხვდება ქართლურისათვის უჩვეულო არქაიზმები და სხვა სახის მოვლენები (ჯარის არსებობა, ხოლმეობითის ხმარება, ჰვე ნაწილაკის გამოყენება...).

ავტორის დაკვირვებით, არაგვის ხეობის ქართულში მეტ-ნაკლებად მოცემულია საერთოდ ქართლურ კილოში დადასტურებული ყველა სახის მოვლენა, მაგრამ ამავე დროს ზოგიერთი სოფლის მეტყველებაში (დავათი, ლაფანანთკარი, ახატანი, ჩინთი, ყინვანი, არანისი და სხვ.) შეიმჩნევა მთის კილოების (კერძოდ მთიულურის) გავლენა, ზოგან კი (მაგ., ბიწმენდი და ბიჩინგაურთკარი) იგრძნობა დასავლური კილოების (კერძოდ რაჰულის) გავლენა. გარკვეულია, რომ

⁸³ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, თბილისი, 1953.

⁸⁴ იჟვე.

არაგვის ხეობის სოფლების მოსახლეობის წინაპართაგან ბლომად იყვნენ სხვადასხვა კილოს წარმომადგენლებიც. პირველ ხანებში მათი მეტყველება დაახლოებით ისეთივე ნარევი უნდა ყოფილიყო, როგორც ამჟამად გვაქვს ზემო და ქვემო ქედში (წითელი წყაროს რაიონში), მაგრამ დროთა განმავლობაში გათქვეფილა ქართლურ კილოში.

გრ. იმნაიშვილის მეორე შრომა: „ბორჯომის ხეობის ქართლურის თავისებურებანი“⁸⁵ ეყრდნობა ბორჯომის ხეობის სოფლებში ჩაწერილ დიალექტოლოგიურ მასალებსა და ადგილობრივ ცოცხალ მეტყველებაზე ავტორის უშუალო დაკვირვებას. საანალიზო მასალა ჩაწერილია ბორჯომის რაიონის 15 სოფელში (ყვიბისი, კორტანეთი, ეაშლოვანა, რველი, ვარდგინეთი, ზანავი, ახალდაბა, ლიკანი, დვირი, საკირე, ტაძრისი, ჭობისხევი, ქვაბისხევი, წალვერი და ტიმოთესუბანი). შედარებისათვის გამოყენებულია ქართლის სხვა კუთხეებში ჩაწერილი დიალექტოლოგიური მასალებიც. გარკვეულია, რომ ენობრივად ბორჯომის ხეობა საგრძნობლად განსხვავდება ქართლის სხვა კუთხეებისაგან. ზოგიერთი ფონეტიკურ-გრამატიკული მოვლენა, რომელიც მეტად ფეხმოკიდებულია ქართლურში საერთოდ, აქაურ მეტყველებაში ან სრულებით არ გვხვდება, ან მხოლოდ ჩანასახის სახით გვევლინება. გვაქვს ისეთი მოვლენებიც, რომლებიც უჩვეულოა სხვა კუთხეთა ქართურისათვის, მაგრამ გავრცელებულია ბორჯომის ხეობის მეტყველებაში. ვხვდებით დასავლური კილოებისათვის ან მხოლოდ იმერულისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებსაც.

ავტორის დასკვნით, ბორჯომის ხეობის მეტყველების ის თავისებური მოვლენები, რომლებიც მას განასხვავებენ ქართლის სხვა კუთხეთა მეტყველებისაგან, დაკავშირებულია თვით ამ მეტყველების მატარებელთა ისტორიასთან.

გრ. იმნაიშვილი თავის ნარკვევში „ქართლური დიალექტის ნაირსახეობანი“⁸⁶ ქართლურ დიალექტს ოთხ ძირითად ნაწილად (კილოცაყად ან თქმად) ყოფს და მათ უწოდებს მოლაპარაკე მოსახლეობის ტერიტორიული განაწილების მიხედვით: ცენტრალურ-ქართლური (შუაქართლური ანუ შიდაქართლური), დასავლეთ-ქართლური (ბორჯომის, ხაშურისა და სურამის მიდამოების ქართლური), ჩრდილო-ქართლური (არაგვისა და ქსნის ხეობათა ქართლური), სამხრეთ-ქართლური (ქვემოქართლური). ქვემოქართლურში თავის მხრივ ცალკე გამოყოფს წერაქვ-სიონისა და რეხის მეტყველებას.

ამავე ავტორის წერილში: „ქვემოქართლურის ზოგიერთი თავი-

85 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, თბილისი, 1956.

86 იქვე, ტ. IX—X, 1958.

სებურებისათვის⁸⁷ განხილულია მარნეულის რაიონის ორი ძველი ქართული სოფლის — წერაქვისა და სიონის და წალკის რაიონის სოფ. რეხის მცხოვრებთა მეტყველება. ავტორის დაკვირვებით, ამ სოფელთა მეტყველება ქვემო ქართლის სხვა რაიონების ქართლურს ემსგავსება, მაგრამ შეინიშნება თავისებური მოვლენებიც. ძირითადი თავისებურება სინტაქსური ხასიათისაა: მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმება დარღვეულია; ბოლოთანხმოვნიანი მსაზღვრელი ხშირად გვევლინება უცვლელად — სახელობითი ბრუნვის ფორმით — და ანგარიშს არ უწევს იმას, თუ რომელ ბრუნვაშია საზღვრული. მოხუცთა მეტყველებაში შენიშნულია, რომ გარდამავალ ზმნასთან ქვემდებარე ზოგჯერ იხმარება მოთხრობით ბრუნვაში დროთა პირველ სერიაშიც (იშვიათად — მესამეშიც), პირდაპირი დამატება კი წესის თანახმად შიკეშით დგას. ავტორის აზრით, ამ მოვლენის გაჩენაში გამოსარიცხავი არაა უნიფიკაციის ტენდენცია, მაგრამ ძირითად მიზეზად მაინც უნდა მივიჩნიოთ სომხური და აზერბაიჯანული ენების გავლენა.

ქართლური დიალექტის ფონეტიკისა და გრამატიკის ცალკეული საკითხებისადმი მიძღვნილი ალ. ლლონტის შრომები: „გრძელი ა-ნის საკითხისათვის ქართლურში“⁸⁸ და „ემფატიკურხმოვნიანი გენეტიური მსაზღვრელი ქართლურში“⁸⁹.

პირველ წერილში ავტორს ყურადღება გამახვილებული აქვს ქართლურში გრძელი ა ხმოვნის არსებობაზე. მისი დაკვირვებით, გრძელი ა-ნი უფრო მკაფიოდ ისმის ზმნებში, განსაკუთრებით მეშველ ზმნაში (ვ ა რ , ხ ა რ), შედარებით უფრო ზუსტად მაშინ, როცა მოლაპარაკე -ო ან -თქო ფორმანტით გადმოგვცემს ნახულს ან გაგონილს: ვ ა რ ო , ხ ა რ ო ; ვ ა რ -თქო , ხ ა რ -თქო. ავტორის შენიშვნით, შეიძლება გვეფიქრა, რომ ასეთ შემთხვევებში ჩნდება მახვილი და არავითარ გრძელ ხმოვანს ადგილი არა აქვს, მაგრამ საქმე ისაა, რომ ასეთი ფორმები გამოთქმისას ინტონაციას არ საჭიროებს. ამ მაგალითებში გამოირიცხულად უნდა ჩაითვალოს კითხვითი ინტონაციაც, რადგან გრძელი ა-ნი ჩნდება თხრობით წინადადებაში. დასკვნა ასეთია: ჩვენს მასალაში ჭერ გვაქვს გრძელი ა და მას ხვდება აგრეთვე მახვილიც. რადგან სიგრძეცა და მახვილიც ერთ ხმოვანზე მოდის, მივიღეთ ა-ნის უფრო ძლიერი არტიკულაცია.

87 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.

88 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XII, თბილისი, 1940.

89 ნ. ბარათაშვილის სახ. გორის სახელმწიფო პედაგოგ. ინსტიტუტის შრომები,

მეორე წერილში შენიშნულია, რომ მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობის მიხედვით ქართლური დღეს თითქმის აღარ განსხვავდება სალიტერატურო ენისაგან, მაგრამ ყველა საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ გარკვეული სხვაობა უწინ არსებობდა. ეს სინტაქსური თავისებურება მას საერთო ჰქონდა ძველ ქართულ სალიტერატურო ენასთან და არა ახალთან. აღნიშნულია, რომ ემფატიკურხმოვნინანი პოსტპოზიციური ნაგენეტივარი მსაზღვრელი ქართლურში წარმოდგენილია სახელობითი ბრუნვის ფორმით (მაწონი კ ა მ ე ჩ ი ს ა ი, ბალი კოლექტივისაი...), რომელშიაც სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი სრული სახით ისმის. სახელობითი ბრუნვისეული -ი ნიშანი ასეთ სახელებს ინვერსიული რიგის დროს მოუდის, ხოლო როცა მსაზღვრელი წინ უსწრებს საზღვრულს, იგი იშლება (კ ა მ ე ჩ ი ს მაწონი...).

აღ. ლლონტის ნაშრომში: „ნ-ს პროცესები დირბულში“⁹⁰ გარკვეულია, რომ ქარელის რაიონის სოფ. დჭრის მოსახლეობის მეტყველებაში ნ ღრჟა ცხვირისმიერი ბგერაა და სონორობით მ-ს ქარბობს. ნ ყოველგვარ მოსალოდნელ პოზიციამი ენაცვლება ვ-სა და მ-ს. წერილს ერთვის ავტორის მიერ ჩაწერილი ტექსტებიდან ერთი ნიმუში.

აქვე უნდა დავასახელოთ ამავე ავტორის მიერ მოპოვებული „ტოპონიმური მასალები“⁹¹. დაბეჭდილი მასალა ავტორის მიერ შეკრებილია 1952 წელს ქსნის ხეობაში (ლენინგორი, კორინთა, წირქოლი, ალევო, საძეგური, ქურთა, ნახიდი, მოსაბრუნი, ყანჩავეთი, ოძისი, ძეგლევი, ბოლი, ლარგვისი, აბრევი, წინაგარი). აქვეა წარმოდგენილი სხვადასხვა დროს მოპოვებული ცხინვალის, ზნაურის, ჯავის რაიონების დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანიც. დახასიათებულია გეოგრაფიულ სახელთა ძირითადი ტიპები და მოცემულია მათი გრამატიკული ანალიზი.

აღ. ლლონტმა 1948 წელს ცალკე წიგნად გამოაქვეყნა „ქართლური ზღაპრები და ლეგენდები“. სათანადო მასალა შეკრებილია გორის რაიონში. წიგნს წინ ერთვის ქართლური კილოს თავისებურებათა მოკლე მიმოხილვა, ბოლოში კი — ტექსტებში ხმარებულ სიტყვათა ლექსიკონი.

ნ. ქუთელიასა და თ. აბზიანიძის კოლექტიურ ნაშრომში: „ქართლური დიალექტის ზოგიერთი ინტონაციური თავისებურება“⁹² წარ-

90 ფილოლოგიური ნარკვევები, მესამე ნაკვეთი, სტალინირის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, V, თბილისი-სტალინირი, 1958.

91 ფილოლოგიური ნარკვევი, მეოთხე ნაკვეთი, სტალინირის სახელმწიფო პედაგოგი. ინსტიტუტის შრომები, II, 1955.

92 საიუბილეო კრებული, მიძღვნილი გიორგი ახვლედიანის დაბადების 80 წლის-თავისადმი, თბილისი, 1969.

მოდგენილია ქართლური დიალექტის რიტმიკულ-მელოდიკური სტრუქტურა შესწავლის შედეგები. გამოკვლევა ეყრდნობა გორისა და კასპის რაიონებში 1964 წელს ავტორთა მიერ მოპოვებულ მასალას.

ქართლურ დიალექტში თხრობის დროს გამოყოფილია შემდეგი ინტონაციური ტიპები: თანაბარი, ოდნავ აღმავალი, აღმავალი, ძლიერ აღმავალი; ოდნავ დამავალი, ძლიერ დამავალი. შესიტყვების ფონეტიკური მთლიანობის ფაქტორია ინტონაცია; რაც უფრო ვრცელია შესიტყვება, მით უფრო რთულია ტონის მოდულაცია თითოეული ნაწევრის შიგნით. ავტორთა აზრით, ქართლური დიალექტის ერთ-ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ თხრობის დროს მთქმელის გამონათქვამში შეიქმნევა გემინირებული ხმოვნები. ასეთი ხმოვნების წარმოთქმის დროს ინტენსიობა ეცემა, მაგრამ ტონი ძლიერ მდლდება. ხმოვნის გემინაციას ქართლურში იწვევს ინტონაციის ძიერი აღმავლობა.

ქართლურ ლექსიკას შეეხება ე. ბაბუნაშვილის წერილი: „პურეულის ტერმინები სოფ. ბიწმენდის მეტყველების მიხედვით“⁹³. სოფელ ბიწმენდში (მცხეთის რაიონი) მოპოვებული მასალების მიხედვით ავტორის მიერ აღწერილია პურის მოყვანასთან დაკავშირებული სამუშაოები და ამასთან დაკავშირებული სათანადო ტერმინები. წარმოდგენილია ხორბლეულის ჯიშების სახელები, სასოფლო-სამეურნეო იარაღების აღწერილობა და პურის გამოცხობის პროცესში ხმარებული ტერმინები.

კასპის რაიონის სოფლებში: ახალქალაქში, ახალციხეში, ჩოჩეთში, გარიყულასა და ერთაწმინდაში დიალექტოლოგიური დაკვირვებების შედეგებია წარმოდგენილი ა. თაყაიშვილის წერილში: „ქართლურის თავისებურებანი (კასპის რაიონში შეკრებილი მასალების მიხედვით)“⁹⁴.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფნათმეცნიერების ინსტიტუტთან ერთად დიალექტოლოგიურ მუშაობაში ჩაბმული იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და რესპუბლიკის პედაგოგიური ინსტიტუტების ქართული ენის კათედრები. ამ კათედრების ხელმძღვანელობით ქართლური კილოს შესასწავლად და სათანადო მასალებს შესაკრებად უკანასკნელი 20 წლის განმავლობაში მოეწყო რამდენიმე მრავალრიცხოვანი ექსპედიცია და მივლინება, რომლებშიც კა-

⁹³ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, თბილისი, 1950.

⁹⁴ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნ. შრომების კრებული, წიგნი VII, თბილისი, 1955.

თედრის წევრებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ აგრეთ-ვე უფროსი კურსის სტუდენტები. ამ ექსპედიციათა და შივილიებათა შიდაგეგები მოხსენებათა სახით მოსმენილია უმაღლესი სასწავლებლების სამეცნიერო სესიებზე და სტუდენტთა კონფერენციებზე, რომელთა თე-ზისები გამოქვეყნებულია. აქ დავასახელებთ შემდეგს: შ. გაფრინდა-შვილი — ქსნის ხეობის მეტყველების ადგილისათვის ქართული ენის ცილო-თქმათა შორის⁹⁵; ალ. ლლონტი — ზოგიერთი სინტაქსური მოვ-ლენისათვის ქვემოქსნურში⁹⁶; ი. მაისურაძე — ქართლის მეტყველება⁹⁷; რ. ფეიქრიშვილი — არაგვის ხეობის ქართლური თავისებურებანი⁹⁸; ე. ესიავა — კასპის რაიონის ქართლურის თავისებურებანი⁹⁹; მ. გვერდ-წითელი — პურის მოყვანის ლექსიკის შესწავლისათვის ხაშურის რაიონ-ის სოფ. ხცისში შეკრებილი მასალების მიხედვით¹⁰⁰; ე. ლაბაძე — ზო-გი ფონეტიკური მოვლენისათვის სოფ. კაკალათხევის მცხოვრებთა მეტ-ყველებაში¹⁰¹; ლ. ხუბულური — ქართლური დიალექტის თავისებუ-რებანი ქარელისა და კასპის რაიონების მოსახლეობის მეტყველების მიხედვით¹⁰²; ვ. სოჭნიშვილი — სოფ. ბროწლეთის მცხოვრებთა მეტყ-ველება¹⁰³; მისივე — სოფელ ყანჩავეთის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი¹⁰⁴; ლ. თამარაშვილი — სოფლის მეურნეობის ზოგი-ერთი დარგის ლექსიკა (სოფ. მერეთის ქართლური მეტყველების მი-ხედვით)¹⁰⁵; კ. გაგუა — სოფ. ნიჩბისის მეტყველების თავისებურებ-ანი¹⁰⁶.

95 სტალინის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის ქართულ და ოსურ ენათა კა-თედრის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1952.

96 იქვე.

97 გაზ. „საბჭოთა ოსეთი“, № 181, 13.IX.1947.

98 თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა X სამეცნ. კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1948.

99 ოსუ სტუდენტთა XI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1949.

100 გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდენტთა IV სამეცნ. კონფერენ-ცია, მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1951.

101 იქვე.

102 ოსუ სტუდენტთა XIV სამეცნ. კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბი-ლისი, 1952.

103 საქართველოს სსრ პედაგოგ. ინსტიტუტების სტუდენტთა IV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, სტალინირა, 1952.

104 საქართველოს სსრ პედაგოგ. ინსტიტუტების სტუდენტთა V რესპუბლიკე-რი სამეცნ. კონფ., მოხსენებები თეზისები, სოხუმი, 1953.

105 ოსუ სტუდ. XV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1953.

106 ოსუ ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა IX სამეცნ. კონფ., მოხ-სენებათა თეზისები, თბილისი, 1961.

კახური დიალექტი გავრცელებულია აღმოსავლეთ საქართველოს დიდ ტერიტორიაზე: ახმეტის, თელავის, ყვარლის, სიღნაღის, ლაგოდეხის, წითელი წყაროს, კაქრეთის, საგარეჯოსა და თბილისის გარეუბნის რაიონებში. ქართლურის შემდეგ კახური ყველაზე მსხვილი დიალექტური ერთეულია ქართული ენისა. მიუხედავად ფართო გავრცელებისა, კახური ძირითადად თითქმის ყველგან ერთნაირია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ცალკეულ მოვლენებს, რომელთაც მეტ-ნაკლებად აელენს ზოგიერთი კუთხის მეტყველება. ამ მხრივ, პირველ რიგში, აღსანიშნავია სიღნაღისა და ნაწილობრივ წითელი წყაროს რაიონების მოსახლეობის მეტყველება, რომელიც საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დამოუყვებელ დიალექტურ ერთეულადაც კი არის მიჩნეული ქიზიყურის სახელწოდებით. ცალკე გამოყოფენ აგრეთვე შიგნიკახურს და გარეკახურს.

კახურ დიალექტზე ენათმეცნიერულ დაკვირვებათა შედეგები პირველად, 1920 წელს, მოცემულია ა. შანიძის ცნობილ გამოკვლევაში: „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“. ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ კახურ დიალექტში შემორჩენილია როგორც ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა, ისე სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა, რის გამოც ახრობითი კილო და ბრძანებითი ჩვეულებრივ გარჩეულია ხოლმე თანხმოდებით დაწყებულ ზმნებში. ამ პრეფიქსების ხმარების წესი კახურშიც იგივეა, რაც ქართლურში. აღმოსავლური კილოების ზოგადი დახასიათებისას ავტორს დადგენილი აქვს სუბიექტური მეორისა და ობიექტური მესამის პრეფიქსების ფონეტიკური სახე კახურში, ქიზიყურში, ქართლურსა და ფშაურში და შენიშნულია, რომ ამ დიალექტებში პრეფიქსი მ- გადაჯარღნის გზაზეა დამდგარი და მისი ადგილი უჭირავს მ-ს. სანის მდგომარეობა, ჰაესთან შედარებით, უფრო მკვიდრია, მაგრამ ხშირად მასაც ცვლის ა.

1925 წელს კრებულ „არილში“ დაიბეჭდა არნ. ჩიქობავას გამოკვლევა: „გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად (უშუალო დაკვირვებანი)“, რითაც საფუძველი ჩაეყარა საერთოდ კახური დიალექტის მეცნიერულ შესწავლას. ესაა პირველი ვრცელი და საფუძვლიანი შრომა, რომელშიც დეტალურად მოცემულია გარეკახურის ფონეტიკურ და მორფოლოგიურ-სინტაქსურ თავისებურებათა ღრმა ანალიზი. ამ გამოკვლევის საშუალებით ასევე პირველად ვეცნობით ენათმეცნიერულად ჩაწერილ კახურ დიალექტურ მასალებს, რომლებიც თვით ავტორის მიერ მოპოვებულია გარე კახეთში 1923 წელს. დაკვირვების ძირითადი ობი-

ექტია სოფ. გიორგიწმინდის, ანთოკისა და მარიამჯვარის მცხოვრებთა მეტყველება, ხოლო ამ სოფლებში შეკრებილი მასალა ავტორს შემოწმებული აქვს ნინოწმინდაში, პატარძელში, ხაშმსა და თოხლიაურში.

შრომაში გარეკახურის ბგერითი შედგენილობის განხილვასთან ერთად ღრმად გაანალიზებულია და გაშუქებული ფონეტიკური პროცესები და გრამატიკული თავისებურებები. დახასიათებულია **ა**, **ე**, **ყრუ დ** და ვინით აღნიშნული ბგერები. **ა** დადასტურებულია ხმოვნების შემდეგ სახელებში. იგივე ბგერა ოღნავ განხვავებული ელფერიტ გამოვლენილია ობიექტურ პრეფიქსად მესამე პირისა და სუბიექტურ პრეფიქსად მეორე პირისა. **ე** შენიშნულია მხოლოდ სიტყვის თავში, როგორც თავიღური ბგერა. აღნიშნულია, რომ **ვ** ასოთი გადმოცემული ბგერა კბილბაგისმიერია, თუ იგი ხმოვანთა შორის არის მოქცეული, სხვა პირობებში კი იგი უფრო წყვილბაგისმიერია, ვიდრე კბილბაგისმიერი. ამ ბგერასთან მოვლენათა მთელი წყება დაკავშირებული. კერძოდ, შენიშნულია კომპლექსთა ასეთი ცვლილებები: ვა (ჭა) → ო; ოვა → ოა → უა; ოვე → ოე → უე; ოვი → ოი; ავ → ამ. გარეკახურის თავი სებურებებს განსაზღვრავს აგრეთვე სანის დასუსტება, რომელიც თავს იჩენს ძირეულ ელემენტში, ნათესაობითსა და მიცემითს ბრუნვებში და უღვლილებაში. დახასიათებულია თანხმოვანთა კომპლექსების გამარტივების, თანხმოვანთა განვითარების შემთხვევები და ასიმილაციადისიმილაციის, სუბსტიტუციის, მეტათეზისის მოვლენები. ყურადღება გამახვილებულია ზმნაში სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირის პრეფიქსთა ხმარების თავისებურებაზე. აღნიშნულია, რომ გარეკახურში ასეთ პრეფიქსად გამოყენებულია **ა**, რომელსაც ხშირად ჰავს ელფერი გადაპკრავს, ხან კიდევ მეზობელი თანხმოვნის ზეგავლენით ხანისაყენ გადახრის აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ზმნის თავისებურებებთან ერთად დახასიათებულია მრავლობითი რიცხვის საწარმოებელი -თ სუფიქსის ხმარება -ყე ნაწილაკის ფუნქციით და თვით ამ ნაწილაკის გამოყენების შემთხვევები.

აღსანიშნავია ისიც, რომ არნ. ჩიქობავას ზემოაღნიშნულ გამოკვლევაში დასმულია და გაშუქებული დიალექტურ მოვლენათა განხილვისა და კვალიფიკაციის პრინციპული საკითხები.

უადრესად მნიშვნელოვანი გრამატიკული მოვლენა — -ყე ნაწილაკის ხმარება და მისი ფუნქციები — გარეკახურში ფერეიდნულთან მიმართებით განხილული აქვს არნ. ჩიქობავას გამოკვლევაში: „ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის

ურთიერთობის თვალსაზრისით¹⁰⁷. შრომაში პირველად შენიშნული და ყურადღებას საგანგებოდ გამახვილებული იმაზე, რომ -თ სუფიქსი გარეკახურში ობიექტის მრავლობითობას გამოხატავს. იგი იხმარება არა მარტო იქ, სადაც მას ვხვდებით სალიტერატურო ენაში (ე. ი. როცა ლოგიკური სუბიექტი, ხოლო გრამატიკულად ობიექტი მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვით არის გადმოცემული), არამედ იქაც, სადაც გრამატიკულადაც და ლოგიკურადაც ობიექტი მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვითაა წარმოდგენილი. მხედველობაშია მიღებული ისეთი მაგალითები, როგორიცაა: ეუბნებათ მათ, უთხრათ, ჰკითხათ, დაუძახათ, დაუხვდათ, გაუამხანავდათ მათ და სხვ. დადგენილია, რომ ასეთ შემთხვევაში -თ სუფიქსი -ყ ნაწილაკის მაგივრობას ეწევა. ავტორს ეს მოვლენა იმ ტენდენციის განვითარებად მიაჩნია, რომელსაც სალიტერატურო ქართულშიც ვხვდებით სპორადულად, და დასძენს, რომ „გარეკახურისათვის ამ მოვლენის ახსნა ადვილია, თუ მოვიგონებთ, რომ -ყ ნაწილაკი იქ ცოცხალია და იხმარება, თუმცა იშვიათად, მაგრამ კანონზომიერად. მას მნიშვნელობა შეუნახავს, ხმარება კი იშვიათი გამხდარა“¹⁰⁸.

1956 წელს ცალკე წიგნად გამოვიდა არ. მარტიროსოვისა და გრ. იმნაიშვილის „ქართული ენის კახური დიალექტი. გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ“ (რედაქტ. ვ. თოფურია)¹⁰⁹. შრომა წარმოადგენს კახური დიალექტის მონოგრაფიულ მიმოხილვას, რომელშიც მოცემულია ენობრივ თავისებურებათა ვრცელი ანალიზი. დაწვრილებით განხილულია ბგერითი შედგენილობა, ფონეტიკური პროცესები, მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენები და აგრეთვე ლექსიკა. ყველა ეს მოვლენა საკიროების შემთხვევაში შედარებულია ქართული ენის სხვა დიალექტების, პირველ რიგში კი ქართლურის მონაცემებთან მსგავსება-განსხვავების დასადგენად და მათ შორის კახურის ადგილის

¹⁰⁷ ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული, I—II, ტფილისი, 1925.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 55—56.

¹⁰⁹ ამ შრომაზე დაიბეჭდა რეცენზიები: შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი ს — „საყურადღებო ნაშრომი ქართულ დიალექტოლოგიაში“, ჟურნ. „დროშა“, № 3, 1957; ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ი ს ა — „ქართული ენის კახური დიალექტი“, გაზ. „კომუნისტი“, № 142 (10839), 1957 წ., 18 ივნისი; ანტ. კ ი ზ ი რ ი ა ს ი — „მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ქართულ დიალექტოლოგიაში“, გაზ. „სახალხო განათლება“, № 16 (1440), 1957, 17 აპრილი; გ. შ ა ლ ა მ ბ ე რ ი ძ ი ს ა — „მონოგრაფიული გამოკვლევა კახური დიალექტის შესახებ“, ჟურნ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, № 5, 1957; ზ. ქ უ მ ბ უ რ ი ძ ი ს ა — „მონოგრაფია კახური დიალექტის შესახებ“, ჟურნ. „მნათობი“, № 7, 1957; ივ. ლ ო ლ ა შ ე ი ლ ი ს ა. „ქართული ენის კახური დიალექტი“, გაზ. „ლიტერატურული გაზე-

გასარკვევად. ამავე დროს გამოვლენილია და აღწერილი ყველა ის სპეციფიკური მოვლენა, რომელიც კასტრისათვისაა დამახასიათებელი. ძირითად მასალასთან ერთად შრომაში ფართოდ არის დამოწმებული აგრეთვე XV—XVIII სს. კახეთის ისტორიულ საბუთებსა და ამ კუთხიდან გამოსულ მწერალთა ნაწერებში შენიშნული დიალექტური სასაიათის ფონეტიკური და გრამატიკული მოვლენები, რომლებაც ცოცხალია დღევანდელ კახურში.

კახური დიალექტის ენობრივი ნიშნობილვა ემყარება ცოცხალ მეტყველებაზე ავტროთა უშუალო დაკვირვებებს, ენათმეცნიერულად საადლო ტექსტებს, რომლებიც შეკრებილია წლებას მნძილზე კახეთის სხვადასხვა სოფელში მოწყობილი დიალექტოლოგიური ექსპედიციებისა და სამეცნიერო მივლინებების საშუალებით. გამოქვეყნებული ტექსტები სრულ წარმოდგენას იძლევა კახური დიალექტის ენობრივ თავისებურებებზე. ამ ტექსტებში ასახულია სათავგადასავლო ამბები, გადმოცემანი და თქმულებანი, სასოფლო-სამეურნეო და საოჯახო საქმიანობა, ხალხური გართობა-თამაშობანი, ძველი ადათ-ჩვეულებანი, ზღაპრები, ახალი ყოფის ამბები. ტექსტებს დაერთვის მცირე ლექსიკონი. მასში შესულია უმთავრესად ის სიტყვები, რომლებიც სხვა ლექსიკონებში არ არის წარმოდგენილი.

XV—XVIII საუკუნეთა მანძილზე კახეთში შედგენილია მრავალი ისტორიული დოკუმენტი, რომელშიც ასახულია კახურის დამახასიათებელი ენობრივი თავისებურებანი. ამის საილუსტრაციოდ კახურ ტექსტებს წამძღვარებული აქვს რამდენიმე ისტორიული დოკუმენტი.

ყვარლის მეტყველების ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური მოვლენები გაანალიზებულაა გ. შალამბერიძის შრომაში: „კახური დიალექტის თავისებურებანი ყვარლის მეტყველების მიხედვით“¹¹⁰. გარკვეულია, რომ საერთოდ ყვარლის მეტყველება კახური დიალექტის თავისებურებებს იმეორებს, თუმცა დასტურდება თითო-ოროლა ისეთი ენობრივი ფაქტიც, რომელიც ამ კუთხისთვისაა დამახასიათებელი.

შიგნიკახურის ზოგიერთ მოვლენას ეხება პ. ხუბუტიას ნაშრომი: „მოკლე ანგარიში თელავის რაიონში ჩატარებული სალექსიკოლოგიო მუშაობის შესახებ“¹¹¹. მიმოხილვას დართული აქვს კახური მეტყველების ნიმუშები.

ბრძანებითი კილოს ფორმებში ზმნათა შემოკლების შემთხვევები დახასიათებულია დ. ქანტურიას შრომაში: „სიტყვათა და წინადადება-

თი, № 18 (1032), 1957 წ., 4 მისი; 6. ნათაძის — „საინტერესო მონოგრაფია“. გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, № 38 (6298), 1957 წ. 28 მარტი.

¹¹⁰ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, თბილისი, 1955.

¹¹¹ ენისმისის მოამბე, IV, ტფილისი, 1939.

თა შემოკლების შემთხვევები გარეკახტურში¹¹². აღნიშნულია, რომ ასეთ ფორმებში ზმნა გაწყვეტილია, ბოლო ნაწილი დაკარგულია, ხოლო პირ-გელი ნაწილი წინდებულთან ერთად იძლევა გარკვეულ შინაარსს. ზოგჯერ შემოკლება უფრო შორსაც მიდის და ზმნის ფორმა წინდებულამდის არის დაყვანილი. ავტორის დასკვნით, ეს მოვლენა გამოწვეულია მახვილით. გარეკახტურში, ზმნების გარდა, ხდება ზოგიერთ სახელთა შემოკლებაც მიმართვის ფორმაში. აღგილი აქვს აგრეთვე წინადადებათა შემოკლების შემთხვევებსაც. წინადადების შემოკლება, ავტორის ცნობით, ხდება ან წინადადების უკანასკნელი წევრის გაწყვეტით, ანდა სიტყვის (ან სიტყვების) დაკარგვით. წინადადებათა შემოკლების მიზეზიც ისევე მახვილია.

გ. მაქავარიანის ნაშრომში: „მასალები პურეულის ლექსიკონისათვის: შიგნი კახეთში“¹¹³ აღწერილია პურის მოყვანისა და შემდგომი გადაძუშავების პროცესი მოხვნიდან პურის გამოცხობამდე. მასალა, რომელიც ჩაწერილია 1947 წ. ყვარლის რაიონის სოფ. შილდაში, ზოგიც სოფ. გრემში, შედარებულია სტ. მენტეშაშვილის „ქიზიყური ლექსიკონისა“ და სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონის“ მასალასთან. შრომაში მოცემულია ცდა ზოგი სიტყვის ეტიმოლოგიისა.

ნაფარეულის მცხოვრებთა მეტყველებების თავისებურებებს განიხილავს ნ. გოგუაძის შრომა: „კახურის თავისებურებანი (თელავის რაიონის სოფ. ნაფარეულის მეტყველების მიხედვით)“¹¹⁴. მიმოხილვა ემყარება კვტორის მიერ შეკრებილ მასალას. მას ერთვის მეტყველების ნი-
ქუცუაძე

საბავშვო ხალხური თამაშობებისა და გართობის სახელების ლექსიკა გამოვლენილია ალ. გვენცაძისა და თ. ბერიაშვილის წერილში: „მასალები ქართული ენის კახური დიალექტის ლექსიკონისათვის. I. ხალხური საბავშვო თამაშობა-გართობის ლექსიკა“¹¹⁵. აქ აღწერილია რამდენიმე თამაშობა-გართობა შესრულების წესების დაცვით ძირითადად ყვარლის რაიონის სოფ. შილდაში მოპოვებული მასალების მიხედვით.

შიგნი კახეთში (აგრეთვე იმერეთში) მოპოვებული მევენახეობის ლექსიკაა განხილული კოლექტიურ ნაშრომში: ნ. ჯოხაძე, ლ. ლეჟავა,

112 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, წიგნი 1, თბილისი, 1941.

113 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, წიგნი V, 1950.

114 იქვე, წიგნი VII, 1955.

115 ი. გოგუაშვილის სახ. თელავის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 15, თელავი, 1960.

წ. ჭუმბურიძე „მევენახეობის ძირითადი ტერმინები კახეთისა და იმერეთის ზოგიერთ კუთხეში“¹¹⁶.

ცალკე რაიონებისა და სოფლების მეტყველების მონაცემთა მიხედვით კახურის ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ-სინტაქსურ და ლექსიკურ თავისებურებათა შესახებ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და რესპუბლიკის პედაგოგიური ინსტიტუტების სამეცნიერო სესიებზე და სტუდენტთა სამეცნიერო კონფერენციებზე წაკითხულია რამდენიმე მოხსენება, რომელთა თეზისები დაბეჭდილია. ესენია: ნათ. რამიშვილი — კახურის ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურებანი (სოფ. ოჟიოში ჩაწერილი მასალების მიხედვით)¹¹⁷; გ. ბერიძე — სოფ. მარტყოფის მეტყველების თავისებურებანი¹¹⁸; ე. მანარობლიშვილი — კახური დიალექტის თავისებურებანი (გურჯაანის რაიონის სოფ. ვაზისუბანსა და თელავის რაიონის სოფ. ვანთაში შეკრებილი მასალების მიხედვით)¹¹⁹; თ. გრემელაშვილი — გეოგრაფიულ სახელთა წარმოების საკითხისათვის (გურჯაანის, თელავისა და ახმეტის რაიონების მასალების მიხედვით)¹²⁰; რ. გოგიბერიძე — მევენახეობა-მეღვინეობის ლექსიკა ზემო გურჯაანში შეკრებილი მასალების მიხედვით¹²¹; მ. გვერდ-წითელი — პურეულის კულტურასთან დაკავშირებული ტერმინები ზემო გურჯაანში შეკრებილი მასალების მიხედვით¹²²; ე. აფციაური — შიგნიკახურის შილდური მეტყველების ლექსიკა¹²³; ნ. საამიშვილი — კახური კილოს ბაკურციხური მეტყველების თავისებურებანი¹²⁴; თ. ბერიაშვილი — ხალხური საბავშვო თამაშობა-გართობის ლექსიკა კახეთში¹²⁵; დ. ჩხუბიანიშვილი — კახურის მორფოლოგიურ-სინტაქ-

116 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, წიგნი III, 1948.

117 თსუ სტუდენტთა XII სამეცნ. კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1950.

118 თსუ სტუდ. XIII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1951.

119 თსუ სტუდ. XIV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1952.

120 თელავის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის XIX სამეცნ. სესია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1952.

121 გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდ. V სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1952.

122 საქართველოს სსრ პედაგოგ. ინსტიტუტების სტუდენტთა IV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, სტალინირი, 1952.

123 იქვე.

124 საქართველოს სსრ პედაგოგ. ინსტიტუტების სტუდენტთა V სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, სოხუმი, 1953.

125 იქვე.

სური თავისებურებანი (თელავის რაიონის მეტყველების მიხედვით)¹²⁶; მ. შაიშველაშვილი — სასმელ-საკმლის ლექსიკა კახურში¹²⁷; ც. მიქელაშვილი — მესაქონლეობის ლექსიკა შიგნი კახეთში¹²⁸; გ. კარტოზია — კახური კილოს თავისებურებანი (სოფ. გავაზის მეტყველებს მიხედვით)¹²⁹; ნ. ცქიტიშვილი — სოფ. საყდრიონის მეტყველების ფოხეტიკური და ლექსიკური თავისებურებანი¹³⁰; კ. გაგუა — სოფ. საყდრიონის მეტყველების მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურებანი¹³¹; ნ. ჩიკვაიძე — მარცვლულ და პარკოსან მცენარეთა ლექსიკა (თელავის რაიონის სოფლებში შეკრებილი მასალების მიხედვით)¹³²; ნ. ნატროშვილი — წყევლა-კრულვის ლექსიკა (გურჯაანის რაიონის სოფ. შრომის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით)¹³³; თ. გრემელაშვილი — ქართული ენის შიგნიკახური დიალექტის ზოგადი თავისებურება¹³⁴; ნ. გიგაშვილი — სპარსული ლექსიკა ქართული ენის კახურ დიალექტში¹³⁵; ე. გიუნაშვილი — სოფელ პატარძელის (გარე კახეთი) ტოპონიმიკა¹³⁶; ვ. ბაყალიშვილი — ველისციხის ტერიტორიის ტოპონიმიკა¹³⁷; თ. გრემელაშვილი — თელავის რაიონის ზოგიერთი სოფლის ტოპონიმიკის შესახებ¹³⁸; ც. კაკაბაძე — კახეთის სამეურნეო ტოპონიმიკიდან¹³⁹.

გამოქვეყნებულია არაენათმეცნიერული მიზნით შეკრებილი საკმაო რაოდენობის ხალხური ლექსები, ანდაზები და ზღაპრები ზ. ბილა-

126 თსუ სტუდ. XVI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1954.

127 საქართველოს სსრ პედაგოგ. ინსტიტუტების სტუდ. VI სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1954.

128 იქვე.

129 იქვე.

130 თსუ სტუდ. XVII კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1955.

131 იქვე.

132 თელავის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდენტთა XIV სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1957.

133 იქვე.

134 თელავის სახელმწ. პედაგ. ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიის თეზისები, თელავი, 1957.

135 თსუ სტუდენტთა XX სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1958.

136 თსუ სტუდენტთა XXII სამეცნ. კონფ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

137 თელავის პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდ. XVII სამეცნ. კონფ. თეზისები, თელავი, 1960.

138 თელავის პედაგ. ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიის თეზისები, თელავი, 1961.

139 საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XI სამეცნ. კონფერენციაზე წაკითხულ მოხსენებათა შემოკლებული ტექსტები, თბილისი, 1961.

ნიშვილის¹⁴⁰, თ. რაზიკაშვილის¹⁴¹, ვაქირელი ქალის¹⁴², ს. ებრალიძისა და შ. ლლონტის¹⁴³ მიერ.

კახურის ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თავისებურებთა შესახებ აკანდიდატო დისერტაცია დაიცვა გ. დათუკიშვილმა 1941 წელს¹⁴⁴, ხოლო ლექსიკის შესახებ — ნ. საყვარელიძემ 1954 წელს¹⁴⁵.

ქ ი ზ ი ე უ რ ი

ა. შანიძის გამოკვლევაში: „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“ (გ 67) ცალკეა დახასიათებული პრეფიქსების ვითარება ქიზიყურში. ნაჩვენებია, რომ მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსი ქიზიყურში იმგვარადვე ისმარება, როგორც კახურში, ხოლო მესამე ობიექტური პრეფიქსის სმარების საკითხში ამ შეტყვევლებას საერთო აქვს, ერთი მხრით, კახურთან და, მეორე მხრით, ქართულთან. ამავე დროს შენიშნულია, რომ „დაკბადა“ ტიპის ზმნები, რომელთაც ძველ ქართულში მიცემით-დამატებად ზმნათა უღვლილების წესი აქვთ, ქიზიყურს უკვე საბუნებოთღამატებიანებად უქცევია.

ქიზიყურის ყველაზე თავისებური მოვლენა შესწავლილია არნ. ჩიქობაეას შრომაში: „ს-ბგერის დასუსტება ქიზიყურში“¹⁴⁶. სათანადო მასალის ანალიზის შედეგად მიღებული დასკვნები ასეთია: ქიზიყურში -ს სუსტდება და ა-თი იცვლება, ანდა სრულიად იკარგება; ა ენაცვლება ბოლოკიდურ ს-ს სმოვნების შემდეგ (აგრეთვე ფუძისეული თ და ტ-ს წინ); ბოლოკიდურ პოზიციაში -ს იკარგება თანხმოვნების შემდეგ, ზოგჯერ ხმოვნების შემდეგაც. ს ბგერის დასუსტება-დაკარგვის პროცე-

140 1883—1887 წლებში კახეთის სოფ. პატარქელში ჩაწერილი ხალხური ლექსები და ანდაზები, ძველი საქართველო, II, ტფილისი, 1911—1913.

141 კახეთში შეკრებილი ხალხური ლექსები, ძველი საქართველო, III, ტფილისი, 1913—1914. თ. რაზიკაშვილსავე აქვს შეკრებილი და გამოქვეყნებული კახური ზღაპრები: ხალხური ზღაპრები კახეთსა და ფშავში შეკრებილი თ. რაზიკაშვილის მიერ, ტფილისი, 1909.

142 სოფ. ვაქირში შეკრებილი ზღაპრები, ძველი საქართველო, IV, ტფილისი 1914—1915.

143 ქიზიყის პოეტური ფოლკლორი, შეადგინეს და წინათქმა, განმარტებანი, ლექსიკონი დაურთეს ს. ებრალიძემ და შ. ლლონტმა, თბილისი, 1940.

144 Г. Датукншвили, Кахетинский говор грузинского языка (Тезисы канд. диссер.), ТГУ, Тбилиси, 1941.

145 Н. М. Сакварелидзе, Лексика повести Нльн Чавчавадзе «Отараант квривთ» (Автореферат канд. диссер.), Институт языкознания АН Грузинской ССР, Тбилиси, 1954.

146 ენიშვილის მოამბე, I, ტფილისი, 1937.

სი თავისი ბუნებით იგივეა, რაც გარეკახურში, ოღონდ ეს პროცესი გაცილებით უფრო ადრე დაიწყო და უფრო შორს წავიდა ქიზიყურში, ვიდრე გარეკახურში „ს-ბგერის დასუსტება გარეკახურს გარდა ქართლურშიც იჩენს თავს; პროცესის კერა კი აღმოსავლეთით — ქიზიყში — უნდა ვივარაუდოთ“ (გვ. 69).

გამოკვლევას დართული აქვს ქიზიყური მეტყველების ნიმუშები.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მიერ წამოწყებულ დიალექტურ ლექსიკონთა სერიის მეორე ნაკვეთს წარმოადგენს სტ. მენტეშაშვილის „ქიზიყური ლექსიკონი“ (ვ. თოფურიას რედაქციით, 1943 წ.)¹⁴⁷. წიგნში შესულია ქიზიყურში ხმარებული მხოლოდ ის სიტყვები, ტექნიკური ტერმინები და იდიომატური თქმები (სულ 6260-მდე), რომლებიც მანამდე გამოქვეყნებულ ლექსიკონებში ან სრულიად არ გვხვდება, ან კიდევ ავსებებს ლექსიკონებში მოცემულ განმარტებებს დამატებითი, პირდაპირი თუ გადატანითი მნიშვნელობით. დანიშნულებით ეს ლექსიკონი, უწინარეს ყოვლისა, დიალექტურია. მასში წარმოდგენილია თვით ავტორის მიერ ქიზიყში შეკრებილი მდიდარი ლექსიკა, რომელიც დამოწმებულია ცოცხალი მეტყველებიდან აღებული ფრაზეოლოგიით, ანაზებითა თუ თქმებით. ყველა ეს საკმაო მასალას იძლევა ქიზიყურის თავისებურებათა გასათვალისწინებლად.

ქიზიყური ლექსიკა განხილულია ამავე ავტორის საკანდიდატო-სადისერტაციო შრომაში: „ქიზიყური ლექსიკის ზოგადი დანასიათება“ (1945 წ.).

ქიზიყურს შეეხება აგრეთვე დაბეჭდილი თეზისები: მ. ბოქოლი-შვილისა — ფონეტიკური მოვლენები ქიზიყურში¹⁴⁸; რ. შარშიაშვილისა — მარცვლეთული კულტურის ლექსიკა (სიღნაღის რაიონის სოფ. ნუკრიანის მიხედვით)¹⁴⁹; ნ. კოკილაშვილისა — თიხის ქურჭლის ლექსიკა (სიღნაღის რაიონის სოფ. ბოდბისხევში შეკრებილი მასალების მიხედვით)¹⁵⁰; ე. ჩალაბაშვილისა — ბავშვის მოვლა-პატრონობის ლექსიკა ხალხში (სიღნაღის რაიონის სოფ. ძველი ანაგის მეტყველების მიხედვით)¹⁵¹.

147 იხ. შ. ძიძიგურის რეცენზია: „საყურადღებო დიალექტოლოგიური ლექსიკონი“, ჟურნ. „მნათობი“, № 11, 1944.

148 თსუ სტუდენტთა XVIII სამეცნ. კონფ. თეზისები, თბილისი, 1956.

149 თელავის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდენტთა XIII სამეცნ. კონფ., თეზისები, თელავი, 1956.

150 თელავის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტ. სტუდენტთა XIV სამეცნ. კონფ. თეზისები, თელავი, 1957.

151 თელავის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტ. სტუდენტთა XV სამეცნ. კონფ. თეზისები, თელავი, 1958.

ისტორიული ვითარების გამო ინგილოური და ფერეიდნული ქართული ენის მეტად თავისებური და საინტერესო დიალექტებია. არაქართულ გარემოცვაში მოქცეული ეს დიალექტები, რომელთაც ბევრი საერთო მოეპოვებათ კახურთან, გენეტურად კახურ-ქიზიყურის ადრინდელ განაყარს წარმოადგენენ. არნ. ჩიქობავა, ირკვევდა რა ფერეიდნულის მიმართებას სხვა ქართულ კილოებთან, 1927 წელს შენიშნავდა: „უველაზე ახლო ფერეიდნული ღვას ინგილოურთან, რომელიც წარმოშობით ქიზიყურის ღვიძლი ძმა უნდა იყოს; ინგილოური გაცილებით უფრო, ვინემ ქიზიყური დაშორდა ქართულს; ამას ჰქონდა თავისი მიზეზები: ინგილოურიც, ფერეიდნულის მსგავსად, თითქმის მოწყვეტილია ქართულ კილოებს და არც სამწერლობო ქართულის გავლენას განიცდის ისე, როგორც სხვა ქართული კილოები (თუნდაც იგივე ქიზიყური); თუ ფერეიდნული სპარსული მეტყველების რკალშია, ინგილოურზე თათრული (აზერბაიჯანული) ახდენს გავლენას...“¹⁵².

ინგილოებით დასახლებული კუთხე ამჟამად აზერბაიჯანის საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკაში შედის და მოიცავს კახის, ზაქათლისა და ბელაქნის რაიონების თორმეტიოდნე სოფელს. ესენია: კაკი (ანუ კახ-ინგილო), ალათემური, მეშაბაში, ალიბეგლო, ქოთუქლო, ყორალანი, თასმალო, ზაგამი, ალიაბათი, მოსული, ენგიანი და ითითალა.

რ. ერკერტს თავის ცნობილ შრომაში¹⁵³ 1895 წელს შენიშნულა აქვს, რომ ინგილოები არიან ქართველები და ლაპარაკობენ ქართული ენის ერთ-ერთ არც თუ ძალიან განსხვავებულ (ძველ) დიალექტზე, ადსიტყვის მეტად ვიწრო მნიშვნელობით. გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით ინგილოური დახასიათებულია ორ შტოდ: „მთის ინგილოური“, რომელიც უცხო ენის ძლიერ გავლენას განიცდის, და „სამხრული ინგილოური“, სადაც შედარებით ნაკლებად გვხვდება უცხო ენის სიტყვები. ამავე შრომაში შენიშნულია ინგილოურისათვის დამახასიათებელი -ყე ნაწილაკი.

ზოგი ინგილოური ფორმა დამოწმებული და განხილული აქვს გ. დეეტერსს (Armenisch und Südkaukasisch..., გვ. 70). ჰ. შუხარტს-

152 ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, ტფილისი, 1927, გვ. 221.

153 R. E r c k e r t, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895, გვ. 328. იხ. ამავე შრომიდან ინგილოურის შესახებ, გვ. 322, 323.

კი თავის სპეციალურ გამოკვლევებში: „Georgische -de“ გადმოცემული აქვს დ. ჩუბინოვის, მ. ბროსეს, ზ. შანშოვანის და სულხან-საბა ორბელიანის შეხედულებანი -ყე-ს, როგორც დამადასტურებელი ნაწილაკის, შესახებ და გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ იგი მრავლობითის იგივე ნიშანი უნდა იყოს, რომელიც ინგილოურში დავადასტურეთო.

ინგილოური დიალექტის დახასიათება პირველად წარმოდგენილია მოსე ჯანაშვილის წიგნში: „ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი“ (ტფილისი 1896 წ.). ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიის თვალსაზრისით აქედან საინტერესოა „დამატება: კაკ-ელისენში შეკრებილი სიტყვები, რომელთაგან ზოგი აღარ მოიპოვება ქართულის ლექსიკონში და ზოგი გადასხვაფერებით იხმარება“ (გვ. 84—125). მას ერთ-ერთს შესავალი „ქართველები და ქართული ენა“, რომელიც ცალკე წერილად დაიბეჭდა „ივერიაში“ 1895 წელს. აქ ავტორი ყურადღებას ამახვილებს ქართული ენის ლექსიკის შესწავლის საკითხებზე: „ჩვენში დარჩენილია მრავალი კუთხე, საცა ხელუხლებელია აღარებელი სიმდიდრე ჩვენი ენისა. საჭიროა ეს საუნჯე შევკრიბოთ, შევისწავლოთ, ავსუწათ და მაშინ ჩვენი ენის ლექსიკა ერთი ორად გაძდიდრდება“. ეს დიდი საქმე უნდა ითაოს განათლებულმა პირებმა, რომელთაც შეუძლიათ შეიძინონ ჩუბინაშვილის ლექსიკონი და მასში ჩაწერონ ის, რაც დარჩენილია მათ კუთხეში და ზოგად ლექსიკონში კი არ არის. ყველგან არიან პირნი, რომელთაც შეუძლიათ ჩაწერონ აწალ-ახალი სიტყვა-ფრაზები, თავიანთებური სიტყვები ცალკე რვეულებში და მერე გამოუგზავნონ წერაკითხვის საზოგადოებას, რომელიც ამ მასალას ადგილს მიუჩენს ლექსიკონის ბეჭდვის დროს“ (გვ. 86).

შესავალშივე აღწერილია ინგილოურის ზოგი თავისებურება, კერძოდ, -ყ ნაწილაკის შესახებ ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ იგი ზოგჯერ უდრის „ხოლმე“-ს და ზოგჯერ აღნიშნავს პიროვნებით ნაცვალსახელს. ყ-ს აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობაც: „გაკეთებინებთ“ რომ ესთქვათ, ვერ გავიგებთ აქ რომელი ნაცვალსახელია ქვემდებარედ, მე — თუ ჩვენ... ამ გაუგებრობის ასაცილებლად იხმარება ყ: გაკეთებინებუ, ე. ი. მე თქვენ, — და გაკეთებინებთ, ე. ი. ჩვენ თქვენ“ (გვ. 90—91).

ენობრივ მიმოხილვას უშუალოდ მოსდევს ლექსიკონი, რომელიც პატარა ფორმანტის წიგნის 30-მდე გვერდს მოიცავს. განმარტებისას ალაგ-ალაგ დამოწმებულია პარალელები სხვა კილოებიდან და მეგრულ-სვანურიდან.

ინგილოური დიალექტის ვრცელი მიმოხილვა მოცემულია მ. ჯანაშვილის ცნობილ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ და ლინგვისტურ გამოკვლევაში: „საინგილო“, რომელიც დაიბეჭდა 1913 წელს¹⁵⁴. აქ წარმოდგენილია ინგილოური ტექსტები ლექსიკონითურთ და ენობრივ ანალიზი: ინგილოურის ბგერითი შედგენილობა და ფონეტიკურ-მორფოლოგიური მოვლენები. ინგილოურის თავისებურებათა დახასიათებისას ადგილ-ადგილ პარალელებია გავლებული ხეცურულთან, მეგრულ-სვანურთან, სომხურთან, ოსურთან და უღურთან.

მ. ჯანაშვილის ამ ნაშრომის შესახებ 1915 წელს დაიბეჭდა ა. შანიძის ვრცელი რეცენზია¹⁵⁵. აქ აღნიშნულია, რომ სათანადო ყურადღება არა აქვს მიქცეული ინგილოური ბგერების ზუსტ გადმოცემას. გრამატიკული მიმოხილვა ბევრს მოიგებდა, რომ არ ყოფილიყო გაუნართლებელი შეპირისპირება მეგრულ-სვანურთან, სომხურთან, ოსურთან და უღურთან.

შენიშვნები შეეხება აგრეთვე ლექსიკონის აღნაგობას და ზოგი სიტყვის განმარტებას.

მიუხედავად ამისა, რეცენზიის ავტორის აზრით, მ. ჯანაშვილის ნაშრომი მნიშვნელოვანი შენაძენია ქართულ დიალექტოლოგიაში.

ამასთან ერთად, რეცენზიაში მოცემულია ინგილოურის ზოგადი დახასიათება და ლექსიკონი (400-მდე სიტყვა) იმ მასალის მიხედვით, რომელიც წარმოდგენილია „საინგილოში“ და მ. ჯანაშვილის ლექსიკონში კი შესული არ არის.

1922 წელს ა. შანიძემ თავის გამოკვლევაში: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ემნებში“¹⁵⁶ განიხილა ჭამეტობის საკითხი ინგილოურში და დაასკვნა, რომ ჭამეს წარმოშობას თავკიდური ღნის წინ ზმნის ფორმებში არავითარი მორფოლოგიური საფუძველი არა აქვს: „იგი წმინდა ფონეტიკური ხასიათისაა იმგვარადვე, როგორც იმავე ჭამეს გაჩენა ჭმინსა და ჭნის წინ ანლაუტში და, მამასადამე, ლაპარაკი მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების შესახებ ხმოვნების წინ, ინგილოური მასალების მიხედვით, შეუძლებელია“ (გვ. 264).

ამავე დასკვნამდე მივიდა სტ. მენტეშაშვილი სპეციალურ გაძო-

154 ძველი საქართველო, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, II, განკ. IV, ტფილისი, 1911—1913.

155 А. Г. Шанидзе — М. Г. Джанашивили «Самниты», Записки Восточного Отделения Императорского Археологического Общества, т. XXII, вып. III—IV, Тифлис, 1915.

156 ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, ტფილისი, 1922—1923.

კვლევაში: „ჭაემეტობა ინგილოურში“¹⁵⁷. აქ აღნიშნულია, რომ ინგილოურ კილოში გავრცელებული ჭაემეტობა არ არის მორფოლოგიური მოვლენა: თავიკიდური ვა, ვე, ვა და უ გადაიქცევიან რა ჭ-დ და რ-დ, გამოთქმის დროს იღებენ დაკიმულ შემართვითს არტიკულაციას და თავში უეითარდებათ ჭაე, რაც სასახვისო ქცევიან ზმნებში ქმნის მორფოლოგიურ ჭაემეტობის შთაბეჭდილებას. ხმოვნით დაწყებული სიტყვების თავში ვითარდება თანხმოვანი, რომელიც ხან ც-ს და ხან ჭაეს სახით გვევლინება.

რამდენიმე ნაშრომი მიეძღვნა ინგილოური კილოს ფონეტიკისა და მორფოლოგიის ცალკეულ საკითხებს.

რ. დამაზიძის წერილში: „სამაგიერო სიგრძე ინგილოურში“¹⁵⁸ გაშუქებულია ქართული ენის ინგილოური კილოს დამახასიათებელი ერთი ფონეტიკური მოვლენა, რომელსაც სამაგიერო სიგრძე ეწოდება. ეს მოვლენა, რომელიც დადასტურებულია ინგილოური კილოს კაქურ კილოკავში (ალიაბათურში გვხვდება ძალიან იშვიათად), სპირანტ ჭ-ს დაკარგვასთან არის დაკავშირებული. მოვლენა იმაში მდგომარეობს, რომ ხმოვანსა და მჟღერ თანხმოვანს შორის არსებული სპირანტი ჭ იკარგება, მაგრამ ისე, რომ ტოვებს კვალს: აგრძელებს წინამავალ ხმოვანს და ვლებულობთ ე. წ. სამაგიერო სიგრძეს. ხმოვნის სიგრძე, რომელსაც ადგილი აქვს როგორც ზმნებში, ისე სახელებში, იპდენად დიდია. რომ გავრძელებული ხმოვანი აკუსტიკურად ორი ხმოვნის შთაბეჭდილებას ახდენს.

ამავე ავტორის მეორე ნაშრომიდან („მყოფადის წრის მწკრივთა წარმოება ინგილოურში“)¹⁵⁹ ირკვევა, რომ ამ კილოს ორსავე კილოკავში თხრობითიკილიანი მომავალი დროის გამომხატველი მწკრივის წარმოება სამი სახისაა: ძველი ქართულისებრი, ახალი ქართულისებრი და მწველზმნიანი, რომლის მსგავსი არც ძველმა ქართულმა იცის და არც ახალმა ქართულმა და რომელიც საკუთრივ ინგილოურისთვისაა დამახასიათებელი. აღებულია ვნებითი გვარის მომავალი დროის მიმღეობა და მეშველი ზმნა აწმყოს ფორმით. ამგვარი პრინციპით ნაწარმოები მყოფადის ფორმები ჩვეულებრივ დიფერენცირებული არაა გვარის მიხედვით და ზმნის ამ კატეგორიის გადმოცემა მხოლოდ სინტაქსური გზით ხერხდება. მაგალითად, „გაადეველია“ ერთ შემთხვევაში შეიძლება ნიშნავდეს „გაადებს“, მეორე შემთხვევაში კი — „გაიღება“. ავტორის აზრით, მწკრივთა წარმოების აღნიშნული

157 საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X-b, თბილისი, 1940.

158 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XIV, № 2, 1953.

159 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 67, 1957.

თავისებურება, რომელიც სავსებით ერთნაირ სურათს ადასტურებს ინგილოურსა და აზერბაიჯანულში. ამ უკანასკნელის გავლენაზე გვაფიქრებინებს.

1947 წელს დაიბეჭდა რ. ლამბაშიძის „ინგილოური ტექსტები“¹⁶⁰, რომლებიც, ორიოდე გამონაკლისის გარდა, ადგილობრივ ჩაწერილია ავტორის მიერ 1944—1946 წლებში. აქ წარმოდგენილი მასალები მხოლოდ კაკური მეტყველების ნიმუშებია. რადგანაც ინგილოური კილო ძალიან დაშორებულა სხვა ქართული კილოებისაგან და სალიტერატურო ქართულისაგან, ავტორს საჭიროდ დაუნახავს რამდენიმე ტექსტისათვის ქართული თარგმანი დაერთო.

ინგილოურის ფონეტიკურ მოვლენებს შეეხება გრ. იმნაიშვილის ნაშრომი: „უმლაუტი ინგილოურში“¹⁶¹. ავტორის აზრით, უმლაუტი ამ კილოში მეორეული მოვლენაა. მის გაჩენაში წილი უძვეეს აზერბაიჯანულ ენას, რომლის გავლენითაც ინგილოური მიღრეკილებას იჩენს ხმოვანთა ჰარმონიისაკენ.

დრო-კილოთა წარმოების საკითხებია განხილული ამავე ავტორის წერილებში: „ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში“¹⁶²; „პირველი თურმეობითისა და სტატიკურ ზმნათა წარმოება ინგილოურში“¹⁶³.

პირველში გარკვეულია, რომ თნრობითი კილოს მყოფადი ამ დიალექტში იწარმოება სამგვარად: 1. პრევერბის დართვით, როგორც ეს ახალ ქართულშია (მიჰვეემ, დაწერავს); 2. კავშირებითის გამოყენებით; როგორც ძველ ქართულში იყო (წაჰ დე, მოგო) და 3. მყოფადის მიმდებარე მეშველი ზმნის დართვით (წაასლრვარ). მესამეგვარი წარმოება ფართოდაა გავრცელებული მთელ ინგილოურში. იგი წარმოშობით ახალია შედარებით და გაჩენილია აზერბაიჯანული ენის გავლენით.

მეორე წერილში აღნიშნულია, რომ ინგილოურში ვხვდებით პირველი თურმეობითის აღწერილობითს წარმოებას, რომელიც მოიცავს რომელსამე დროში წარმოდგენილი ზმნის პირიან ფორმას პლუს „ყოფილა“ მეშველ ზმნას: ჩამო დის ყოფილ, იპარავს ყოფილ. ზმნის ამგვარი წარმოება, ავტორის აზრით, აზერბაიჯანულის ძლიერი და ხანგრძლივი გავლენით შეიძლება აიხსნას. იგი სავსებით ემთხვევა თურქულ ენებში ძლიერ გავრცელებულ ე. წ. თურმეობით მოდალობას. ისეთი ფორმები, როგორცაა „ჩამოდის ყოფილ“, „იპარავს ყოფილ“ — აზერბაიჯანული შესიტყვების კალკია.

160 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXX—XXXI, 1947.

161 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953.

162 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი. 1954.

163 იქვე, VII, თბილისი, 1955.

ამ დიალექტის სინტაქსის საკითხებია განხილული გრ. იმნაიშვილის სტატიაში: „ინგილოურის მთავარი სინტაქსური თავისებურებანი“¹⁶⁴. გარკვეულია, რომ მართვა-შეთანხმებისა და დამოკიდებული წინადადების გადმოცემაში ინგილოური მეტ-ნაკლებად სცილდება ქართული ენის ყველა კილოს. საგრძნობი სხვაობაა კაკურისა და ალიაბათურ კილოკავენს შორისაც. უკანასკნელი რიგ შემთხვევაში სიახლოვეს იჩენს კახურთან და გამოეყოფა კაკურს.

ინგილოური ბგერითი შედგენილობით საგრძნობლად განსხვავდება სალიტერატურო ქართულისა და ქართული ენის სხვა კილოებისაგან. ეს საკითხი სპეციალურად შესწავლილია გრ. იმნაიშვილის ნარკვევში: „ინგილოურის ბგერითი შედგენილობა“¹⁶⁵. აქ აღნიშნულია, რომ ცალკე აღებული არც ერთი კილო არ შეიცავს იმდენ ბგერითს თავისებურებას, რამდენსაც ინგილოური. სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებით ინგილოურში გვაქვს უმლაუტები: ო, უ, დიფთონგები: აჟ, ეჟ, ოჟ, უჟ, იჟ, ოა, აჟ, ეჟ, ოჟ, გემინატები: მმ, ლლ, რბილი ლ, უმარცვლო უ, ი (ა), თანხმოვნები: ჯ, ჭ, ც და ხმოვანი გ. გარდა ამისა, რამდენიმე ბგერა (ზ, ყ, რ, უ, ჯ, ჭ) ზოგჯერ ძირითადი ბგერისაგან (ფონემისაგან) განსაკუთრებულ აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას ქმნის და გვევლინება როგორც ერთისა და იმავე ფონემის ვარიანტები.

ამავე კილოში -ზე თანდებულის წარმომავლობის ანალიზია მოცემული ამავე ავტორის სტატიაში: „ერთი თანდებულის გენეზისისათვის ინგილოურში“¹⁶⁶. ავტორის აზრით, ეს თანდებული გაქვავებული სახით უნდა იყოს შეთვისებული ხუნძურიდან, სადაც იგი მიღებულია მესამე გრამატიკული კლასის ბ ნიშნისა და მიცემითი ბრუნვის ე ნიშნისაგან.

ინგილოურ კილოზე საკუთარი დაკვირვებები შეჯამებული სახით გრ. იმნაიშვილმა წარმოადგინა მონოგრაფიაში: „ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი“ (რედაქტ. ა. კიზირია, 1966 წ.). წიგნი, რომელიც 215 გვერდს შეიცავს, მოცემულია ამ მეტად საინტერესო დიალექტის ვრცელი ენობრივი ანალიზი ქართული ენის სხვა დიალექტებთან შეპირისპირებით. გამოვლენილია ბევრი თავისებურება და ახსნილია მათი გაჩენის მიზეზები ისტორიულ ასპექტში. შესავალში დახასიათებულია საინგილოსა და ინგილოური დიალექტის ის-

164 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XI, თბილისი, 1959.

165 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

166 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, 1964.

ტორიული ვითარება. წარმოდგენილია ინგილოურის შესწავლის მოკლე მიმოხილვა. წიგნის ძირითად ნაწილში განხილულია ინგილოურის ძირითადი ფონეტიკური თავისებურებანი (ბგერითი შედგენილობა, მთავარი ფონეტიკური მოვლენები: ბგერათა გარკვეულ კომპლექსებთან დაკავშირებული სუბსტიტუცია, უმარცვლო უ-სა და ა ხმოვნის კომბინაცია, აფრიკატიზაცია, ასიმილაცია-დისიმილაცია, მეტათეზისი, თანხმოვანთა დაკარგვა, ბგერათა შემართვა-დამართვა, ბგერის ჩამატება და სხვა). შემდეგ მოცემულია მთავარ მორფოლოგიურ მოვლენათა ანალიზი, სიტყვაწარმოება და სინტაქსური ხასიათის ძირითადი მოვლენები.

მეტყველების სოფელ-სოფელ შესწავლის შედეგად გამოყოფილია კილოკავები: ალიაბათური, რომელიც განიცდის ქართული კილო-ტყმების (განსაკუთრებით კი ქიზიურის) გავლენას, და კაკური, რომელიც ამას მოკლებულია. მათ შორის თვალსაჩინო სხვაობაა. გარკვეულია ინგილოურის ადგილი ქართული ენის სხვა დიალექტთა შორის.

მიმოხილვაში ამა თუ იმ მოვლენის დადგენისას ავტორი ემყარება ცოცხალ მეტყველებაზე უშუალო დაკვირვებას და დიდძალ მასალას, რომელიც მან თვითონ ჩაიწერა ადგილზე.

შრომის ერთვის ინგილოური ტექსტები (კაკური და ალიაბათური მასალები) და ლექსიკონი, რომელშიც შეტანილია მხოლოდ ტექსტის გაგებისათვის აუცილებლად საჭირო სიტყვები.

სოფელ კაკის მეტყველების ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი მოკლედ დანახილულია ნ. როსტიაშვილის წერილში: „ინგილოურის ძირითადი თავისებურებანი სოფ. კაკის მეტყველების მიხედვით“¹⁶⁷. საანალიზო მასალა ადგილზე თვით ავტორის მიერაა მოპოვებული.

საინტერესოა ამავე ავტორის მეორე წერილი: „ინგილოური სალექსიკონო მასალები“¹⁶⁸.

ნ. როსტიაშვილი თავის სტატიაში: „-ზე სუფიქსისათვის ინგილოურში“¹⁶⁹ გვთავაზობს, გენეზისი -ზე სუფიქსისა, რომელიც მიჩნეული იყო უცხო წარმოშობის თანდებულად, ვეძიოთ იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემებში.

ინგილოური დიალექტის თავისებურებათა შესახებ გამოკვლევებულა სამეცნიერო სესიებსა და კონფერენციებზე წაკითხულ მოხსენებათა თეზისები: გრ. იმნაიშვილი — მყოფადისა და ნამყო წყვეტილის

167 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, VIII, თბილისი, 1958.

168 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1953.

169 „მაცნე“ 6(21), თბილისი, 1964.

წარმოებისათვის ინგილოურში¹⁷⁰; რ. ლამბაშიძე — მიმღეობათა წარმოების ზოგი თავისებურება ინგილოურში¹⁷¹; მისივე — ქართული ენის ინგილოური კილო¹⁷²; ნ. როსტიაშვილი — ინგილოურის სიტყვაწარმოებიდან¹⁷³; ბ. ფოლადაშვილი — მასალა პურეულის ლექსიკისათვის ინგილოურში¹⁷⁴; ი. ალიევი — შ, უ ჯმოვნები ინგილოურში¹⁷⁵.

ინგილოური დიალექტის შესახებ დაიწერა ორი საკანდიდატო-სადისერტაციო ნაშრომი: გრ. იმნაიშვილისა — ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი (ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო შრომის თეზისები, თბილისი, 1947) და რ. ლამბაშიძისა — Ингилоийское наречие грузинского языка (Автореферат канд. диссерт., Тбилиси, 1949).

ფერეიდნული

ფერეიდნული იმ ქართველთა მეტყველებაა, რომლებიც კახეთიდან და ქიზიყ-საინგილოდან არიან აყრილი და გადასახლებული სპარსეთის ფერეიდნის პროვინციაში შაჰ-აბაზის მიერ XVII საუკუნის დასაწყისში.

ქართული ენის დიალექტთა შორის ფერეიდნულის მდგომარეობა განსაკუთრებით თავისებური და განსხვავებულია. ამ განსხვავებულობას სამი მთავარი გარემოება განსაზღვრავს: „1. ფერეიდნის ქართველობას გარშემო აკრავს ისეთი ტომები, რომელთა ენების აღნაგობა ძირიანად განსხვავდება ქართველურ ენათა სტრუქტურისაგან; ფერეიდნულის ისტორიულ ვითარებაში გამვლენლად ეს უცხო ენობრივი ერთეულები გამოდიან; 2. ფერეიდნული სრულებით მოწყვეტილია ქართულ კილოებს და მის ევოლუციაში ამ უკანასკნელთა ზეგავლენა,

170 საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ენის ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბილისი, 1946.

171 საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XV სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1958.

172 საკოორდინაციო თათბირი ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების შესახებ, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

173 საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბილისი, 1967.

174 თსუ სტუდენტთა XXII სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბილისი, 1960.

175 თსუ სტუდენტთა XV სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბილისი, 1953.

როგორც ფაქტორი, სრულიად გამორიცხულია: და 3. ფერეიდნული არ განიციდინდა სამწერლობო ქართულის ზეგავლენას...“¹⁷⁶.

ეს მეტად საინტერესო დიალექტი საფუძვლიანად შესწავლილია არნ. ჩიქობავას მიერ ფერეიდნიდან 1922 წელს ჩამოსული სეიფოლია იოსელიანისაგან ჩაწერილი მასალების მიხედვით.

1927 წელს გამოქვეყნდა არნ. ჩიქობავას ვრცელი გამოკვლევა: „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი“¹⁷⁷, რომელშიც ქართული ენის კილოების მონაცემების გათვალისწინებით დაწერილებით აღწერილ-დახასიათებულია ფერეიდნულის ბგერითი შედგენილობა, ფონეტიკური მოვლენები, მორფოლოგიურ-სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებანი.

შენიშნულია, რომ სპარსულის ზეგავლენის ზრდა, პირველ რიგში. ქართულ ლექსიკა-ფრაზეოლოგიას და სინტაქსს ეტყობა: „სამაგიეროდ. ქართული მეტყველების გარეგნობა (ბრუნება, უღვლილება, შესიტყვებათა ძირითადი სახეები) მტკიცედ დგას და მომავალს იმედიანად შეჰყურებს: ამის მიზეზი უთუოდ ისიც არის, რომ ქართული და სპარსული სულ სხვადასხვა ტიპის ენები არიან: ქართული უღვლილება ტიპოლოგიურად განსხვავებულია სპარსულისაგან, ბრუნებაც სხვადასხვანაირი სახისაა...“ (გვ. 219—220).

ქართული ენის დიალექტებთან მიმართების თვალსაზრისით ძირობილვაში გარკვეულია, რომ ყველაზე ახლო ფერეიდნული ინგილოურთან დგას. ამ დიალექტებს არამხოლოდ მსგავსი ბედი, არამედ მსგავსივე მოვლენები მოეპოვებათ: ფონეტიკაში — ვ-სთან დაკავშირებული ცვლილებანი, მორფოლოგიაში — ყ(ე) ნაწილაკი და არქაიზმის წყება (მაგალ. პერმანსივის ხმარება). სხვა კილოთაგან ქიზიყური, გარე- და შიგნიკახური და მასთან კავშირში მყოფი მთიულური ყველაზე ახლოს დგანან ფერეიდნულთან. „შემონახული არქაიზმის მიხედვით (პერმანსივის არსებობა, ნამყო უსრულსა და სრულში -ის დაბოლოება, ვნებითის აწყმომში -ის; კ ბგერა და სხვა) შეიძლება ფერეიდნული მთის კილოებთან (თუშური, ხევსურული, მოხეური...) დაგვეახლოებინა: მაგრამ უკანასკნელთა ეს არქაიზმი სპეციფიკური როდია: ყველაფერი ეს თავის დროზე აღმოსავლეთში ბარის კილოებსაც უნდა ჰქონოდა: მათ დაჰკარგეს და მივარდნილმა მთამ კი შეინახა“ (გვ. 221).

გამოკვლევას ერთვის ფერეიდნული ტექსტები. ფერეიდნული ტექ-

176 არნ. ჩიქობავა: „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927. გამოკვლევა მოხსენდა ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოებას 1926 წელს.

177 იქვე.

სტები დიდი რაოდენობით დაბეჭდილია აგრეთვე „ქართულ დიალექტოლოგიაში“ (გვ. 253—268).

ფერეიდნულის ფონეტიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია განხილული არნ. ჩიქობავას გამოკვლევაში: „ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში“¹⁷⁸, რომელიც ამავე ავტორის ზემოთ დასახელებულ შრომაზე უფრო ადრე, 1923 წელს, დაიბეჭდა.

ფერეიდნულში ვინის რეფლექსები რომ გასაგები გახადოს, ავტორი მიმოიხილავს ძველი ქართული ენისა და თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის სათანადო კომპლექსებს და მრავალფეროვანი მასალის საფუძვლიანი ანალიზის შედეგად წარმოგვიდგენს შემდეგ მნიშვნელოვან დებულებებს: თანამედროვე სალიტერატურო ენაში ვ-ინით (და ნაწილობრივ ვი კომპლექსით) გადმოცემულ ბგერებთან სხვადასხვა ქართულ კილოში (მთიულურში, ფერეიდნულში, გურულში და სხვ.) დაკავშირებულია ფონეტიკურ ცვალებადობათა მთელი რიგი. კილოების მიხედვით ამ რეფლექსების განსხვავებულობის ახსნა უნდა ვეძიოთ ან ბგერის თავისებურებაში (კილოთა მიხედვით), ან სხვა ზოგადი ენობრივი ფაქტორების (მახვილი, მეტყველების რითმი, ტონი და სხვ.) მოქმედებაში.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ვ-ინითა და ვი კომპლექსით გადმოიცემა ძველი ქართულის როგორც ვ-ინი და ვი კომპლექსი. ასევე უმარცვლო უ და ვ. ვინისა და უმარცვლო უ-ს ხმარება ძველ ქართულში მკვეთრად არის განსხვავებული. ძველ ქართულში ამ ნიშანთა ხმარების განსხვავებულობის ნიადაგზე თუ დავდგებით და ფერეიდნულს ბგერით სინამდვილეს გავითვალისწინებთ, აღმოჩნდება შემდეგი: ძველი ქართულის ა) თანხმოვ. + უმარცვლო უ + ა წარმოდგენილია ფერეიდნულში: თანხმოვ. + ო (უა-ს ნაცვლ. ო). ბ) თანხმოვ. + უმარცვლო უ + ე წარმოდგენილია: თანხმოვ. + ე (უე-ს ნაცვ. ე).

გ) თანხმოვ. + უმარცვლო უ + ი წარმოდგენილია: თანხმოვ. + ი (უი-ს ნაცვ. ი).

გუე, გუი (გვ) კომპლექსი საერთოდ (ხუე, ხუი, ქუი კომპლექსები ნაწილობრივ) წარმოდგენილია — გო, გუ (ხო, ხუ, ქუ) კომპლექსებით. ამას ადგილი აქვს ბოლოდან დაშორებულს მარცვლებში (მეორეში ხშირად და მესამეში ყოველთვის), მაშინ როდესაც ბოლოდან პირველ მარცვალში ასეთი გადასვლის არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს. საფიქრებელია, ამაში მოცემული იყოს ახალი პროცესი — უმარცვლო უ-ს

¹⁷⁸ ჩვენი მეცნიერება, № 2—3, ტფილისი, 1923.

დაკარგვის შემდეგ ე, ი-ნის ო-ნად და უ-ნად გადასვლისა და ამგვარად ამოვანთა არტიკულაციის ორი საფეხურით წინ გადაწევისა.

დ) თანხმოვ. + უმარცვლო უ+თანხმოვ. წარმოდგენილა: თან-სმოვ.+თანხმოვ. (უმარცვლო უ-ს დაკარგვა).

ფერეიდნულის ზემოაღნიშნული მოვლენის ნიადაგზე გასაგები ხდება შესატყვისი შემთხვევები ინგილოურში, მხოლოდ იქ პროცესი უფრო შორს არის წასული: 1) თანხმოვნის შემდეგ უე კომპლექსი ზ-ს გვაძლევს და უი—უ-ს და 2) ვინისა და უმარცვლო უ-ს რეფლექსები განსხვავებული არ არის.

ძველი ქართულის ნიადაგზე ფერეიდნულის მოვლენების გაგების შესაძლებლობის ფაქტი და უმარცვლო უ-სა და ვ-ინის რეფლექსების სხვაობა მოწმობს, რომ ძველ ქართულში ვ-ინისა და უმარცვლო უ-ს განსხვავებულობას რეალური ფონეტიკური საფუძველი ჰქონდა.

არნ. ჩიქობავას ზოგადი ხასიათის გამოკვლევაში: „-ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“¹⁷⁹ ქართული ენის ყველა დიალექტის ჩვენებაა განხილული, სადაც კი ეს ნაწილაკი იხმარება. გათვალისწინებულია სალიტერატურო ენის ვითარებაც, კერძოდ, XI—XII საუკუნეებიდან მოყოლებული დამწერლობის ძეგლებიც. მიღებული დასკვნები ასეთია: ფერეიდნულში ორი განსხვავებული -ყე ნაწილაკია: ერთი -ყე თანდებულია, მნიშვნელობით უდრის -გან თანდებულს, იშვიათად — კენ-ს, მოითხოვს ნათესაობითსა და მიცემითს ბრუნვას. მეორე -ყე ზმნასთან იხმარება და აქვს სპეციფიკური სინტაქსური ფუნქცია. ზმნასთან -ყე ნაწილაკი ახასიათებს ფერეიდნულს გარდა ინგილოურს, ქიზიყურს, კახურს, მთიულურსა და მოხეურს, ერთი მხრით, ხოლო იმერულ-რაჭულ-ლეჩხუმურს, მეორე მხრით; აქ ზოგან წარმოდგენილია -კე-ს სახითაც. ფერეიდნულში ამ ნაწილაკის ხმარება რიგ შემთხვევაში არეულია. მაშინ მისი მნიშვნელობა „ხოლომე“-თი განისაზღვრება: სადაც მართებულად იხმარება, მიგვიითითებს მრავლობითი რიცხვის სახელობითი ან მიცემითი ბრუნვით გადმოცემულ ლოგიკურ ობიექტზე. მართებულად ხმარების შემთხვევებში ზემოაღნიშნულს გარდა მას იწვევს ლოგიკური სუბიექტი, როცა იგი მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვით არის აღნიშნული. ლოგიკური სუბიექტის (resp. გრამატიკული ობიექტის) მიერ გამოწვეული -ყე ნაწილაკის შესატყვისად თა-

179 ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადეულ, I—II. ტფილისი, 1923—1924.

ნამედროვე სამწერლობო ქართულში თან სუფიქსი გვაქვს; სათახადო შემთხვევებში ძველი ქართული ამ სუფიქსს არ ხმარობს.

ფერეიდნულის შესახებ ზოგიერთი ცნობა მეტყველების ძვირე ნიმუშებით მოეპოვება ლ. აღნიაშვილს წერილში: „სპარსეთი და იქაური ქართველები“¹⁸⁰. ვ. თოფურიას გამოქვეყნებული აქვს „ნიმუში ფერეიდანის ქართული ენისა“¹⁸¹. აქ წარმოდგენილია სეიფოლა იოსელიანისაგან ჩაწერილი 3 ანდაზა და ერთი იგავი. ზ. შარაშენიძის წიგნში: „ახალი მასალები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ“ (1969) აღწერილია ფერეიდანის ქართული სოფლებისა და მოსახლეობის საქმიანობა, ქართული ტრადიციები. დაბეჭდილია ფერეიდნელ ქართველებში დღევანდლამდე დაცული ქართული ანდაზები, გამოცანები და ქართული მეტყველების ნიმუშები.

მ ე ს უ რ - ვ ა ვ ა ს უ რ ი

ტერიტორიულად მესხეთ-ჯავახეთი ქართლს ეკუთვნოდა და გეოგრაფიულად მის ზემო ნაწილს წარმოადგენდა („ზემო ქართლი“). ამ კუთხეს საქართველოს ისტორიის დიდ მანძილზე (მოკიდებული IX საუკუნიდან XVI საუკუნემდე) უდიდესი პოლიტიკურ-ეკონომიური და კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე XVI საუკუნეში ოსმალეთმა ძალმომრეობით მოსწყვიტა დედამამშობლოს და მაჰმადიანობასთან ერთად აქ ავრცელებდა თურქულ ენას, მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი, რომელმაც შეინარჩუნა ქრისტიანული რწმენა, კულტურულად და ეკონომიურად მაინც დაკავშირებული იყო ქართლის მოსახლეობასთან. ამით აიხსნება, რომ მოსახლეობის ამ ნაწილმა ბოლომდე შეინახა ქართული ენა და ეთნოგრაფიული ერთიანობა ქართლის მოსახლეობასთან.

ისტორიულად მესხეთ-ჯავახეთი კულტურულად, ეკონომიურად და ადმინისტრაციულად ერთ მთლიან ერთეულს წარმოადგენდა. ერთ ბედქვეშ იყო მოქცეული ეს ორი კუთხე როგორც კულტურულ-ეკონომიური აყვავების დროს, ისე დაცემის პერიოდშიც — თურქთა ბატონობისას.

მესხური და ჯავახური ქართულთან ერთად წარმოადგენს ქართული ენის მსხვილ დიალექტურ ერთეულს. საზიარო მოვლენებთან ერთად გამოიყოფა რიგი განმასხვავებელი ნიშნები, რომლებიც ნიშანდობლივი ჩანს თითოეული მათგანისათვის.

180 ეურნ. „მოამბე“, №№ II—VIII, ტფალისი, 1896.

181 გაზ. „ლომისი“, № 16, 1922.

მესხურსა და ჯავახურში დასტურდება როგორც აღმოსავლურ-
ა (resp. ქართლური), ისე დასავლური კილოებისათვის დამახასიათებ-
ელი მოვლენები. ამის საფუძველი, ცხადია, უნდა ვეძიოთ იმ თავისე-
ზურ გარემოცვაში, რომელშიც ისტორიულად და ამჟამადაც მესხურ-
ჯავახურია მოქცეული. მას ურთიერთობა უხდებოდა და უხდება რო-
გორც აღმოსავლურ (უმთავრესად ქართლურ), ისე დასავლურ (აჭა-
რულ. გურულ, იმერულ) კილოებთან. მიუხედავად ამისა, მესხური
და ჯავახური ძირითადად მაინც აღმოსავლური კილოების ჯგუფს მი-
ეკუთვნება, რადგან მათში დასავლური კილოებისათვის ნიშანდობლი-
ვი ფორმები შედარებით მცირეა (შეხვედრები უმთავრესად დას-
ტურდება ასიმილაციისა და დისიმილაციის ზოგიერთ მოვლენაში) მა-
შინ, როდესაც მთელს ენობრივ სინამდვილეში გაბატონებულია ტი-
პობრივი ქართლური ფორმები.

ახლანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით მეს-
ხურ-ჯავახური გავრცელებულია ახალციხის, ადიგენის, ახალქალაქის,
ასპინძისა და ნაწილობრივ ბორჯომის რაიონებში.

მესხურის თავისებურებათა ვრცელი მიმოხილვა მოცემულია შ.
ძიძიგურის შრომაში: „მესხური დიალექტის აღწერითი ანალიზი სხვა
კილოებთან მიმართების თვალსაზრისით“¹⁸². იგი აგებულია ახალცი-
ხის ახლომდებარე სოფლებში (უდე, არალი, ვალე, ღრელი) შეკრე-
ბილ დიალექტოლოგიურ მასალაზე. გარკვეულია, რომ მესხური ძი-
რითადად აღმოსავლურ კილოთა ჯგუფს მიეკუთვნება. აღმოსავლურ
კილოებთან საერთოა, მაგალითად, ბჯერის დაკარგვის, ჩამატების,
მეტათეზისის, სუბსტიტუციის, ასიმილაცია-დისიმილაციის საერთო
ფაქტები, კომპლექსთა ცვლილების ტიპები: ვა . ო, ოვი — ოი, თანდე-
ბულთაგან — დამ, — მდისინ, — შიგან, — ზეგან ხმარება, -ე- დაბოლოებიან
ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა, წინადადებაში ნათესაობითი ბრუნვის
თანხმოვანი ელემენტისა და მიცემითის ნიშნის მოკვეცა და სხვ. ამას-
თან ერთად შენიშნულია დასავლური კილოებისათვის დამახასიათე-
ბელი მოვლენებიც, როგორიცაა: დიფთონგები, ასიმილაციის ტიპები:
აი — ეი, ოი — ეი; დისიმილაციის მოვლენა: ეე — იე; მრავლობითი რიც-
ხვის წარმოება: ა-ბოლოკიდურიან სახელთა ურედუქციობა; მრავლო-
ბითში თ-ს ნაცვლად -ენ-ის გამოყენება. მესხურის სპეციფიკურ ნიშ-

¹⁸² ენიშკის მოამბე, X, თბილისი, 1941: იხ. აგრეთვე ამავე ავტორის: „მესხურ-
ჯავახური დიალექტის ანალიზი სხვა კილოებთან მიმართების თვალსაზრისით“,
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზი-
სები, 1940.

ნებად მიჩნეულია: -თვის თანდებულში ვი-უ-ს სისტემატური მოქმედება; პირველი სერიის თემატურ ნიშნებად ხშირად -ამ, -ემ, -ან, -ინ-ის გამოყენება, მათი ფუნქციური შენაცვლება; თურქიზმები ლექსიკასა და მეტყველების ფსიქოლოგიაში.

ავტორის დასკვნით, მესხურს თავის მხრივ გარკვეული წვლილი უნდა შეეტანა ისტორიულად დასავლურ კილოებში. ამ ხაზით აღნიშნულია ფართო ხმოვნობისაკენ მიდრეკილება, -ე-დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა და სხვ.

1942 წელს დაიბეჭდა ი. მაისურაძის წერილი: „ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში“¹⁸³. ნაჩვენებია, რომ შრომაში აღნუსხული ფონეტიკური მოვლენების გავრცელებულობა მესხეთის სხვადასხვა კუთხეში ერთნაირი არ არის. შეინიშნება ფონეტიკური სხვაობანი, ერთი მხრივ, ქართველ კათოლიკეთა სოფლებს შორის (უდე, არალი, ვაღე, თვით ახალციხე), მეორე მხრივ, ქართველ მართლმადიდებელთა სოფლებსა (ანდრიაწმინდა, ღრეღი, კობარეთი, მუსხი, ზედა თმოგვი, დადეში...) და, მესამე მხრივ, ქართველ მაჰმადიანთა ქართულის მცოდნე სოფლებს შორის (სვირი, ბოგა, ტატანისი, შურდო, აწყური).

პირველს ავტორი პირობითად უწოდებს მესხურ-კობარულს, მეორეს — სვირულს, ხოლო მესამეს — უდე-ვაღეს კილოკავს. ავტორის ცნობით, გარდა ფონეტიკურისა, აღნიშნულ კილოკავებს ერთმანეთისაგან თიშავს მორფოლოგიური, ლექსიკური და ინტონაციური მოვლენები. სარწმუნოებრივ-ეთნიკური და ისტორიული წარსულის სხვადასხვაობის არსებობაც ამ კუთხეთა შორის თვალსაჩინოა. ამგვარად, მისი დასკვნით, მესხურში წარმოდგენილი მდიდარი მრავალსახეობა ფონეტიკური ცვლილებისა სხვადასხვა წყებისაა: ერთი რიგის მოვლენები პარალელს პოულობენ აღმოსავლურ, ხოლო მეორე რიგისა — დასავლურ კილოებთან. მიუხედავად ამისა, დასტურდება ისეთი ფონეტიკური მოვლენებიც, რომლებიც მესხურისათვის სპეციფიკურად ჩათვლება და აიხსნება ამ დიალექტის თავისებური ენობრივი ტრადიციით, რაც განსაზღვრავს მესხურის დამოუკიდებელ არსებობას ქართულ დიალექტურ განშტოებაში.

ამავე ავტორის მეორე ნაშრომი: „მასალები მესხური ლექსიკიდან“¹⁸⁴ შეიცავს მესხურისათვის დამახასიათებელი ლექსიკური მარაგის ერთ მკირე ნაწილს, რომელიც ამოკრებალია ავტორის მიერვე შედგენილი მესხური ლექსიკონიდან. აქ შესულია ისეთი სიტყვები და გა-

183 გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, 1942.

184 ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IV, 1954.

მოქმედი, რომლებიც მკვეთრად ამჟღავნებენ ამ კილოს თავისთავადობას. წარმოდგენილი სიტყვები და მასთან დაკავშირებული ფრაზეოლოგია ასახავს ადგილობრივი მოსახლეობის საზოგადოებრივი და ეკონომიური ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს. სიტყვები ზოგან დამოწმებულია ლიტერატურული წყაროებით.

ი. მაისურაძის ნარკვევში: „მასალები სამცხის ტოპონიმიკიდან“¹⁸⁵. წარმოდგენილია ისტორიულად ცნობილი მესხეთის ცენტრალური კუთხის—სამცხის (დღევანდელი ახალციხის რაიონის) ადგილთა სახელების ზოგი მასალა, რომელიც ლექსიკონის სახითაა შედგენილი და ამოკრებილია ავტორის მიერ წლების მანძილზე მესხეთ-ჯავახეთში შეგროვებულ ტოპონიმიკურ სიტყვათა ფონდიდან. მასალები მოპოვებულია უმთავრესად სამცხის ისტორიულ ადგილებში მოგზაურობის დროს. ეს სოფლებია: უდე, ანდრიაწმინდა, ტატანისი, მუსხი, ღრელი, კობარეთი, ზეკლი, ერკოტა, ხიზაბავრა, სარო, ვარგავი, ტლოში და სხვა.

მესხური ლექსიკა დახასიათებულია ამავე ავტორის საკანდიდატო სადისერტაციო შრომაში: „მესხური ლექსიკა“, რომლის თეზისები გამოქვეყნებულია (1948 წ.).

არ. მარტიროსოვის ნაშრომში: „ჯავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის“¹⁸⁶ ჯავახურის თავისებურებანი განხილულია მესხურთან და ქართლურთან შედარებით. დადასტურებულია ვი კომპლექსის ი-დ ან უ-დ და ვე-ს ო-დ ცვლა, ზ-ს ძ-სთან და ღ-ს ხ-სთან შენაცვლება, თურქული -ში, -ელა ნაწილაკებისა და თახ წინდებულის გამოყენება, ხშირად სანის ნაცვლად ჰაეს ხმარება, უნდა ზმნის შეკვეცის შემთხვევები (უნა, ნდა, ნა, და, ა). გამოვლენილია კრებითობის გამომხატველი -ობა სუფიქსის თავისებური გამოყენება, სადაურობის აღსანიშნავად ორმაგი (-ურ + -ელ) სუფიქსის ხმარება, -ულ და -ილ სუფიქსების მონაცვლეობა მიმღეობებში, მეორე პირის ბრძანებითის გადმოცემა კავშირებითის ფორმით, რომელსაც თხოვნის მომენტიც ახლავს. შენიშნულია მესხურსა და ჯავახურში საზიარო მოვლენები ზმნის თემატური სუფიქსების გამოყენებაში.

ადიგენის რაიონის სოფლების — არალის, უდეს და ვალეს მცხოვრებთა მეტყველებაზე დაკვირვებები სათანადო ტექსტებითა და ლექსიკონით წარმოდგენილია კ. დონდუას „ჩჩეული ნაშრომების“ პირველ

185 ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. 17, 1963.

186 ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1950; იხ. ავრთევე: ენის ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1946.

ტომში (შეადგინა, წინასიტყვა და შენიშვნები დაურთო ალ. ლლონტმა, თბილისი, 1967).

მესხურ-ჯავახურის ზოგი თავისებურება აღნუსხულია მოხსენებათა დაბეჭდილ თეზისებში: ი. მაისურაძე — სიტყვა დარანის ეტიმოლოგიისათვის¹⁸⁷; თ. უთურგაიძე — მესხურ-ჯავახურის ფონეტიკურ-გრამატიკული მიმოხილვა¹⁸⁸; თ. ლომსაძე — ჯავახური მეტყველების თავისებურება¹⁸⁹; ა. ველიჯანაშვილი — სოფელ ხიზაბავრის მეტყველების ლექსიკა¹⁹⁰; ა. სუდაძე — სოფ. ღრელის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი¹⁹¹; ვ. ინასარიძე — მორფოლოგიური მოვლენები მესხურ-ჯავახურ დიალექტში¹⁹².

დიდი რაოდენობით გამოქვეყნებულია ხალხური სიტყვიერების ნიმუშები და ეთნოგრაფიული მასალები: ს. მაკალათია — მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938; ივ. გვარამაძე — ხალხური ლექსები, სამეცხეთოში შეკრებილი ვინმე მესხის მიერ; ანდაზები და აფორიზმები, გამოცანები, მისივე შეკრებილი, „ძველი საქართველო“, ტ. III, ტფილისი, 1913—1914; კ. გვარამაძე — ანდაზები და სიტყვის მასალები, გამოცანები, სამეცხეთოში შეკრებილი კონსტ. გვარამაძის მიერ, „ძველი საქართველო“, ტ. III; ი. მაისურაძე — მესხური ხალხური სიტყვიერება თურქ დამპყრობთა ბარბაროსობაზე, თბილისი, 1949; ელ. ვირსალაძე — მასალები ქართული ფოლკლორის ისტორიისათვის, ლიტერატურული ძიებანი, IV, თბილისი, 1947.

ი მ ე რ ს ე უ ლ ი

იმერხელი ისტორიულად შავშეთ-კლარჯეთის დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებული კილო იყო. თურქეთის მიერ იმთავითვე საქართველოს ეს დაწინაურებული და აყვავებული მხარე ოთხ საუკუნეზე მე-

187 გორის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის ენისა და ლიტერატურის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1944.

188 გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის X სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1956.

189 თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა XIII სამეცნიერო კონფერენცია მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1951.

190 საქ. სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთა V რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, სოხუმი, 1953.

191 საქ. სსრ პედაგოგ. ინსტიტუტების სტუდენტთა VI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1954.

192 გორის სახელმწ. პედაგოგ. ინსტიტუტის სტუდენტთა IX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, გორი, 1956.

ტია მოწყვეტილია დედასამშობლოს და, ცხადია, ამის გამო იქაური ქართული მეტყველებაც დიდი ხანია გადაშენების გზაზეა დამდგარი.

იმერხელის შესახებ მხოლოდ მცირეოდენი და ისიც ძველი ცნობები მოგვეპოვება. ესაა ჩანაწერები და მასალები შავშეთ-კლარჯეთში ნ. მარის მოგზაურობის დღიურისა, რომელიც დამატებად დაერთვის 1911 წელს გამოცემულ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას“¹⁹³. თავისთავად დღიური საკმაოდ დიდი მოცულობისაა, შეიცავს 202 გვერდს. აქ დაწვრილებით აღწერილია შავშეთისა და კლარჯეთის ისტორიული ადგილები, სოფლები, ხეობები, ეკლესია-მონასტრები და ტაძრები, საცხოვრებელი ნაგებობანი, ქართული წარწერები სათანადო ფოტოსურათებით და სხვ. წარმოდგენილია იმერხევეში ჩაწერილი ქართული ტექსტები (ლექსები, ზღაპრები) მცირე ლექსიკონით და გრამატიკული შენიშვნებით. ყურადღებას იქცევს ეთნოგრაფიული ცნობები, საოჯახო ნივთებისა და სამეურნეო იარაღთა სახელები და მოსახლეობაში ჭერ კიდევ შემორჩენილი ქართული გვარები და სხვ.

ჩაწერილი ტექსტებიდან, კერძოდ, ისეთი ფორმებიდან, როგორიცაა სა წევიდე? მეიყვანა, ამეილო... იშტანე, დუუდვა... კაჟღა, წამოჟღა... გოგუებს, გავეთხუები... კდიები, თმიები, ტყიები და სხვ., აშკარად ჩანს, რომ იმერხეული არსებითად აქარულ-გურული ბუნებისაა, ხოლო მსგავსი თურქიზმებით ფონეტიკასა და სინტაქსში ეს მეტყველება ძალიან ახლოს დგას მესხურ-ჩაქვახურთან.

აჭარული

აქარული კილო გავრცელებულია აჭარის ასსრ რესპუბლიკის ხულოს, შუახევის, ქედის, ბათუმისა და ქობულეთის რაიონებში. ტრადიციით მიღებული დაყოფის თანახმად აქარულში გამოყოფენ ზემოაჭარულს და ქვემოაჭარულს. ადმინისტრაციული რაიონების მიხედვით ზემოაჭარულად თვლიან ხულოს, შუახევისა და ქედის რაიონების მოსახლეობის მეტყველებას, ხოლო ქვემოაჭარულად — ბათუმისა და ქობულეთის რაიონების მეტყველებას. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ზოგი ამ კილოს ყოფს ბარისა და მთის აქარულად. ამ კლასიფიკაციით მთის აქარული მდინარე აჭარის წყლის ხეობაში (ხულოს, შუახევის, ქედისა და ნაწილობრივ ბათუმის რაიონებში) მცხოვრებ აქარულთა მეტ-

¹⁹³ Н. Я. Марр, Дневник поездки в Шавшетно и Кларджетию, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII, СПб, 1911.

ყველბაა, ხოლო ბარის აქარული — ქობულეთისა და ბათუმის რაიონებში მოსახლე აქარლებისა.

თავისი თავისებურებებით აქარული ყველაზე ახლოს დგას, ერთი მხრით, იმერხეულთან და მესხურ-ჯავახურთან, ხოლო, მეორე მხრით. გურულთან, რაც ნაწილობრივ აიხსნება ამ კილოთა უშუალო მეზობლობით და მსგავსი ისტორიული ვითარებით. ცნობილია, რომ აქარული. ისე როგორც იმერხეული და მესხურ-ჯავახური, საკმაოდ დიდი დროის განმავლობაში (თითქმის სამი საუკუნის მანძილზე) თურქულის ძლიერ გავლენას განიცდიდა. ხანგრძლივმა და ერთნაირმა უცხოურმა ენობრივმა ზემოქმედებამ, ცხადია, ერთნაირი უარყოფითი ცვლილებები გამოიწვია ქართული ენის ამ უაღრესად მნიშვნელოვან დიალექტებში. რომლებიც გარკვეულ საუკუნეებში დიდ როლს ასრულებდნენ სალიტერატურო ენის განვითარებისა და სრულყოფის საქმეში.

აქარული კილოს მეცნიერული შესწავლა მხოლოდ საბჭოთა ხელი-სუფლების დამყარების შემდეგ დაიწყო. ამ მეტყველებაზე, კერძოდ ზემოაქარულზე, პირველი დაკვირვება მ. ხუბუას ეკუთვნის. 1932 წელს აქარის მხარეთმცოდნეობის სამეცნიერო ბიურომ გამოსცა მისი წიგნი: „ზემო აქარის ენობრივი მიმოხილვა“. მასში აღწერილია ხულოსა და ნაწილობრივ ქედის რაიონების აქარულის თავისებურებანი (ბგერითი შედგენილობა, ფონეტიკური პროცესები და მორფოლოგიური სინტაქსური მოვლენები). წიგნს ერთვის ტექსტები, რომლებიც ჩაწერილია ავტორის მიერ 1926 წლის ზაფხულში.

აქარული დიალექტის შესწავლის საქმეში გარკვეული ღვაწლი მიუძღვის ჯ. ნოღაიდელს. მისი პირველი შრომა: „აქარა დიალექტოლოგიურად“ გამოცა ბათუმში 1936 წელს. ავტორი აქარულ კილოში გამოყოფს ორ შტოს: 1. აქარულს, რომელიც მოიცავს ხულოსა და ქედის რაიონებს, ბათუმის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის ჩათვლით, და რომელსაც იმერხეულისა და ახალციხური მეტყველების გავლენის ბეჭედი აზის, და 2. ქობულეთურს, რომელიც ქობულეთის რაიონს და ბათუმის რაიონის ნაწილს შეიცავს და გურული დიალექტის დიდ გავლენას განიცდის.

შემდგომ წლებში ავტორმა ეს დებულება დააზუსტა და ეს ორი შტო მთისა და ბარის აქარულად წარმოგვიდგინა¹⁹⁴.

194 ნოღაიდელი. აქარული კილოს თავისებურებანი, შ. რუსთაველის სახელობა ბათუმის სახელმწიფო სამასწავლებლო ინსტიტუტის სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი პირველი, ბათუმი, 1941.

1960 წელს ცალკე წიგნად გამოვიდა ჯ. ნოლაიდელის „აპარული კილოს თავისებურებანი“¹⁹⁵ (რედაქტ. ანტ. კიზირია).

ნაშრომის შესავალში დახასიათებულია აპარულის გავრცელებულობა და მოცემულია ამ დიალექტის შესწავლის მოკლე მიმოხილვა. ძირითად ნაწილში წარმოდგენილია აპარულის ფონეტიკური, მორფოლოგიურ-სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებანი. ნაშრომს დართული აქვს დიდი რაოდენობის ტექსტები (გვ. 44—177), რომლებიც ავტორის მიერაა შეკრებილი ხულოს, შუახევის, ქედის, ბათუმისა და ქობულეთის რაიონებში.

ჯ. ნოლაიდელს გამოქვეყნებული აქვს აგრეთვე ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები: „ეთნოგრაფიული ნარკვევები აპარულთა ყოფაცხოვრებზედან“ (ტფილისი, 1935); „აპარის ხალხური სიტყვიერება“ (წიგნი I. ბათუმი, 1936; წიგნი II, ბათუმი, 1940).

აპარულის ბგერითი შედგენილობა და ფონეტიკური მოვლენები გრცლად განხილულია შ. ნიქარაძის ნაშრომში: „აპარულის ძირითადი ფონეტიკური თავისებურებანი“¹⁹⁶.

ამავე ავტორის მეორე წერილი — „მასალები აპარული დიალექტური ლექსიკონისათვის (წინასწარი დასკვნები)“¹⁹⁷ — წარმოადგენს ავტორის მიერ დასაბუქდად შედგენილი აპარული ლექსიკონის ზოგად მიმოხილვას. ნიმუშისათვის აქვე მოცემულია ზოგიერთი სიტყვისა და გამოთქმის განმარტება. სალექსიკონო მასალები შეკრებილია ავტორის მიერ აპარის სხვადასხვა სოფლებში.

არქაული ფორმებია გაანალიზებული შ. ნიქარაძის ნაშრომში: „არქაიზმების საკითხისათვის აპარულ დიალექტში“¹⁹⁸. ავტორის აზრით, არქაიზმების სიკარბე აპარულში უნდა აიხსნას იმით, რომ ეს მეტყველება თითქმის სამი საუკუნის განმავლობაში მოწყვეტილი იყო მშობლიურ ქართულ ენას, მის კონტროლს და მონათესავე დიალექტების გავლენას.

1957 წელს ცალკე წიგნად გამოიცა ამავე ავტორის „ზემოაპარუ-

195 ამ ნაშრომის შესახებ იხ. ი. მეგრელიძის რეცენზია: „წიგნი აპარული კილოს შესახებ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებითურთ“. „ლიტერატურული გაზეთი“. № 3 (1225), 1961, 13 იანვარი.

196 შ. რუსთაველის სახ. ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, III, ბათუმი, 1954.

197 იქვე, ტ. VII—VIII, 1959—1960.

198 იქვე, ტ. X. 1963—1964; იხ. აგრეთვე: საქ. სსრ უმაღლესი სასწავლებლები: ქართული ენის კათედრათა მეექვსე რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965.

ლის თავისებურებანი“¹⁹⁹ (რედაქტ. კ. თევზაძე). იგი უფრო სრულ სახით დაიბეჭდა 1961 წელს სათაურით: „ქართული ენის ზემოაქარული დიალექტი, გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ“²⁰⁰ (რედაქტ. შ. ძიძიგური). ეს ნაშრომი წარმოადგენს ზემოაქარულის მონოგრაფიულ მიმოხილვას. დაწვრილებით დახასიათებულია ფონეტიკური მოვლენები და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი. გარკვეულია ზემოაქარულის მიმართება ქვემოაქარულთან და ქართული ენის სხვა მეზობელ დიალექტებთან: იმერხელთან, მესხურთან და გურულთან. გამოყოფილია ფონეტიკურ-გრამატიკული და ლექსიკური არქაიზმების ფენა და მოცემულია მათი ახსნის ცდა. ნაშრომს დართული ტექსტები შინაარსობრივად მრავალფეროვანია: შეიცავს თქმულება-გადმოცემებს, წეს-ჩვეულებათა და სასოფლო-სამეურნეო და საოჯახო საქმიანობათა აღწერას. ლექსიკონში შესულია სიტყვები (დაახლოებით 700 ლექსიკური ერთეული), რომლებიც აქვე დაბეჭდილ ტექსტებში გვხვდება. განმარტებებს თან ერთვის ფრაზეოლოგია, პარალელები დამოწმებულია სხვა დიალექტებიდან.

მ. ცინცაძის სტატიაში: „კირნათ-მარაღიდის მეტყველების თავისებურებანი“²⁰¹ შესწავლილია ბათუმის რაიონის ამ ორი სოფლის მკვიდრთა მეტყველების ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი. ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ, ავტორის ცნობით, ამ სოფელთა მეტყველება გრამატიკული თვალსაზრისით ძირითადად ერთნაირია, მახვილისა და ინტონაციის მხრივ კი საგრძნობი სხვაობაა.

პ. ჯაჭანიძის ნაშრომი — „აქარული დიალექტის ზოგიერთი საკითხი“²⁰² — ხულოს რაიონის სოფლებში — ხიხაძირში, თხილვანსა და ვერნებში ადასტურებს სახლ სიტყვის შეუკუმშავი ფუძის ხმარების რამდენიმე შემთხვევას (სახელები დეიმალა თოულჩი; სახელებზე აყენ გაკიდული თუთუნე; კაი სახელების შენება დეიწყეს...), აქვე გამოვლენილია პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობის

199 იხ. რეცენზიები: შ. ძიძიგურისა — „ახალი წიგნი აქარული დიალექტის შესახებ“, „ლიტერატურული გაზეთი“, № 49 (1063), 1957, 7 დეკემბერი; პ. გაჩეჩილაძისა — „ზემოაქარულის თავისებურებანი“, გაზ. „სახალხო განათლება“, № 50 (1474), 1957, 11 დეკემბერი.

200 იხ. რეცენზია რ. შამელაშვილისა — „საყურადღებო მონოგრაფია ზემოაქარული დიალექტის შესახებ“, ყურნ. „ლიტერატურული აქარა“, № 6, 1961.

201 ბათუმის სახელმწ. პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა შრომები, ტ. ბათუმი, 1954.

202 ალ. ნუღუციძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XXII, ქუთაისი, 1960.

აღნიშვნის შემთხვევები ზმნაში, მედიოპასივისა და სტატიკური ვნებითის სპეციფიკური ფორმები: ცალიოდა, კიდიოდა, აკლიოდა, ატყვიოდა, ხოლმეობითისა და პირველი თურმეობითის თავისებური წარმოება.

ამავე ავტორის წერილში: „აჭარულის ლექსიკონის მასალები“²⁰³ წარმოდგენილია ამ დიალექტში ხმარებული საინტერესო სიტყვები და გამოთქმები.

ქ. კუბლაშვილის ნაშრომი — „დიფთონგიზაცია აჭარულში“²⁰⁴ — არკვევს დიფთონგიზაციის პროცესის მოქმედებას. ავტორის აზრით, ეს მოვლენა აჭარულში შორს წასული ფაქტია და ზოგჯერ ისე შორსაც, რომ იგი აბრკოლებს ასიმილაციის პროცესის დასრულებას ხმონათა უშუალო მეზობლობაში. იგულისხმება ისეთი ფაქტები, როგორცაა: წე დლო, წე დქცა, მე დტანა და სხვ. ის დასუსტების შედეგად მიღებული დ გვხვდება როგორც აღმავალი, ისე დამავალი დიფთონგის ელემენტად. ნაშრომში, ამასთან ერთად, ყურადღება გამახვილებულია უ-ს სრულხმოვნობის დაკარგვის შედეგად დიფთონგის წარმოქმნის პროცესზე.

აჭარული დიალექტის ცალკეული საკითხებია გაშუქებული დაბეჭდილ თეზისებში: ჯ. ნოლაიდელი — გეოგრაფიულ სახელთა შედგენილობისათვის აჭარულში²⁰⁵; მისივე — აჭარულის მიმართება მესხურთან²⁰⁶; შ. ნიყარაძე — ძირითადი მორფოლოგიური თავისებურებანი აჭარულში²⁰⁷; მისივე — ძირითადი სინტაქსური თავისებურებანი აჭარულში²⁰⁸; მისივე — ფონეტიკურ-გრამატიკული და ლექსიკური არქაიზმები აჭარულში²⁰⁹; მისივე — ქობულეთური მეტყველების ძირითადი თავისებურებანი²¹⁰; ნ. საბაშვილი — სოფ. ჩაისუბნის მკვიდრთა მეტყველების თავისებურებანი²¹¹; მისივე — ქვემო აჭარის მთიანი სოფლების მკვიდრთა მეტყველება²¹²; პ. ჯაჯანიძე — აჭარული

203 ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XXIII, 1961.

204 იქვე, ტ. XXIV, 1962.

205 ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XI სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1950.

206 ამავე ინსტიტუტის XIV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1953.

207 იქვე.

208 ამავე ინსტიტუტის XV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1954.

209 ამავე ინსტიტუტის XX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1959.

210 ამავე ინსტიტუტის XXIV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1963.

211 ამავე ინსტიტუტის XX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1959.

212 ამავე ინსტიტუტის XXIV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1963.

დიალექტის მორფოლოგიის საკითხები (ქედის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით)²¹³; მისივე — ზოგიერთი ცნობა ქოროხის ხეობის აქარულიდან²¹⁴; მისივე — აქარული დიალექტი (ბათუმის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი)²¹⁵; მისივე — აქარული დიალექტი (ქობულეთის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი)²¹⁶; მ. ცინცაძე — დაკვირვებანი ბათუმის რაიონის მოსახლეობის მეტყველებაზე²¹⁷; მისივე — აქარულის მიმართება ქართული ენის სხვა დიალექტებთან²¹⁸; ზ. ჯორბენაძე — აქარული მეტყველების ფონეტიკური თავისებურებანი²¹⁹; ც. კაპარავა — თანდებული აქარულში²²⁰; ნ. მიქელაძე — ქვემოაქარული კილოკავი²²¹; მისივე — ქვემო აქარის სოფლების სასოფლო-სამეურნეო ლექსიკა²²².

გამოქვეყნებულია აქარის ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული და ტოპონიმიკური მასალები: სტ. მენტეშაშვილი — აქარის ეთნოგრაფიული მასალები: ენამკის მოამბე, II, ტფილისი, 1937; ჯ. ნოლაიდელი აქარის ზეპირსიტყვიერება, ბათუმი, 1959; ი. სიხარულიძე — სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა (აქარის ასსრ), წიგნი I, ბათუმი, 1958, წიგნი II, ბათუმი 1959; ა. მსხალაძე — მაქახლის ხეობის ტოპონიმიკისათვის: ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა შრომები, I, ბათუმი, 1954.

აქარული დიალექტის თავისებურებათა შესახებ საკანდიდატო დისერტაციები დაიცვეს ჯ. ნოლაიდელმა²²³ და შ. ნიჟარაძემ²²⁴.

213 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის XXIII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1959.

214 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XXV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1961.

215 ამავე ინსტიტუტის XXVI სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1962.

216 ამავე ინსტიტუტის XXVII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1963.

217 საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთა IV სამეცნიერო კონფერენცია. მოხსენებათა თეზისები, სტალინირი, 1952.

218 თსუ ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა VIII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1957.

219 თსუ სტუდენტთა XIII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1951.

220 ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა XV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1960.

221 იქვე.

222 ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის XXIV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1963.

223 ჯ. ნოლაიდელი, აქარული კილოს თავისებურებანი, თბილისი, 1940.

224 Ш. И. Нижадзе, Особенности верхнеаджарского говора (Автореферат канд. диссертации), Тбилиси, 1958.

გურული თავისი არქაიზმებით, ნეოლოგიზმებითა და ზანიზმებით ენათმეცნიერულად ფრიად საინტერესო დიალექტთა ქართული ენისა. ამჟამად იგი გავრცელებულია მახარაძის, ლანჩხუთისა და ჩოხატაურის რაიონებში.

გურულ კილოს ყოფენ ორ კილოკავად: ზემოგურულად და ქვემოგურულად. ზემოგურულად თვლიან ჩოხატაურის რაიონისა და აგრეთვე მახარაძის რაიონის ნაწილის მოსახლეობის მეტყველებას. ხოლო ქვემოგურულად მიიჩნევენ ლანჩხუთისა და მახარაძის რაიონების მოსახლეობის მეტყველებას.

ასეთი დაყოფისას მხედველობაში აქვთ ლექსიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი. მეტყველების ტონი, რიტმი და მახვილი, რაც განსხვავებულია ზემო-და ქვემოგურულში.

გურულს თვალსაჩინო შეხვედრები აქვს აქარულთან და ზემომერულთან. ზოგ რამეში კი იგი საერთოს ავლენს იმერულთან და მესურ-ჯავახურთან.

გურულის შესახებ პრავალი გამოკვლევა დაბეჭდილი, მაგრამ ეს კილო სრულყოფილად და ამომწურავად ჯერ კიდევ არ არის შესწავლილი.

ა. შანიძეს თავის გამოკვლევაში — „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“ აღნიშნული აქვს, რომ გურულ კილოში S₂-ისა და O₃-ის დაკარგვის გამო ძალიან გამარტივებულია უღვლილების სქემა: აქ არ არის განსხვავება არა თუ სხვადასხვა თანხმოვნით დაწყებული ზმნების უღვლილებაში, არამედ ხმოვნთან თემებსა და თანხმოვნიანებს შორისაც (§ 74).

პირველი ვრცელი გამოკვლევა გურულის შესახებ ს. ჟღენტს ეკუთვნის. მის მონოგრაფიაში: „გურული კილო. გამოკვლევა, ტექსტები, ლექსიკონი“ (ტფილისი, 1936, რედაქტ. გ. ახვლედიანი) მოცემულია გურულის შესახებ არსებული ლიტერატურისა და გამოცემული ტექსტების კრიტიკული მიმოხილვა და სათანადო შეფასება. გარკვეულია მისი ადგილი სხვა ქართულ კილოთა შორის და მასში დაღეჭილი მეგრულ-ჭანურის ფენა. დახასიათებულია გურულის მთავარი ფონეტიკური, მორფოლოგიურ-სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებანი და წარმოდგენილია სათანადო ტექსტები ლექსიკონითურთ. გამოკვლევა წარმოადგენს გურულ მეტყველებაზე ავტორის რამდენიმე წლის უშუალო დაკვირვების შედეგს. თანდართული ტექსტებიც მის მიერაა ჩაწერილი 1934 წელს. გამოქვეყნებული მასალა სხვადასხვა

სახისაა: არის როგორც პროზაული ტექსტები, ისე ლექსები და პოემები, შელოცვები და სხვა, რომელთაც ენათმეცნიერულთან ერთად ფოლკლორული ინტერესიც ახლავს.

ალ. ლლონტი („ძირითადი ფონეტიკური მოვლენებისათვის გურულში“²²⁵) ამ კილოს ყოფს ორ ნაწილად: აღმოსავლურ და დასავლურ გურულად. აღმოსავლური გურული (ჩოხატაურის რაიონის მოსახლეობის მეტყველება) ქვემოიმერულს ემეზობლება, დასავლური კი (ლანჩხუთისა და მახარაძის რაიონების მოსახლეობის მეტყველება) — იმერხეულსა და აჭარულს, კერძოდ, ზემოაჭარულს.

აღმოსავლური და დასავლური გურულის განმასხვავებელ ძირითად ნიშნად ავტორს სახელობითი ბრუნვის დაბოლოება მიაჩნია: დასავლურ გურულში სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ხმოვნით დასრულებულ სახელებთან ჩვეულებრივ ი-ნია, აღმოსავლურში კი — ე (ნენა-ი, შდრ. ნენ-ე). ეს უკანასკნელი მოუღის ანით დაბოლოებულ სახელებს.

შრომში დახასიათებულია კომპლექსების ცვლა: აუ—ოუ; ოვ → უ (უ), ვე→ო, აფრიკატიზაციის მოვლენები: თს→ც, თშ→ჩ, ასიმილაციის, დისიმილაციის, მეტათეზისის, ბგერათა დაკარგვისა და ბგერათა გაჩენის მოვლენები.

ამავე ავტორის წერილში: „ორმაგი მრავლობითობის შემთხვევები გურულში“²²⁶ განხილულია ისეთი სახელები, როგორიცაა ძ მ ა ნ ე ბ ი, დ ა ნ ე ბ ი და სხვა და ისინი მიჩნეულია ორმაგი მრავლობითობის ფორმებად: ძმა-ნ-ებ-ი, და-ნ-ებ-ი.

შემდეგში გაირკვა, რომ ამგვარ ფორმებში -ნ- მრავლობითის აღნიშვნელი კი არ არის, არამედ ბოლოკიდურ ა-სთან ერთად ფუძის საწარმოებელი აფიქსია, რომელიც დროთა ვითარებაში დაკარგულა და მრავლობითის წარმოებაში შემონახულა: ძმ-ან-ებ-ი, და-ან-ებ-ი²²⁷.

ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ხასიათის მოვლენას განიხილავს ი. მეგრელიძის ნაშრომი: „მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში“²²⁸. ავტორის ცნობით, გურულში მიცემითი ბრუნვის ნიშნად, -ს -სა-ს გარდა, გვხვდება აგრეთვე -ც, -ცა. ეს უკანასკნელი ვარიანტები დასტურდება ისეთ სახელებში, რომელთა ფუძე ბოლოვდება ლ, დ, თ, ტ, ჩ, ც, ძ, ჳ, ჯ თან-

225 ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, V, ტფილისი, 1936.

226 იქვე, ტ III, ტფილისი, 1936.

227 არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 8—9.

228 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბილისი, 1938.

ნმოვნებზე. ზემოაღნიშნულ მოვლენას, სახელებს გარდა, ადგილი აქვს ზმნებშიც: როცა ლ-ს შემდეგ უშუალოდ მოდის მესამე პირის სუბიექტური ნიშანი -ს, ან როცა ბოლოკიდურ ბგერებად გვევლინება ტ. დ, თ და შემდეგ მას დაერთვის მესამე პირის ნიშანი -ს, ბგერათა კომპლექსი ლს იძლევა ლც-ს, ხოლო ტს, დს და თს გადადის ც-ში.

გურული კილოს ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და ლექსიკის საკითხებისადმი მიძღვნილი პ. ჯაჭანიძის რამდენიმე ნაშრომი. წერილში: „ხოლმეობითის გადმონაშთისათვის გურულში“²²⁹ საკითხი განხილულია მახარაძის რაიონის მდ. ბეუჯის ხეობის მცხოვრებთა მეტყველების მონაცემების მიხედვით. ავტორის დაკვირვებით, აქ გადმონაშთის სახით დღემდე შემონახულია -ავ და -ამ- სუფიქსიან ზმნათა უღლების ძველი ქართულის ნორმა: აწმყოს (და მყოფადის) მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში სუფიქსისეული -ა იკარგვის; უწყვეტლის პირველ და მეორე პირში უცვლელადაა შემონახული უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმები; მყოფადის ხოლმეობითის პირველი და მეორე პირიც ძველი ქართულის უწყვეტლის ხოლმეობითის გეზისა და ორიენტაციის მქონე ფორმათა ნორმებს იმეორებს.

მახარაძისა და ჩოხატაურის რაიონების მცხოვრებთა მეტყველების მონაცემებს ეყრდნობა ამავე ავტორის სტატია: „გურული კილოს მორფოლოგიის საკითხები“²³⁰. განხილულია სახელთა ბრუნება, თანდებულები, ნაცვალსახელები, თანაბრობითი ხარისხის ფორმები, ზმნისწინი და პირის ნიშნები, ვნებითის ტიპების ურთიერთობა, თურმეობითისა და ხოლმეობითის ფორმები, შუალობითი კონტაქტი, საწყისი და მიმღეობა.

გურულში სუბსტიტუციისა და ბგერის დაკარგვის მოვლენებია განალიზებული აქარულთან მიმართებით პ. ჯაჭანიძის ნაკვეთში: „გურული დიალექტის ფონეტიკის საკითხები“²³¹; მასვე ეკუთვნის წერილი: „მასალები გურული ლექსიკონისათვის“²³², რომელშიც შეტანილია მხოლოდ ის სიტყვები, რომლებიც გამოქვეყნებულ გურულის ლექსიკონში არ გვხვდება, ან მათ მნიშვნელობაში რაიმე სახის განსხვავებაა. მითითებულია სიტყვის ჩაწერის ადგილი (სოფელი).

გრ. იმნაიშვილის ნაშრომში — „ქართული ენის გურული დიალექტ-

229 ალ. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, ქუთაისი, 1955.

230 იქვე, ტ. XV, 1956.

231 ქუთაისის სახელმწ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXXI, ქუთაისი, 1968.

232 იქვე, ტ. XVII, 1957.

ტის ზოგიერთი თავისებური მოვლენის შესახებ²³³, როგორც სათაური-დანაც ჩანს, ყურადღება გაჰახვილებულია ამ დიალექტისათვის დამახასიათებელ მხოლოდ ცალკეულ მოვლენებზე. ენობრივი ანალიზი ემყარება ზემო და ქვემო გურიანში ავტორის მიერ ადგილზე ჩაწერილ მასალებს და ცოცხალ მეტყველებაზე უშუალო დაკვირვებებს. ნაწილობრივ გამოყენებულია გამოქვეყნებული გურული ტექსტებიც და მწერლობაში ასახულ თავისებურებანიც.

მ. ძიძიშვილის წერილში: „გრამატიკულ მოვლენათა ტენდენციები გურულში“²³⁴ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ კილოს გრამატიკული წყობის სპეციფიკურობას ქმნის გრამატიკულ მოვლენათა განვითარების ორი ტენდენცია: ერთია ძველი, არქაული წარმოების შემონახვა, მეორეა — გვიანდელი — ახალწარმონაქმნთა გაჩენა. ამის კვალობაზე გვაქვს არქაიზმები და ნეოლოგიზმები.

ლ. ლეჟავას გამოკვლევაში: „შენიშვნები ზემო სურების მეტყველებაზე“²³⁵ წარმოდგენილია ზემო გურიის ოთხი სოფლის — ჩაკიტორის, თეთროულას, შუა სურების, დობიროს ენობრივი თავისებურებანი.

ეს კუთხე. ავტორის დასკვნით, ინტერესს იწვევს მდიდარი ლექსიკით, რომელშიც შეინიშნება, ერთი მხრივ, არქაული ქართული სიტყვები, ხოლო, მეორე მხრივ, თურქული და მეგრული მასალა. საინტერესოა აგრეთვე მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი და სიტყვაწარმოება.

გედ. კვერენჩილაძის წერილში: „კაუზატივის წარმოებისათვის გურულში“²³⁶ ნაჩვენებია, რომ კაუზატივის მაწარმოებელი ფორმანტი -ინ- წარმოდგენილია -ი-ს სახით. ამ სახითაა აგრეთვე -ივ-სუფიქსი. ამის ბადალად სალიტერატურო ქართულ ენაში გვაქვს შედგენილსუფიქსიანი წარმოება—ევ + ინ (გურ. მ უ ა კ ლ ი ა, ლიტ. მ ო ა კ ვ ლ ე ვ ი ნ ა). ავტორის აზრით, -ივ იესაა იგივე -ევ სუფიქსი, რომელიც პირველი სერიის მწკრივებში კაუზატივის მაწარმოებლად გვხვდება ხევსურულში. აქ საქმე გვაქვს ფუძედრეკადი ზმნების ანალოგიასთან.

სოფ. ხიდისთავის მცხოვრებთა მეტყველება შესწავლილია მ. კობალაძის მიერ. მის წერილში — „გურულის ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი (სოფ. ხიდისთავში შეკრებილი

233 „მაცნე“, 6, თბილისი, 1966.

234 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX—X, თბილისი, 1958.

235 იქვე. ტ. XI, 1964.

236 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო მრამების კრებული. წიგნი 1. თბილისი. 1941.

ნასალების მიხედვით)²³⁷ მიღებულია დასკვნა, რომ ამ სოფლის ოცხოვერბთა მეტყველება ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებებით შემოგურულს განეკუთვნება.

ქართულ დიალექტოლოგიურ ლატერატურაში საგანგებოდ შესწავლილია ზანიზმები გურულში. ამ საკითხს მიეძღვნა რამდენიმე საინტერესო ნაშრომი.

ნ. მარის, ივ. ჯავახიშვილის, ი. ყიფშიძის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას და სხვათა გამოკვლევებიდან ცნობილია, რომ ამჟამად გურულ კილოზე მოლაპარაკე მოსახლეობის ტერიტორია ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ზანურ მოსახლეობას ეჭირა. ამან ისტორიულად განაპირობა შემდეგში აქ დასახლებული გურული მოსახლეობის მეტყველების თავისებური ნარევი ხასიათი არქაიზმების, ნეოლოგიზმებისა და ზანიზმების სახით.

გურიის ტოპონიმიკურ სახელებში მეგრულ-ქანურ სახელწოდებათა არსებობის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „გურულები და იმერლები მეგრულ-ლაზების მიწა-წყლის შიგ შუა გულში არიან შექრილნი... გურიის საგეოგრაფიო სახელების დაკვირვება გვიმტკიცებს, რომ იმ ადგილას, სადაც ეხლა გურულები ცხოვრობენ, წინათ მეგრულად მოსაუბრე ტომი უნდა სახლებულაყო. ბევრი სოფლისა და მდინარის სახელების მნიშვნელობის ახსნა მხოლოდ მეგრულის საშუალებით შეიძლება, ან არადა მათ ცხადი მეგრული დამახასიათებელი თვისებები აქვთ...“²³⁸.

მეგრულ-ქანური ფენის არსებობას გურულში ს. ჟღენტი პირველად შეეხო მონოგრაფიაში: „გურული კილო“ (1936 წ.), 1940 წელს კი ზანიზმების საკითხს მან სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა: „ზანიზმები გურულ ზმნებში“²³⁹. აქ გაანალიზებულია 70-მდე თავისებური ზმნები, რამზლებიც, ავტორის აზრით, მხოლოდ მეგრულ-ქანურის ნიშანდგზე შეიძლება აინსანას. ავტორი უუბრუნებს მიაქცევს იმ ფაქტს, რომ ამ კილოში შესული მეგრულ-ქანურის შიშინა ფენა იმდენად ძლიერ ყოფილა, რომ მას ზოგ შემთხვევაში კიდევ დაუჩრდილავს გურულის ძირითადი ფენა.

ზანიზმები გურულში განხილულია აგრეთვე ი. მეგრელიძის ნაშ-

237 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, 8, თბილისი, 1958.

238 ქართველ ერის ისტორია, წიგნი I, 1913, გვ. 56.

239 ენ-მკის მოამბე, V-VI, თბილისი, 1940.

რომში: „Лазский и мегрельский слои в гурийском“²⁴⁰. მეგრულ-ქანურა ფენის გამოსავლინებლად ავტორს უმთავრესად შეუსწავლია გურული ლექსიკური მასალა და მორფოლოგიური ელემენტები. ყურადღება გამახვილებულია აგრეთვე ისეთ გეოგრაფიულ სახელებზე და გვარებზე, რომლებიც ზანურის გავლენას მიეწერება.

ზ. სარჯველაძის შრომაში — „ზანიზმები გურულში“²⁴¹ — სათანადო ფაქტები აღნუსხულია ქართველურ ენებს შორის არსებულ კანონზომიერ ფონეტიკურ შესატყვისობაზე დაყრდნობით (წარმოდგენილია დაახლოებით 80 ზანური ელემენტი). ავტორს ზანიზმად მიაჩნია მხოლოდ და მხოლოდ ზანური გახმოვნების ისეთი ლექსიკური ერთეული ან იგრამატიკული ფორმატი, რომელსაც ქართულში მოეპოვება კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისი. დასკვნა ასეთია: თუ ამ კრიტერიუმით მივუდგებით მკვლევართა შრომებს (მხედველობაშია ი. მეგრელიძისა და ს. ჟღენტის შრომები ამ საკითხის გარშემო), აღმოჩნდება, რომ მათ მიერ ზანურ ელემენტებად მიჩნეული ფაქტების დიდი ნაწილი სადავოა.

გურული კილოს ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და აქარულთან მიმართების საკითხებია განხილული დაბეჭდილ თეზისებში: პ. ჭაჯანიძე — გურული კილო (მახარაძის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი)²⁴²; მისივე — გურული კილოს ფონეტიკისა და მორფოლოგიის საკითხები²⁴³; მისივე — გურული და აქარული დიალექტების ურთიერთმიმართების ზოგადი საკითხი²⁴⁴; თ. რამიშვილი — სუფსის სეობის მეტყველების თავისებურებანი²⁴⁵; ნ. გურგენიძე — თურქული ელემენტები გურულ კილოში²⁴⁶.

240 Труды Института языка и мышления им. Н. Я. Марра, XII, Москва.-Ленинград, 1938.

241 გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X, გორი, 1965.

242 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XIX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1955.

243 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლებს ქართული ენის კათედრათა IV სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური სესია, მიძღვნილი ქართული დიალექტოლოგიისადმი, თბილისი, 1957.

244 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა V სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური სესია, მიძღვნილი ქართული დიალექტოლოგიისადმი, თბილისი, 1965.

245 თსუ სტუდენტთა XXIII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1961.

246 თსუ სტუდენტთა XXII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

გამოქვეყნებულია გ. შარაშიძის „გურული ლექსიკონი“²¹⁷. ჩვეულებრივ ლექსიკასთან ერთად მასში წარმოდგენილია ბევრი ისეთი სიტყვა, რომელიც დროთა ვითარებაში დაეწეებოდა, უკვე აღარ იხმარება, მაგრამ ქართული ენის ისტორიისათვის ამ მასალას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ასეთებია: ძველ ზნე-ჩვეულებათა სახელწოდებანი, ძველი იარაღებისა და ტანსაცმლის ტერმინები, სხვადასხვა ხელოსნობასთან დაკავშირებული ცნებები და მათი აღმნიშვნელი სიტყვები (იხ. ლექსიკონის წინასიტყვაობა, გვ. VII—VIII).

გურული ლექსიკური მასალები შეტანილია აგრეთვე ვუკ. ბერიძისა²¹⁸ და ილ. ჭყონიას²¹⁹ ლექსიკონებში.

მცირეოდენი გურული ენობრივი მასალა მოიპოვება დ. ბაქრაძის ნაშრომში: „Археологическое путешествие по Гурнии и Адчаре“ (СПб, 1878).

გურიაში ჩაწერილი ფოლკლორული მასალები სხვადასხვა კრებულში გამოქვეყნებული აქვთ კ. კალანდაძეს, გრ. ჩხიკვაძეს, ი. მეგრელიძეს, მ. ჩიქოვანს. 1937 წელს ცალკე წიგნად გამოვიდა ალ. ლონტის „გურული ფოლკლორი“. გურული ტექსტები 1931 წელს ეურნალ „Caucasica“-ში (№№ 7—9) დაბეჭდა ო. ბლაიზშტიინერმა. ტექსტები შეიცავს ზღაპრებს, რომლებიც გამომცემელს გერმანიაში ჩაუწერია დ. ლომაძისაგან. ტექსტებს ახლავს გერმანული თარგმანი და ლექსიკონი იმ სიტყვებისა, რომლებიც ტექსტებში გვხვდება. ამასთან ერთად, ლექსიკონს დართული აქვს დ. ლომაძის მიერ მიწოდებული 160 გურული სიტყვა²⁵⁰.

გურულ კილოს მიეძღვნა რამდენიმე საკანდიდატო-სადისერტაციო ნაშრომი: И. В. Мегрелидзе—Мегрельский и лазский слог в гурнийском (Тезисы диссертации на степень кандидата наук, Ленинград, 1935); С. М. Жгентн—Гурнийский говор грузинского языка. Исследование, тексты, словарь (Тезисы диссертации на степень кандидата наук, Ленинград, 1935); ალ. ლონტი—გურუ-

217 ქართველურ ენათა ლექსიკა, I, გურული. ზემოიბერული და ლეჩხუმური ლექსიკონები, ვ. ბერიძის რედაქციით, თბილისი, 1938.

218 „სიტყვის კონა იმერულ და რაქულ თქმათა. Грузинский (краткий) глоссариум по имерскому и рачинскому говорам“, СПб, 1912.

219 „სიტყვის კონა. საბა-სულხან ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები“, СПб, 1910.

250 ამ ტექსტებისა და ლექსიკონის ავტორიანობის შესახებ იხ. ს. ქლენტის ნაშრომი: „გურული კილო“, გვ. 2. 37—38.

ლი ლექსიკა. თეზისება მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპო-
ვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო შრომისათვის. ტფილისი, 1936.

ი მ ე რ უ ლ ი

ქართული ენის დასავლურ კილოთა შორის იმერული ყველაზე დი-
დი დიალექტური ერთეულია, რომელსაც ცალკე რაიონების მიხედვით
ლაგრძნობი სხვაობა ახასიათებს.

იმერულში ჩვეულებრივ გამოყოფენ ორ კილოკავს: ზემოიმერულს
და ქვემოიმერულს, მაგრამ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია
მოსაზრება იმერულის სამ კილოკავად — ზემო-, ქვემო- და შუაიმე-
რულად დაყოფის შესახებ. ამ კლასიფიკაციის მიხედვით ზემოიმერული
საჩხერის, ქიათურისა და ორჯონიკიძის რაიონთა მოსახლეობის მეტ-
ყველბაა, ქვემოიმერული წარმოდგენს ქუთაისის, ჟანის, სამტრედიის,
წულუკიძისა და წყალტუბოს რაიონების მოსახლეობის მეტყველებას,
ხოლო შუაიმერული გავრცელებულია ზესტაფონის, თერჯოლის, მაი-
აკოვსკისა და ტყიბულის რაიონებში. ზოგი მკვლევარი ამგვარ კლასი-
ფიკაციას არ იზიარებს, რადგანაც შუაიმერულის ცალკე დიალექტურ
ერთეულად გამოყოფა მიზანშეწონილად ჩაითვლებოდა მხოლოდ მა-
შინ. თუ იგი თავისი თავისებურებებით ისევე დაუპირისპირდებოდა
ზემო- და ქვემოიმერულს, როგორც ეს უკანასკნელში უპირისპირ-
დებიან ერთმანეთს²⁵¹. აზრთა ამგვარი სხვადასხვაობა, ყოველ შემთხ-
ვევაში, იმაზე მიუთითებს, რომ მომავალში ჭერ კიდევ ბევრია გაააკე-
თებელი იმერული კილოკავების, თქმებისა და ქცევების უფრო საფუძ-
ვლიანად შესასწავლად.

იმერული, ქართული ენის ეს მნიშვნელოვანი დიალექტი, არა ერთ
და ორ მკვლევარს გაუხდია თავისი კვლევა-ძიების ობიექტად.

1920 წელს პრეფიქსების ხმარებასთან დაკავშირებით ა. შანიძეს
შენიშნული აქვს, რომ „იმერულ კილოში (ჯანსაყუთრებით ქვემოიმე-
რულში) უღვლილები წესი პრეფიქსების ხმარების მხრივ არსებითად
იგივეა. რაც გურულში. მხოლოდ ზემო იმერეთის ზოგიერთ კუთხეში,
როგორც ჩანს, ჭერ-ჭერობით კიდევ უნდა იყოს დაცული მოთხრობი-
თისა და ბრძანებითის ფორმალური განსხვავება თავისებურ მ ო- ვ ი დ ა
ზმნაში“²⁵².

251 კ. კუ ბ ლ ა შ ე ი ლ ი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესება ქართული ენის
დასავლურ კილოებში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები,
XIX. ქუთაისი, 1959, გვ. 220.

252 სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პი-
რისა ქართულ ზმნებში, § 75.

ს. ზიზოვსკაიას ნაშრომი — „Некоторые фонетические особенности пмерского говора грузинского языка“²⁵³ ერთ-ერთი პირველი ცდაა, რომელიც მიზნად ისახავს იმერულის ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება ახსნას შიშინა ფენის (მეგრულ-ქანურის) და აგრეთვე სვანურის გავლენით. ავტორის დაკვირვების ობიექტია ბაღდადასა და ნაწილობრივ ქუთაისის მოსახლეობის მეტყველება. იგი პირველ რიგში ყურადღებას აქცევს ერთ-ერთ მოვლენას, რითაც იმერული განსხვავდება ქართული სალიტერატურო ენისაგან და უახლოვდება მეგრულს, ესაა პრევერბების ხმოვანთა ასიმილაცია. შენიშნულია ვე კომპლექსის ო-დ შერწყმა (ველა-ფერი → ყოლა-ფერი|| ყოლი-ფერი||ყორი-ფელი), ვი კომპლექსის ცვლა უ-დ (წვიმაწუმა). რაც ბევრ ქართულშიც დასტურდება და შეიძლება სვანიზმად მივიჩნიოთ. ავტორი ბაღდადურში აფასტურებს უმარცვლო უ-ს, რაშიც ის ხედავს მეგრულ-ქანურთან და სვანურთან ნათესაობას. მეგრულის გავლენას მიაწერს იგი აგრეთვე ყველა პოზიციაში ლ-ს რბილად გამოთქმას.

იმერულ კილოზე დაკვირვების ეს პირველი ცდა არ არის დაზღვეული შეცდომებისაგან. მაგალითად, ბაღდადურში იგი შენიშნავს ასეთ მტროცესს: დაუძახე → დოუძახე — დუუძახე — დჷძახე, რაც ამ კუთხის მეტყველებისათვის უჩვეულოა და მუუტანე (← მიუტანე). მუუყვანე (← მიუყვანე) ფორმის ანალოგიით გამოტანილი დასკვნა უნდა იყოს²⁵⁴. ასევე არასწორია დემიკარგა (← დამიკარგა) ფორმაც.

მთლიანი სახით იმერული შესწავლილი იყო ვლ. ფანჩიძის მიერ 1937 წელს, მაგრამ, სამწუხაროდ, სათანადო ნაშრომი ჯერ კიდევ არ არის გამოქვეყნებული. 1945 წელს დაიბეჭდა მისი წერილი: „მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნისათვის ზმნაში იმერული კილოს მიხედვით“²⁵⁵.

ლიტერატურულ ენასთან შედარებით იმერულში დადგენილია ასეთი შეფარდება: აწმყოში მესამე პირის სუფიქსი -ან იცვლება -ენით (ჩივი-ენ); ზოგიერთი გარდაუვალი ზმნა მრავლობითი რიცხვის შესამე პირში წარმოდგენილია აღწერიითი ფორმით, პირველ და მეორე პირთან ანალოგიით (დადილ-არიენ); აორისტში გარდამავალი და გარ-

253 Яфетический сборник, VI, Ленинград, 1930.

254 პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, თბილისი, 1956, გვ. 109.

255 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 10, თბილისი, 1945.

დაუვალი ზმნები ერთსა და იმავე ფორმას ავლენენ მრავლობითში (იმგენმა გააკეთ-ენ); კავშირებით მეორეში მრავლობითის -ენ ზოგჯერ დაერთვის მხოლობითის მესამე პირის ფორმას მთლიანად (გააკეთოს-ენ),

ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნაში დადასტურებულია: გრამატიკული ობიექტის მრავლობითის -თ მაჩვენებლის შენაცვლება -ენ ფორმანტი (გზა გაყავენ); ობიექტის მრავლობითის -თ-ს წინ სუბიექტური მესამე პირის ნიშნის -ს-ს შენარჩუნება, რაც გავრცელებულია ზემოიშვრულსა და შუაიშვრულში (მოსწონსთ); გრამატიკული ობიექტის მრავლობითობას ზოგჯერ გამოხატავს -ყე ნაწილაკი, რომელიც ეკვივალენტია -თ სუფიქსისა. ამ ნაწილაკს ავტორი ადასტურებს ტყიბულის, ქუთაისის, წულუკიძის, ზესტაფონისა და ბაღდადის რაიონებში.

ნაშრომში მოცემულია ცდა, გათვალისწინებულ იქნეს ის ზოგადი პროცესები, რომელთა შედეგადაც მივიღეთ იმერულის თანამედროვე ვითარება.

საილუსტრაციო მასალა დამოწმებულია უმთავრესად ზეპირი მეტყველებიდან, ნაწილობრივ სათანადო ტექსტებიდანაც.

ქვემოიშვრულ კილოკავს მიმოიხილავს შ. ძიძიგურის ნაშრომი: „К характеристике нижнеимерского говора грузинского языка“²⁵⁰. ავტორის აზრით, ქვემოიშვრულისათვის სპეციფიკური, ე. ი. ისეთი თავისებურება, რომელიც სხვა კილოკავებში არ მეორდება, არის: ა) თურმეობითის წარმოება ფორმულით: ნა- პრეფიქსიანი მიმღეობა + სუფიქსი -ა (← არს): ნაჭამა, ნაშენება, ნახატვა; ბ) კვალი „შესაძლებლობის ფორმის“ წარმოებისა, რომელიც გადმოიცემა თურმეობითის ტიპის მიხედვით: გა- ზმნისწინიანი და ნა- პრეფიქსიანი მიმღეობა + არ სუფიქსი + უნკლიტიკური, ნაწილაკი -ა: განაკეთებლარა, განაძლებარა, განატეხლარა; გ) -ყენ (-კენ) ნაწილაკის გამოყენება locativus exterior-ის გასაფორმებლად და დ) ე. წ. „კითხვითი ფორმების“ წარმოება -უ ნაწილაკით: აქსუ? სადუ? ხოსუ? ჰამსუ?

ნაშრომის შესავალში მოცემულია იმერულის შესწავლის მოკლე ისტორია და იმერულის ზოგადი დახასიათება, შემდეგ წარმოდგენილია ქვემოიშვრულის ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებათა მიმოხილვა.

256 Памяти академика Н. Я. Марра (1864—1931), Москва—Ленинград, 1938.

ამავე ავტორის გამოკვლევა — „იმერული დიალექტი“²⁵⁷ ეხება წულუკიძისა და თერჯოლის რაიონების მეტყველებას.

მის სპეციალურ სტატიაში: „ლოგიური სუბიექტის რიცხვის დიალექტური ვარიაციები ქართულში (-ყვი|კე-ს უცნობი ფუნქცია)“²⁵⁸ დადგენილია, რომ ქვემოიმერულში -ყე ან მისი ფონეტიკური ეკვივალენტი -კე აღნიშნავს მოთხრობითი ბრუნვით გადმოცემული სუბიექტის მრავლობითობას, გვხვდება ერთპირიან ზმნებთანაც და, მეორე მხრით, ვეველინება მიცემით გადმოცემული სუბიექტისა და სახელობითში დასამული ობიექტის რიცხვის გამოსახატავად. ქვემოიმერული ამ მხრივ ქართული ენის დიალექტებს შორის გამონაკლისს წარმოადგენს. ფონეტიკური ცვლილებების ხაზით აღნიშნულია: წინამავალი ს თანხმოვნის მეზობლობა ყ-სთან გვაძლევს წყ კომპლექსს, მეორე მხრით, სათანადო შემთხვევაში ეს ნაწილაკი მარტივდება თავკიდური თანხმოვნის დაკარგვით (სამტრედიულ თქმაში). ამგვარად გვაქვს: [-ყვი|-კ] ე (+ნ): წვეიდე-ე(+ნ), გააკეთოს-ე(+ნ). -ყე, -კე-ს მერმინდელი ფუნქციური ევოლუციის შედეგად ვღებულობთ პლურალობის გაორმაგებულ მაჩვენებელს: -ყე+წ|-კე+ნ. ასეთი ნაწილაკი ქვემოიმერულს შემოუნახავს მარტოოდენ კავშირებითის ფორმებში. ავტორი იმ აზრისაა, რომ ქვემოიმერულში -ყვი|-კე-ს ჯერ კიდევ უცნობი ფუნქცია მერმინდელი მოვლენაა.

იმერულის შესწავლაში განსაკუთრებით დიდი დამსახურება მიუძღვის ქ. ძოწენიძეს. მან სოფელ-სოფელ შეისწავლა იმერულის ყველა კილოკავი და დაწერა საფუძვლიანი მონოგრაფიული გამოკვლევა. რომლის დაბეჭდვას, სამწუხაროდ, ვეღარ მოესწრო უდროოდ გარდაცვალების გამო.

1947 წლის ზაფხულში ქ. ძოწენიძე ქვემოიმერულის შესასწავლად ყოფილა ვანის რაიონის სოფელ უხუთში. მიუხედავად იმისა, რომ ვანის რაიონის სხვა სოფლებთან შედარებით უხუთი ყველაზე უფრო შორსაა გურიიდან, მას უხუთურზე გურულის საგრძნობი გავლენა შეუძინებია. შეუნიშნავს აგრეთვე მეგრულის გავლენა. უხუთის შემდეგ შემოწმების მიზნით დაკვირვებები უწარმოებია სოფ. სპარასიასა და სოფ. გორაში. ზემოაღნიშნული სამივე სოფლის მოსახლეობის მეტყველების თავისებურებანი მკვლევარმა გამოაქვეყნა

257 შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბილისი, 1954, გვ. 147—165.

258 სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე. ტ. I, № 2. თბილისი. 1940.

1948 წელს სათაურით: „ქვემოიპერულის უსუთური მეტყველება“²⁵⁹. გამოკვლევას ბოლოში ერთვის მეტყველების ნიმუშები.

ქ. ძოწენიძეს სრულყოფილად ჰქონდა შესწავლილი ზემოიპერული. 1952 წელს დაიბეჭდა მისი ნაშრომი: „ზემოიპერული კილოკავი“²⁶⁰; რომელიც ამ მეტყველების თავისებურებათა სისტემატური ანალიზის პირველი ცდაა. იგი ემყარება კიათურისა და საჩხერის რაიონებში თვით ავტორის მიერ შეკრებილ მასალებს. ამ მასალების ანალიზის საფუძველზე მიღებულია დასკვნა, რომ ზემოიპერულში დასავლური კილოებისათვის ნიშანდობლივ ენობრივ მონაცემებთან ერთად გვხვდება რიგი მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენები. რომლებიც მას განსაკუთრებით აახლოებს აღმოსავლურ ბარის კილოებთან. მაგრამ არის მთელი რიგი მორფოლოგიური თავისებურებანი, რომელიც ზემოიპერულს გამოჰყოფს ქვემოიპერულისაგან და ქართული ენის კილო-თქმათა შორის თავის ადგილს განუკუთვნებს.

ზემოიპერული ქ. ძოწენიძის კვლავ დაკვირვების საგნად იქცა 1961 წელს. მან გამოაქვეყნა ახალი ნაშრომი: „ზემოიპერული კილოკავი (კიათურის მიმდებარე სოფლების მეტყველების მიხედვით)“²⁶¹. ეს ნარკვევი ემყარება თვით ავტორის მიერ შეკრებილ მასალებს კიათურის რაიონის სოფლებში — მორძგვეთში, საკურწეში, რგანში, ხეაშითში, ზედაქალოვანში, შუქრუთში, სევრში, მანდაეთში, წყალშავში, ბერეთისასა და ჯეზრულში. დასახელებულ სოფელთა მეტყველება, ავტორის დასკვნით, ძირითადად ხასიათდება ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურებებით, რომლებიც კიათურასთან მდებარე სხვა სოფლების მეტყველების შესწავლის შედეგად იქნა გამოვლენილი²⁶².

ავტორის უფრო ადრინდელ შრომაში — „ზემოიპერული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი (ორჯონიკიძის რაიონის მეტყველების მიხედვით)“²⁶³ წარმოდგენილია ის ძირითადი თავისებურებანი, რომლებიც ზემოიპერულისათვისაა დამახასიათებელი ორჯონიკიძის რა-

259 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII. ქუთაისი, 1948.

260 იქვე. ტ. XI. 1952—1953.

261 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXIII. ქუთაისი, 1961.

262 იხ. ქ. ძოწენიძის წერილი: „ზემოიპერული კილოკავი“, ქუთაისის პედაგოგიკური ინსტიტუტის შრომები, XI, 1952—1953.

263 იქვე. ტ. XVII, 1957. წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა IV სამეცნიერო-მეთოდოლოგიურ სესიაზე 1957 წელს.

იონის მეტყველების მიხედვით. გარკვეულია, რომ იმ განსხვავებათა მიუხედავად, რომლებიც ქართლის მოსაზღვრე და არამოსაზღვრე სოფლების მეტყველებაში შეიმჩნევა, მთელი ზემოიმერულისათვის საერთო მოვლენებია: ფუძისეული *ი* და *ე* ზმოვნების თანაბარი ასიმილაციური ძალა ზმნისწინისეული *ა* ხმოვნის მიმართ, სუსტად მოქმედი რედუქციის კანონი, თანხმოვანფუძიან საკუთარ სახელთა წოდებითში. -*ო*-ს დართვა, -*გან*-თანდებულისანი მოქმედებითის ხმარება -*გან*- თანდებულისანი ნათესაობითის ფუნქციით, პირის, ჩვენებით და განუხაზღვრელობით ნაცვალსახელთა თავისებურებანი, უფროობითი ხარისხის *ე*-*აფიქსი*ანი წარმოება, -*ავ* და-*ამ* თემისნიშნიან ზმნათა თავისებური სუფიქსაცია აწმყო-მყოფადის წარმოქმნილ მწკრივებში, კავშირებითში -*ო*-ს ადგილას -*ე*-ს ხმარება და სხვა.

ორჯონიკიძის რაიონის მოსახლეობის მეტყველების ფონეტიკურ-გრამატიკულ ნიშანდობლობათა სოფელ-სოფელ შესწავლით გარკვეულია, რომ ამ რაიონის სოფლების მეტყველებაში თვალსაჩინო სხვაობა შეიმჩნევა ტერიტორიული განლაგების შესაბამისად. რაიონის ცენტრში მდებარე სოფლებში (ლელვანი, ზარანი, ღარიხევი, საბე, ღორეშა, ვერტყიჭალა, ბორითი, უჩამეთი, ფარცხნალი, კიცხი, ხიდარი, ვარცია) ზემოიმერულის ინდივიდუალობა ხელშესახებად არის წარმოდგენილი, განაპირა, ქართლის მოსაზღვრე სოფლებში კი (წიფა, გოლათუბანი, ზვარე, ჩრდილი, ნებოძირი, ერთი მხრივ, და ხევი, გრიგალათა, წაქვა, მეორე მხრივ) ზემოიმერული კილოკავისა და ქართლურის შეხვედრის შედეგად გამოიყოფა გარდამავალი ზოლი ზემოიმერულისა და ქართველური თავისებურებებით. ქართლურის თავისებურებანი შეიმჩნევა ქვებისა და ვახანის მეტყველებაშიც.

ქ. ძოწენიძემ რამდენიმე შრომა უძღვნა ზემოიმერული მეტყველების ცალკეულ საკითხებს. ნარკვევებში: „-*ევ* სუფიქსისათვის ზემოიმერულში²⁶⁴“ ავტორი პერევის მეტყველების მიხედვით ადანსტრებს აწმყოს, მყოფადისა და უწყვეტლის მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას -*ავ*-ის ადგილას -*ევ* სუფიქსის ხმარებას (კ ლ ე ვ ე ნ. კ ი თ ხ ე ვ ე ნ, კ ე რ ე ვ ე ნ, თ ე ს ე ვ ე ნ). რითაც ზემოიმერული ეველა ქართული კილო-თქმისაგან განსხვავდება. მისი ვარაუდით, ცოცხალ მეტყველებაში უნდა გვქონოდა პარალელური წარმოება; გამოყენებული უნდა ყოფილიყო -*ავ* და -*ევ* სუფიქსიც: ერთი რიგის კილოებში -*ავ* სუფიქსი უნდა ეხმარათ, მეორე რიგისაში — -*ევ*. სწორედ -*ევ* სუფიქსი უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ზემოიმერულში.

264 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. X, 1950—1951.

ნაშრომში: „თურმეობითი მეორის ერთი თავისებურება ზემო-
იმერულში“²⁶⁵ სათანადო მასალის ანალიზის მიხედვით ერთპირიან
ზმნათა უღლება ზემოიმერულის თურმეობითს მეორეში, სალიტე-
რატურო ქართულის მონაკვეთთან შეპირისპირებით, ასე წარპიიღგი-
ნება.

სალიტ.	ქართ.	დავმალულიყავი	ზემოიმერ.	დავმალულიყავდი
		დამალულიყავი		დამალულიყავდი
		დამალულიყო		დამალულიყო
		დავმალულიყავით		დავმალულიყავდით
		დამალულიყავით		დამალულიყავდით
		დამალულიყვენ		დამალულიყვენ

ავტორის აზრით, თურმეობათი მეორის პირველი და მეორე პი-
რის დონიანი ფორმები ზემოიმერულში წარმოქმნილი ჩანს და მალუ-
ლიყავი და დამალულიყავდი რიგის ფორმათა შემადგენელი
იყავი და ყავდი მეშველი ზმნების კონტამინაციის ნიადაგზე.

ზმნის მრავლობითი რიცხვის წარმოებას შეეხება ქ. ძოწენიძის
გამოკვლევა: „უნიფორმაციის ტენდენციის მოქმედების ერთი ნიმუ-
ში ზემოიმერულ კილოკავში“²⁶⁶. ნაშრომში ნაჩვენებია, რომ მესამე
სუბიექტური პირის მრავლობითი რიცხვის -ენ და -ან სუფიქსების
გამოყენებისას ქვემოიმერულთან ერთად ზემო იმერეთის ზოგიერთ
სოფელშიც (ხრეთში, ხვაშითში, ბილაში, მორძგვეთში, ბოსლევში,
დილიკაურსა და საღვინეში) მკვეთრად იგრძნობა უნიფორმაციის ტენ-
დენცია. აქ -ან სუფიქსის მაგივრად ზშირად -ენ იხმარება ი ხმოვნით
გათავებულ გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნათა აწმყოში, საშუალი
კვარს ზმნებში, რომელთა აწმყოში ფუძის ბოლოკიდური ხმოვანი არ
მოიპოვება. და ერთპირიან ზმნათა თურმეობითს პირველში. ავტორის
აზრით, -ან სუფიქსის ადგილას -ენ სუფიქსის გამოყენებისას უნდა
გვქონდეს ანალოგიური წარმოება, რისთვისაც საფუძველს ქმნის იმე-
რულში მძლავრად მოქმედი უნიფორმაციის ტენდენცია.

ზემოიმერული კილოკავის ვახანურას ხეობის მეტყველების თავი-
სებურებანი მიმოხილულია პ. ჭაჭანიძის შრომაში: „ვახანურას ხეო-
ბის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი“²⁶⁷. ენობრივ მოვ-

265 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XXII, 1960.

266 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, ეძღვნება აკად. ვ. თოფურის
დაბადების სამოცი წლისა და სამეცნიერო და პედაგოგიური მოღვაწეობის ოცდა-
რხუთმეტე წლისთავზე, თბილისი, 1964.

267 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII. ქუ-
თაისი, 1948.

ლენათა ანალიზიდან ჩანს, რომ ვახანურას ხეობის მცხოვრებთა მეტყველება უფრო ახლოსაა ქართლურთან, ვიდრე თვით რაიონის ცენტრის — ორჯონიკიძის ახლოს მცხოვრებთა მეტყველებასთან. ქართლურის გავლენის არსებობა, ავტორის აზრით, სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ ვახანელთა მეტყველებას არ გააჩნდეს საკუთრივ თავისებური ენობრივი ფორმები, რომლებიც შემოიმერული კილოკავისთვის არის დამახასიათებელი. როგორც ვახანურას მეტყველების ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თავისებურებათა ანალიზიდან ჩანს, მას ბევრი საინტერესო ენობრივი მოვლენა ახასიათებს არქაულ ფორმათა სახით და ქართული ენის სხვა დიალექტებთან შეხვედრების მხრივაც.

შუაიმერულის ფარგლებში შემოდის ოკრიბული, რომლის ზოგადი დახასიათება და თავისებურებანი წარმოდგენილია ო. კახაძის ნაშრომში: „ოკრიბულის თავისებურებანი“²⁶⁸. საანალიზო მასალა შეკრებილია ავტორის მიერ 1938—1944 წლებში უმთავრესად ტყიბულში და ტყიბულის სოფლებში: ხრესილში, ციხია-ბობოთში, საწირეში.

აქ ყურადღებას იქცევს თურმეობითი პირველის წარმოება, რომელსაც ფუძედ გამოყენებული აქვს ნა-პრეფიქსით წარმოქმნილი მიმღეობა (ნაწე რაფეა, ნაცხოვრება); ქალის გვარობრივი წარმომავლობის აღსანიშნავად -ულ -ურ სუფიქსის გამოყენება (გოტი აული, სიბილაული) და მანა (მანდ) და სანა (სად) ზმნისართების ხმარება.

ო. კახაძის წერილში: „ა-ზე დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიმერულში“²⁶⁹ დასაბუთებულია, რომ სახელობითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის ისეთი ფორმები, როგორცაა ტომარე, ტომარეს, ტომარეთ... ხანგრძლივი და რთული ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად მიღებული ფორმებია (ტომარე ← ტომარე ← ტომარეი ← ტომარაი). ამგვარი სახელობითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითის მქონე სახელები ქმნიან ბრუნების სრულიად განსხვავებულ ტიპს (მხოლოდობით რიცხვში).

3. გაჩეჩილაძის ნაშრომი „იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება“²⁷⁰ წარმოადგენს 1946—1948 წლებში ავტორის მიერ მოპოვებული იმ მასალის ერთი ნაწილის ანალიზს, რომელიც საფუძვლად დაედო მის საკანდიდატო-სადისერტაციო შრო-

268 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.

269 იქვე, ტ. V, 1953.

270 იქვე, ტ. VIII, 1956.

მას: „იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება (გამოკვლევა, ტექსტები, ლექსიკონი)“. მასალა შეკრებილია მაიაკოვსკის რაიონის სოფლების — ხანის, საკრეულას, წიფის, ზედა და ქვედა ზეგნის, როკითის, ოზჩის, სვირის, ნაწილობრივ დიმის, ფერსათისა და ნერგეთის მცხოვრებთა მეტყველებაზე დაკვირვების შედეგად. ნაშრომში მოცემულია იმერეთის ამ კუთხის მეტყველების ფონეტიკურ და მორფოლოგიურ-სინტაქსურ თავისებურებათა ვრცელი მიმოხილვა.

ამავე ავტორის სტატიაში: „მებადურეთა მისალმების ფორმულა ხანის-წყლის ხეობაში“²⁷¹ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მებადურეთა მისალმების ფორმულა „სილამცახა“ და მისი ვარიანტები „სილანცახა“, „ხსილამცახარ“, „სილამცახან“ წარმოქმნილია გამოთქმიდან: „ხსნილადმცა ხარ“. დროთა განმავლობაში ამ უკანასკნელს განუცდია ფონეტიკური ცვლილებები, რომლებიც ავტორს შემდეგნაირად წარმოუდგენია: ხსნილადმცა ხარ → ხსნილამცა ხარ → ხსილამცა ხარ → სილამცა ხარ → სილამცახა → სილანცახა.

ლ. ლეჟავას ნარკვევში: „ზემოიმერული მასალები ერთი სოფლის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით“²⁷² წარმოდგენილია ავტორის დაკვირვებანი ჭიათურის რაიონის ერთ-ერთი სოფლის — ტყემლოვანას მეტყველებაზე. დადგენილია, რომ ეს მეტყველება ძირითადად იმეორებს იმ ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებებს, რაც დამახასიათებელია საერთოდ ზემოიმერულისათვის.

ქვემო იმერეთის სოფ. როკითის მცხოვრებთა მეტყველების ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ და სინტაქსურ მოვლენებს ეხება ც. აბულაძის წერილი: „ქვემოიმერულის თავისებურებანი სოფელ როკითის მეტყველების მიხედვით“²⁷³.

ლ. ბიწაძის ნარკვევში — „ქართლური დიალექტის გავლენისათვის ზემოიმერულზე სოფ. ჭალვანის მეტყველების მიხედვით“²⁷⁴ ნაჩვენებია, რომ სოფ. ჭალვანის მეტყველება ძირითადად მიჰყვება ზემოიმერულ მეტყველებას. ყურადღება გამახვილებულია მხოლოდ ისეთ მოვლენებზე, რომლებიც ან სრულიად უცხოა ზემოიმერული მეტყველებისათვის, ან ნაკლებ გავრცელებულია ზემოიმერულში და დამახასიათებელია ქართლურისათვის. ქართლურის გავლენა ამ სოფლის მეტყველებაზე

271 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXIXB, თბილისი, 1946.

272 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX—X, თბილისი, 1958.

273 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, 7, თბილისი, 1955.

274 იქვე. ტ. 8, 1958.

ჩანს როგორც ფონეტიკაში, ისე მორფოლოგიასა და განსაკუთრებით ლექსიკაში.

იმერულის სრული დიალექტური ლექსიკონი დღემდე ჯერ კიდევ არ მოგვეპოვება, მაგრამ გამოქვეყნებულია რამდენიმე საყურადღებო ლექსიკოგრაფიული ნაშრომი. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ბ. წერეთლის „ზემოიმერული ლექსიკონი“²⁷⁵. მასალა ავტორის მიერ შეკრებილია უმთავრესად ჭიათურა-საჩხერისა და ზესტაფონის რაიონებში. სიტყვები ჩაწერილია მოსახლეობის სხვადასხვა საქმიანობასთან დაკავშირებით, როგორცაა სამშენებლო საქმე, მეჭურჭლეობა, მეაგურეობა, სოფლის მეურნეობა (ხენა-თესვა, მევენახეობა, მებოსტნეობა), კრა-კერვა და სხვა საოჯახო საქმიანობა.

მ. ალავეძის „ოკრიბულ ლექსიკონში“²⁷⁶ შეტანილია ტექნიკური თუ სხვა ხასიათის ტერმინები სოფლის მეურნეობის, ხელოსნობისა და საოჯახო საქმიანობის სხვადასხვა დარგიდან. ლექსიკონში წარმოდგენილია 327 სიტყვა. ნაწილი ქვემოლექსუმიური ლექსიკის ნიმუშებია, კერძოდ ის მასალა, რომელიც ავტორს ოკრიბის ჩრდილოეთით მოსაზღვრე სოფლებში (დერჩი, დღნორისა, საჩხური, კაშლეთი, ლეხიდრისთავი) შეუკრებია. სიტყვები შედარებულია ქართულ ლექსიკოგრაფიულ წყაროებთან. ახსნა-განმარტებები, წესისამებრ, დადასტურებულია ფრაზეოლოგიური მასალით — ხალხური მეტყველებიდან შერჩეული წინადადებებით.

პ. ჯაჭანიძის წერილში: „მასალები იმერულის ლექსიკონისათვის“²⁷⁷ წარმოდგენილია უმთავრესად ისეთი სიტყვები, რომლებიც ან სრულიად არ გვხვდება ლექსიკონებში, ან განსხვავებული მნიშვნელობით იხმარება. სიტყვათა განმარტებას თან ახლავს ფრაზეოლოგია, სიტყვის ხმარების ადგილიც.

იმერული ლექსიკის ნიმუშები დახასიათებულია ივ. ქავთარაძის ნაშრომში — „მასალები იმერული ლექსიკონისათვის“²⁷⁸. მასალა მოპოვებულია ავტორის მიერ იმერეთის სოფლებში (ცხრაწყარო, კლდეეთი, ძლოურ-დანეთი). გარდა ამისა, ლექსიკონში შესულია რამდენიმე სიტყვა, ამოღებული იმერული ისტორიული დოკუმენტებიდან. მასალა ასახავს იმერეთის შინამრეწველობას, სოფლის მეურნეობას, ყოფისა

275 ქართველურ ენათა ლექსიკა, I. გურული, ზემოიმერული და ლეხუმიური ლექსიკონები ვ. ბ ე რ ი ძ ი ს რედაქციით, თბილისი, 1938.

276 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IX, ქუთაისი, 1949, X, 1950—1951.

277 იქვე.

278 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი. 1963.

და ეთნოგრაფიის თავისებურებებს. სიტყვათა დიდ უმეტესობას ერთ-ვის საილუსტრაციო გამოთქმები, რომელთა მიზანია ხელი შეუწყოს ლიტყვის მნიშვნელობის გაგებას. ზმნისათვის გამაერთიანებელ ფორმად მიჩნეულია სახელზმნა, იქვე ფრჩხილებში აღნიშნულია ის ძირითადი ლიტყვაწარმოებითი ან უღვლილებითი ერთეული, რომელიც იხმარება დიალექტში.

ქვემო იმერეთში, კერძოდ, ქუთაისის რაიონის სოფ. ქვედა სიმონეთში, ნაგარევსა, ქალასთავში და ტყიბულის რაიონის სოფ. ცუცხვათში მოპოვებული ლექსიკა წარმოდგენილია ზ. ჭუმბურიძის წერილში: „მასალები პურეულის ლექსიკისათვის ქვემო იმერეთში“²⁷⁹. ავტორის დასკვნით, პურეულის თესვა-მოყვანასთან დაკავშირებული ლექსიკური მასალა ზემოთ დასახელებულ სოფლებში ძირითადად ერთნაირია.

იმერული დიალექტის თავისებურებათა შესწავლის შედეგები დებულებების სახით მოცემულია დაბეჭდილ თეზისებში: ქ. ძოწენიძე — ორჯონიკიძის რაიონის ქართლის მოსაზღვრე სოფლების მეტყველების თავისებურებანი²⁸⁰; მისივე — იმერულის მთავარი თავისებურებანი²⁸¹; მისივე — ზემოიმერული კილოკავი (საჩხერის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით)²⁸²; მისივე — ქართული ენის იმერული კილო²⁸³; მისივე — ზემოიმერული კილოკავი (ზესტაფონის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით)²⁸⁴; მისივე — ზემოიმერული კილოკავი ქვემოიმერულთან მიმართებით²⁸⁵; თ. ბეროზაშვილი — ზემოიმერულის მორფოლოგიური თავისებურებანი (საჩხერის რაიონის მეტყველების მიხედვით)²⁸⁶; მ. დამენია — გრამატიკული ანა-

279 თსუ სტუდენტთა შრომების კრებული, წიგნი V, თბილისი, 1950.

280 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XX I სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1957.

281 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა IV სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური სესია, მიძღვნილი ქართული დიალექტოლოგიისადმი, თბილისი, 1957.

282 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XX III სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1959.

283 საკოორდინაციო თათბირი ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების შესახებ, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

284 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის XX VI სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1962.

285 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა VI რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965.

286 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტთა I გაერთიანებული სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1949.

ლოგის ერთი შემთხვევა ზემოიმერულში²⁸⁷; ვ. კახაძე — კაუზატივის წარმოებისათვის ქვემოიმერულში²⁸⁸; ლ. კვანტალიანი — სოფელ გუბის მეტყველების თავისებურებანი²⁸⁹; რ. არველაძე — სოფელ ქაგნის მცხოვრებთა მეტყველება²⁹⁰; ვ. ბოჭორიშვილი — სოფელ კურსების მცხოვრებთა მეტყველება²⁹¹; ლ. ბიწაძე — ქსოვის ლექსიკისათვის ზემოიმერულში²⁹²; ი. ჩანტლაძე — ქვემოიმერული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი წყალტუბოს რაიონის მეტყველების მიხედვით²⁹³; გ. ნინუა — მასალა მევენააგობის ლექსიკისათვის ქვემოიმერეთში²⁹⁴; პ. ლიკლიკაძე — შუაიმერულის თავისებურებანი სოფელ ქვედა სიმონეთის მეტყველების მიხედვით²⁹⁵; ე. ბუაჩიძე — ზემო იმერეთის სამი სოფლის ტოპონიმიკისა და ლექსიკისათვის²⁹⁶.

იმერული კილოს თავისებურებებს მიეძღვნა საკანდიდატო-სადოქტორტაციო ნაშრომები ელ. ფანჩიჯიძისა²⁹⁷, პ. გაჩეჩილაძისა²⁹⁸, ა. ცხადაძისა²⁹⁹.

287 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენის ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა II! სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1950.

288 თსუ სტუდენტთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1953.

289 საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების IV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1952.

290 საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების V სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, სოხუმი, 1953.

291 საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების VI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1954.

292 თსუ სტუდენტთა XIX სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1957.

293 თსუ სტუდენტთა XXI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1959.

294 იქვე.

295 თსუ სტუდენტთა XXII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

296 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა XX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1960.

297 ე. ფანჩიჯიძე, ქართული ენის იმერული კილო (საკანდ. დის. თეზისები, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 1938).

298 П. Л. Г а ч е ч и л а д з е, Хаиско-зеганский говор имерского диалекта грузинского языка. Исследование, тексты, словарь (Автореферат канд. диссерт.), Тбилиси, 1953.

299 А. А. Ц х а д а д з е, Маргвельский говор имерского диалекта грузинского языка (Автореферат канд. диссерт.), Тбилиси, 1954.

ლ ე ხ უ მ უ რ ი

ლენხუმური გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოს მცირე ტერიტორიაზე — ძირითადად ცაგერის რაიონში, ნაწილობრივ წყალტუბოსა და ამბროლაურის რაიონების სოფლებში.

ქართულ დიალექტოლოგიაში ლენხუმური განიხილება ერთ მთლიან დიალექტურ ერთეულად, რომელშიც რაიმე თვალსაჩინო დიფერენციაცია არ შეინიშნება. ამასთან, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თუ ზეკატრა დიალექტოლოგიური დაყოფის პრინციპით მივუდგებით, ეს ბეტყველება შეიძლება დამოუკიდებელ კილოდ არ მივიჩნიოთ: „იგი უფრო იმერულის კილოკავია. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ლენხუმელთა წარსულს, ეთნოგრაფიას, მათი ბეტყველების ლექსიკურ შემადგენლობას, ტოპონიმიკას და თავისებურებათა მთელ კომპლექსს და იმასაც, რომ ლენხუმური ჯერჯერობით მონოგრაფიულად შესწავლილი არ არის, მაშინ მისი ცალკე წარმოდგენა ამ ეტაპზე გამართლებული აღმოჩნდება“³⁰⁰.

ლენხუმურს, იმერულს გარდა, ბევრი საერთო მოვლენები აქვს ქვემოთაქულთან. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იგი აგრეთვე ზახურისა და სვანურის დიდ გავლენას განიცდის თავისებური ისტორიული და გეოგრაფიული პირობების გამო.

ლენხუმურის შესახებ პირველი გამოკვლევა მ. ჩიქოვანს ეკუთვნის. მისი ნაშრომი — „ხმოვანთა ზოგიერთი თავისებურება ლენხუმურში“³⁰¹ ეხება ხმოვნებთან დაკავშირებულ თავისებურ ფონეტიკურ მოვლენებს. შესავალში წარმოდგენილია ზოგადი ცნობები ამ დიალექტის შესახებ.

ლენხუმურს წლების განმავლობაში სისტემატურად და საფუძვლიანად შეისწავლიდა მ. ალაფიძე, რომელმაც არა ერთი და ორი ნაშრომი გამოაქვეყნა ამ კილოს ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ-სინტაქსურ და ლექსიკურ თავისებურებათა შესახებ.

1941 წელს დაიბეჭდა მისი გამოკვლევა: „ლენხუმურის თავისებურებანი“³⁰², რომელშიც დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით შესწავლილია მდ. რიონისა და მდ. ლაჯანურის ხეობათა გასწვრივ გაშენებული სოფლები: საირმე, ზოგიში, ალპანა, ლაილაში, სურამში, უსახელო, სპათაგორი, ორბელი, ლაჯანა, თაბორი, ლაბეჭინა და შეკ-

300 ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, თ. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, გვ. 482.

301 ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, V, ტფილისი, 1936.

302 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, II, ქუთაისი, 1941.

რებილი მასალების საფუძველზე დახასიათებულია ლეჩხუმურის ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი. ამ თავისებურებათაგან ნათლად ჩანს, რომ ეს დიალექტი ახლოს დგას როგორც ზემომიერულთან, ისე ქვემორაპულთან. ზანურისა და სვანური ენების გავლენა განსაკუთრებით საგრძნობია ლექსიკასა და ტოპონომიკაში. მიმოხილვას დართული აქვს ავტორის მიერ ჩაწერილი ტექსტების ნაწილი: „შოთა რუსთაველი და თამარ მეფე“, „მურის ციხე“, „გიორგი ინასარიძე“, „გურგენ მეფე“, „წმინდა მაქსიმე“, „ივანე თავდადებული“ და სხვა.

შ. ძიძიგურის შრომა — „ლეჩხუმური დიალექტი“³⁰³—ძირითადად შეეხება ლაჩანის ხეობაში გაშენებული სოფლების მეტყველებას (იგულისხმება სოფლები: ლაჩანა, ორბელი, სპათაგორი, უსახელო, ლაილა-ში). ამ ლინგვისტური რაიონის მეტყველებას პირობით ავტორი უწოდებს „ცაგერსქვემოურ მეტყველებას“ („ცაგერსხემოურის“ საპირისპიროდ). გარკვეულია, რომ ამ რაიონის მეტყველება იმეორებს მთელ რიგ ნიშნებს, რომლებიც დამახასიათებელია მეტ-ნაკლებად აღმოსავლური და დასავლური დიალექტებისათვის, მაგრამ ძირითადად იგი მაინც ქვემომიერულის ტიპისაა, რომლის შემდეგ ყველაზე მეტი შეხვედრის წერტილები მას ქვემორაპულთან აქვს.

საგანგებოდ შეისწავლებოდა ლეჩხუმური ლექსიკა და ტოპონომიკური სახელები.

ლექსიკის დარგში, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ მ. ალავეიძის „ლეჩხუმური ლექსიკონი“³⁰⁴. იგი შეიცავს მოსახლეობის სხვადასხვა საქმიანობასთან დაკავშირებულ სიტყვებს და სოფლის მეურნეობაში ხმარებულ ტერმინებს. ავტორის მიერ მასალა შეკრებილია სოფ. საირმესა და მის ახლომახლო კუთხეებში.

თავისებური მნიშვნელობის სიტყვები 19 გვერდის ფარგლებში სათანადო განმარტებებით წარმოდგენილია მ. ჩიქოვანის ნაშრომში: „ლეჩხუმური ლექსიკონი“³⁰⁵.

მ. ალავეიძის წერილში: „მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის“³⁰⁶ შესულია უკანასკნელ ხანებში ავტორის მიერ ჩაწერილი მასალა. თავმოყრილია სულ 560 სიტყვა. ამ მასალის დიდი ნაწილი ქართულ ლექსიკოგრაფიულ ლიტერატურაში არ გვხვდება, ნაწილი კი ცნობი-

303 ძიძიგანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბილისი, 1954.

304 ქართველურ ენათა ლექსიკა I. ვ. ბერიძის რედაქციით თბილისი, 1939.

305 პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო სამასწავლებლო ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1941.

306 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, ქუთაისი, 1955.

ლია ლექსიკონებიდან, მაგრამ აქ განსხვავებული, დამატებითი, პირდაპირი თუ გადატანითი მნიშვნელობით არის წარმოდგენილი. ლექსიკონში თითოეული სიტყვა მოცემულია იმ ფორმით, რაც მას ხალხურ მეტყველებაში აქვს. ლექსიკურ ერთეულად მიჩნეულია სახელი და სახელწმინდა. საწყისი და მიმღეობა ერთ ბუდეშია მოთავსებული. ზმნის პირიანი ფორმა (აწმყოს მესამე პირი) აღებულია იმ შემთხვევაში, როცა საწყისი ცოცხალ საუბარში არ ჩანს. ძირეულ სიტყვებთან ნაჩვენებია მისგან ნაწარმოები სიტყვა და, პირიქით, ნაწარმოებ სიტყვებთან — ძირეული.

მ. ალავეძის ნარკვევი — „მასალები ლეჩხუმის ეთნოგრაფიისათვის“³⁰⁷ მდიდარ სალექსიკონო მასალას შეიცავს. ძირითადი ნაწილი ლეჩხობია და ლეჩხუმურ კილოს ეკუთვნის. ბევრი სიტყვა ზანური ან სვანური წარმოშობისაა, ზოგიც ძველი ქართულიდან არის ცნობილი. შრომაში მოიპოვება იმერული და რაჭული ლექსიკის ნიმუშებიც.

1939 წელს დაიბეჭდა მ. ჩიქოვანის ნაშრომი: „ტოპონიმიკური ლექსიკონი“³⁰⁸, რომელშიც წარმოდგენილია 21 გვერდის მასალა. ბოლოსიტყვიდან ირკვევა, რომ ეს ლექსიკონი იმ მასალის ნაწილს შეადგენს, რომელიც ავტორს შეუკრებია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში. ძირითადი მასალა ზაინც აღებულია ლეჩხუმიდან, ხოლო შედარებისათვის ნაწილობრივ ჩართულია ქვემო სვანეთისა და ზემო რაჭის გეოგრაფიული სახელებიც.

ტოპონიმიკურ მასალას განიხილავს აგრეთვე მ. ჩიქოვანის წერილი: „ტოპონიმიკურ სახელთა წარმოება ლეჩხუმური მასალების მიხედვით“³⁰⁹, რომელშიც გაანალიზებულია ავტორის მიერ შეკრებილი მასალები და ნაჩვენებია სვანური და მეგრული ფენა ლეჩხუმურ ტოპონიმიკაში.

ტოპონიმიკურ სახელთა წარმოება დახასიათებული მ. ალავეძის ნარკვევში: „ლეჩხუმური ტოპონიმიკური სახელწოდებანი“³¹⁰. გარკვეულია, რომ ლეჩხუმური ტოპონიმიკური სახელები სხვადასხვა ტიპისა და წარმოშობისაა. მათი დიდი ნაწილი წარმოქმნილია, ხაწილს კი კომპოზიტური აგებულება აქვს.

ლეჩხუმის ტოპონიმიკურ სახელთა მწარმოებელი აფიქსების

307 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IX, 1949.

308 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, IX, თბილისი, 1939.

309 პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII, თბილისი, 1949.

310 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, ქუთაისი, 1958.

გენეზისია მოცემული მ. ქალდანის შრომაში: „ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელთა -იშ (II-შ) სუფიქსის საკითხისათვის“³¹¹. როგორც ცნობილია, ნაგენეტივარი -იშ (II-შ) სუფიქსიანი ტოპონიმები (როგორიცაა, მაგალითად, ღვირ-იშ-ი, ქორე-იშ-ი, ლაილა-შ-ი) საკმაოდ დიდი რაოდენობით გვხვდება ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში. ისინი ისეთივე წარმოშობისაა, როგორც -ის სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელები: თბილ-ის-ი, ურბნ-ის-ი. -იშ (II-შ) სუფიქსის შემცველი გეოგრაფიული სახელები ძირითადად გავრცელებულია ლეჩხუმის, რაქისა და ქვემო იმერეთის ტერიტორიაზე. მკვლევრები ამ სახელებს ზანურ წარმოშობისად მიიჩნევენ. ისტორიულ და ლინგვისტურ მონაცემთა შესწავლის საფუძველზე ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ -იშ (II-შ) სუფიქსიანი ლეჩხუმური გეოგრაფიული სახელების შემოქმედია არა ზანური, არამედ სვანური მოსახლეობა: დღევანდელი ლეჩხუმის დიდი ტერიტორია ადრე სვანებით დასახლებული ყოფილა და შემდეგ ეს სვანი მოსახლეობა ქართულად ამეტყველებულა. ასეთი დასკვნის გამოტანის უფლებას ავტორს აძლევს თვით ნანათესაობითარი გეოგრაფიული სახელების ლექსიკურ-სემანტიკური და მორფოლოგიური ანალიზიც. როგორც საკუთრივ სვანეთის ტოპონიმიაში წარმოდგენილი -იშ (II-შ) სუფიქსიანი სახელები, ასევე ლეჩხუმური ანალოგიური წარმოების სახელებიც შეიცავენ ბევრ ისეთ მორფოლოგიურ ელემენტს, წარმოქმნის აფიქსებსა და ძირებს, რომლებიც მხოლოდ სვანური ენის საშუალებით ხდება გასაგები.

ლეჩხუმური მეტყველების ნიმუშები წარმოდგენილია მ. ალავიძის წიგნში: „ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა“ (თბილისი, 1951). მასში შეტანილია პროზაული ნაწარმოებები, ისტორიული თქმულებები, აღწერა-მოგონებები, ზღაპრები, არაკები და გამოცანები. დიალექტური მასალა ლეჩხუმურის მდიდარ ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებებს შეიცავს. რადგანაც ეს წიგნი ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის არის განკუთვნილი, ჩაწერილი მასალა დამუშავებული და შესწორებულია ავტორის მიერ.

ლეჩხუმურის შესახებ გამოქვეყნებულია თეზისები: ი. ცერცვაძისა — ლეჩხუმურზე სამუშაოდ მივლინების ანგარიშში³¹², ლ. ასლანიკაშვილისა — ლეჩხუმურის თავისებურებანი (სოფ. ლაჯანის მეტ-

311 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

312 თსუ სტუდენტთა III სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1941.

ყველების მიხედვით)³¹³ და გ. კვარაცხელიასი — მასალა მევენახეობის ლექსიკონისათვის ლეჩხუმში³¹⁴.

ლეჩხუმურის ლექსიკა მიმოხილული მ. ალავეძის საკანდიდატოსადისერტაციო ნაშრომში³¹⁵.

რ ა ჯ უ ლ ი

რაჭული კილო დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ორ რაიონშია გავრცელებული, ესაა: ამბროლაურისა და ონის რაიონები. ამ მეტყველებას ემეზობლება როგორც დასავლური, ისე აღმოსავლური კილოები (იმერული, ლეჩხუმური... ქართლური). ამგვარ გარემოცვას დროთა განმავლობაში თავისი გავლენა მოუხდენია რაჭულ მეტყველებაზე. მაგალითად, ვიუთითებენ, რომ „ქვემორაჭულს იმდენად დიდი მსგავსება აქვს ქვემოიმერულთან და ლეჩხუმურთან, რომ ზოგი მოვლენა რომ არ იყოს მხედველობაში მისაღები, სამივეს ერთდიალექტურ ერთეულად მიიჩნევდა კაცი“³¹⁶.

რაჭული განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს თვალსაჩინო შინაგანი დიალექტური დიფერენციაციით. რაჭის გეოგრაფიული დაყოფის მსგავსად რაჭულ კილოსაც სამ კილოკავად ყოფენ: ქვემორაჭულად, ზემორაჭულად და მთარაჭულად, მაგრამ დიალექტოლოგიური ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ უფრო მიზანშეწონილი იქნებოდა გამოგვეყო ქვემორაჭული, ზემორაჭული, რივნისთაური და გლოლური.

რაჭული კილოს გლოლისა და ლების კილოკავის მიხედვით ა. შა-ნიძის შრომაში („სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“) შენიშნულია, რომ აქ მთლიანად არც S₂-ისა და არც O₃-ის პრეფიქსის ხმარებაა დაცული. განსაკუთრებით ყურადღება გამაზვილებულია ამ კილოკავში დაცულ ფორმაზე: „მოდინხოდი“, რომელიც, ავტორის აზრით, მიღებულია სინკრეტისტული გზით მო-დიოდა და მო-ვიდოდა ზმნის ფორმების შედუღებით მეორე პირში: მო-(ს)დიოდი + მო-ხვიდოდი = მო-(ს)დიოდი (§ 76).

313 თსუ სტუდენტთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1952.

314 თსუ სტუდენტთა XXII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

315 М. Н. Алавадзе. Леконка лехумского диалекта грузинского языка: (Автореферат канд. диссерт.). Кутаиси, 1955.

316 ქართული დიალექტოლოგია, გვ. 500.

რაკულ კილოს ჩამდენიმე შრომა მიუძღვნა შ. ძიძიგურმა. მთლიანი მიმოხილვა წარმოდგენილია მის წიგნში: „ძიძიგური ქართული დიალექტოლოგიიდან“ (1954), ხოლო კილოკავები და ცალკეული საკითხები განხილულია სამეცნიერო კრებულებში დაბეჭდილ სტატიებში.

ერთ-ერთ წერილში („ქართული ენის მთარაქული დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი“³¹⁷) იგი რაკული კილოს ღებურ-გლოლურ-პიორულ მეტყველებას „მთარაქულის“ სახელით გამოკყფს. მისი აზრით, მთარაქული აღმოსავლეთ საქართველოს კილოების ჳგუფს მიეკუთვნება. ყველაზე მეტი შეხვედრის წერტილები, კერძოდ არქანშემების სახით, მას მთის კილოებთან აქვს: სახელობითში -ის ჩამოცლა; სახელობითის -ჲ(—ი)-ს გადაყოლა მიცემითის წარმოებისას, ლოცატივის გაფორშება სახით; დაწყებითი ბრუნვის წარმოება -ით ფორმანტით; კნინობითის -ა; ოცობითი თვლის სისტემა; გვართა წარმოება -იან, -იონ სუფიქსით; ჳმნური -ავ, -ამ სუფიქსების ნაცვლად -ევ, -ემ ელემენტების გამოყენება; პერმანსივი; ნამყო უწყვეტელსა და ნამყო წყვეტილში მესამე პირის მრავლობითის -ენ სუფიქსის ნაცვლად -ეს სუფიქსის გამოყენება; მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმება ბრუნვაში; გრამატიკული ობიექტის მრავლობითობის გამოსატვა სათანადო ნიშნით ჳმნაში და სხვა.

სხვა დიალექტურ მოვლენათაგან დასახელებულია აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოებისა და მთარაქულის შემდეგი საზიარო მოვლენები: სთ—სწ—სტ კომპლექსების გამარტივება; თანდებულები: -მდინ, -შდვინ, -თვინ; S₂-ისა და O₃-ის სისტემა; -ვი მარცვლის დართვა -ე-ბოლოკიდურიან ჳმნებზე პირველსა და მეორე პირში; მესამე სერიაში ნ ელემენტის გამოყენება; მიცემით-დამატებიანი ბრუნვის ნიშნის მოკვეცა.

აღნუსხულია დასავლურ კილოებთან მთარაქულის შემდეგი საერთო ფორმები: პრევერბების ასიმილაცია-დისიმილაციის ასეთი ტიპები: მიე(←მეე←მოე), ვადიე (←ვადეე←ვადა+ე), გიე (←გეე←გა+ე), გამიე (←გამეე←გამო+ე); მიმართულებითის წარმოება სისტემებრ არქაული -ებ (←ებრ) ფორმანტი: თანდებული იზდა→იზა; ორპავი მრავლობითობის ფართო გამოყენება და სხვა.

გამოყოფილია მთარაქულისათვის სპეციფიკური ნიშნები: ჲ-ს ტიპიური აკუსტიკური ბუნება; ღრძა ანუ უკანანისმიერი ღ; -უნა, -უკა კნინობითი სუფიქსების ფართოდ გამოყენება; საგვარეულო

სახელების საწარმოებლად -ეთ სუფიქსის ხშირი ხმარება; ორმაგობრავლობითის ასეთი ტიპი: -ებ + ნ; მეორე თურმეობითის გადმოცემა ნესაჲე კავშირებითის ფორმით; ჭი ნაწილაკი და სხა.

ამავე ავტორის ნაშრომში: „რაქული დიალექტი“³¹⁸ პირველად წარმოდგენილია მთარაქულის დახასიათება, შემდეგ — ზემორაქულისა. ზემორაქულის მიმოხილვის შემდეგ მოცემულია მთარაქულის, ზემორაქულისა და ქვემორაქულის შედარებითი ანალიზი (ქვემორაქული ცალკე არ არის დახასიათებული).

გამოვლენილია თავისებურებები, რომლებიც ახასიათებს მთარაქულს და ზემორაქულში არ გვხვდება; ბგერითი შედგენილობიდან: ჭ, ჰ; სახელების ფუძის სახით წარმოდგენა; დაწყებითი ბრუნვის -ით: -ში, -ზე თანდებულებზე დაწყებითის -ით ფორმანტის დართვა; -ჩი თანდებული -ში-ს ნაცვლად; ოცობითი თვლის სისტემის არქაული ფორმები: გვარის სახელების აფიქსები: -იან, -ენ, -ეთ; გრამატიკული ობიექტის მრავლობითი რიცხვის გამოხატვა ზმნაში ნ-თი.

ნაჩვენებია თავისებურებები, რომლებიც ახასიათებს ზემორაქულს და მთარაქულში არ გვხვდება: ზ-ს დაკარგვა -ზე თანდებულში; ც-ს დაკარგვა სიტყვაში „მაინც“; -ყე ნაწილაკის ფუნქციით მრავლობითი რიცხვის -თ-ს გამოყენება; განსხვავებანი ლექსიკაში და სხვა.

ჩამოთვლილია ნიშნები, რომლებიც ქვემორაქულს ასხვავებს ზემორაქულ-მთარაქულისაგან: ვე კომპლექსი იძლევა ო-ს; -ზე თანდებული არ მარტივდება; ოი კომპლექსში წდება ასიმილაცია (→ ეი), მაშინ როდესაც ზემორაქულში ეს პროცესი არ დასტურდება; ვითარებითი ბრუნვის ხმოვნითი ნაწილი ა დავიწროებულია და წარმოდგენილია ე-ს სახით (ლ ა ლ ე დ = ლ ა ლ ა დ, დ ი დ ე ბ უ ლ ე დ = დ ი დ ე ბ უ ლ ა დ, მ ო ს ა ყ ვ ა ნ ე დ = მოსაყვანად); ასევე დავიწროებულია ემფატიკური ა-ც ნაწილაკთან შეხამებაში (ი მ ა ნ ე ც = იმანაც, ვ ი ს ე ც = ვისაც); ვინ და რა ნაცვალსახელებთან -და, -ცა ნაწილაკები შებრუნებითაა წარმოდგენილი (ვ ი ნ ც ა ლ ა, რ ა ც ა ლ ა); ფონეტიკური ცვლილებებით მიღებულია ვ ი ნ ც ხ ა | ვ ი ნ ძ ა ლ ა, რ ა ც ხ ა | რ ა ძ ა ლ ა; ხშირია შემთხვევები -იერ სუფიქსის გამოყენებისა -იან-ის ნაცვლად და სხვა.

კავშირებითის ფორმებია გაანალიზებული შ. ძიძგურის წერილში: „კონიუნქტივის კატეგორია რაქულში უძველესი ქართულის მესამე პირის სუბიექტური სუფიქსის პრობლემასთან დაკავშირებით“³¹⁹. დად-

318 ძიძგური ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბილისი, 1954, გვ. 179—242.

319 ენიქის მოამბე, V—VI, თბილისი, 1940.

გენალია, რომ მესამე კავშირებითაა გადმოცემული დრო-კილოთა ის ნაკეთი, რომლის გამოსახატავად თანამედროვე ქართული მეორე თურმეობითს იყენებს. მესამე პირის სუბიექტურ სუფიქსად მხოლოობითი რიცხვის კავშირებითის ფორმებში -5 გვევლინება. ამ ფაქტს ავტორი მიიჩნევს უძველესი ქართულის მხოლოობითი რიცხვის სუბიექტური მესამე პირის -5-თი გაფორმების გადმონაშთად თანამედროვე ცოცხალ ქართულ მეტყველებაში. ამ მხრივ მთარაქული უნიკუმი.

შ. ძიძიგურის ნაშრომი — „ნართული ეპოსის ქართული ვარიანტები რაქული დიალექტის მიხედვით“³²⁰ ყურადღებას იქცევს იმ მხრივ, რომ ავტორი მთარაქულ კილოკავში ადაპტურებს რამდენიმე ოსური წარმოშობის სიტყვას და ნართული ეპოსის ელემენტებს.

1958 წელს რაქულს ადგილობრივ სწავლობდა ვ. თოფურია. იგი მუშაობდა გლოლაში, ღებში და ქიორაასა და ნაკიეთში. ახლად მოპოვებული ფაქტების ანალიზისა და გამოქვეყნებული მასალების შემოწმების შედეგად დაწერილ შრომაში — „მთარაქულის დახასიათებისათვის“³²¹ გარკვეული არსებითი მნიშვნელობის საკითხები, რომლებიც უმთავრესად მთარაქულის შედგენილობას შეეხება. ყურადღებას იქცევს წამოყენებული შემდეგი ღებულებები: ღებურ-ქიორულია და გლოლურში საერთო გრამატიკული მოვლენებისა და ლექსიკური ერთეულების გვერდით იმდენი სხვაობაა, რომ იგი მოითხოვს მათ გამიჯვნას და არა გაერთიანებას. მთარაქული, ხელოვნურ სახელწოდებას რომ თავი დავანებოთ, არ წარმოადგენს ერთ მთლიან დიალექტურ ერთეულს — ერთ კილოკავს. იგი იყოფა ორ კილოკავად; ესაა: გლოლური და ღებურ-ქიორული. გლოლურის არსებითი ნიშანია არქაიზმი. სიძველე მომდინარეობს ძველი ქართულიდან და ამით უკავშირდება გლოლური მთის კილოებსა და შორდება რაქულის სხვა კილოკავებს. ღებურ-ქიორული შეიცავს არქაიზმის ზოგიერთ გადმონაშთთან ერთად თავისებურებებს, რომლებიც მას ცალკე კილოკავის სახეს ანიჭებს. ღებურ-ქიორულს, მისი გავრცელების გეოგრაფიული მდებარეობის შესაბამისად, შეიძლება ეწოდოს რიენისთაური. რაც შეეხება ქვემორაქულს, იგი თავისი ფონეტიკური პროცესებითა და გრამატიკული მოვლენებით ახლოს დგას ლეჩხუმურთან და იმერულთან. ამგვარად, დასძენს მკვლევარი, რაქული კილო ოთხ კილოკავს შეიცავს; ესენია: ქვემორაქული, ზემორაქული, რიენისთაური და გლოლური.

ამასთან ერთად, გამოკვლევაში მოცემულია რაქულის ასეთი

320 თებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, ვვ. 243—254.

321 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1951.

ზოგადი დახასიათება: იგი თავისთავადი დიალექტური ერთეულია, მაგრამ არაა მონოლითური; იყოფა კილოკავებად. რაჭულის საერთო დიალექტური მოვლენებია: მეტყველების ნელი ტემპი და ინტონაცია, კავშირებითი მესამის შემონახვა ყველგან, სადაც სალიტერატურო ქართულსა და სხვა დიალექტებში თურმეობითი მეორეა შენაცვლებული, ნა- თავსართიანი მიძლეობური თურმეობითი, ქვე ნაწილაკის ხშირი გამოყენება, კინობითის ფორმათა მრავალფეროვნება, სუფიქსთა ორმაგი და სამმაგი ხმარება და სხვა.

ა. კობახიძის წერილში: „კინობითის წარმოება რაჭულში“³²² გარკვეულია, რომ კინობით სახელთა საწარმოებელი სუფიქსები ყველა ერთნაირად პროდუქტიული არაა. ზოგი მათგანი (-ა, -უკა, -უნა) ჟართოდაა გავრცელებული მთელ რაჭულში, ზოგის ხმარება კი (-იკა, -ინა, -იუნა, -უნიკა, -ინიკა) უფრო შეზღუდულია. არის ისეთი სუფიქსებიც (-იკალა, -იკელა), რომლებიც ურთულ სიტყვებშია გვხვდება.

ბ. ალავეძის „ქვემორაჭული ტოპონიმიკური ლექსიკონი“³²³ ასახავს ქვემო რაჭის გეოგრაფიულ ადგილთა სახელწოდებებს. იგი შეიცავს ავტორის მიერ ჩაწერილ 700-ზე მეტ სიტყვას, რაც საჭირო და აუცილებელი მასალაა ქართული ტოპონიმიკის შესწავლისათვის.

რაჭული დიალექტის ცალკეული თავისებურებები დახასიათებულია დაბეჭდილ თეზისებში: შ. ძიძიგური — რაჭული დიალექტის მუსიკალური აქცენტუაცია³²⁴; მ. გოგრიძიანი — რაჭული კილოს გლოლური მეთყველების ლექსიკა³²⁵; ლ. გამყრელიძე — ამბროლაურის რაიონის სოფელ წესის მცხოვრებთა მეთყველება³²⁶; ლ. ასლამაზოვი — მრავლობითის -თ და -ყე სუფიქსების სინტაქსური ფუნქციისათვის ზემო- და მთარაჭულში³²⁷; ლ. ჯანყარაშვილი — რაჭული კილოს გლოლური მეთყველება³²⁸; ლ. ჭანკვეტაძე — რაჭული ლექსიკა ზემო რაჭისა და მთარაჭის მეთყველების მიხედვით³²⁹; დ. მელიქიშვილი —

322 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. X III, თბილისი, 1962.

323 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X VII, ქუთაისი, 1957.

324 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენის ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1946.

325 საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთა II სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, სოხუმი, 1950.

326 საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთა VI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1954.

327 თსუ სტუდენტთა X XII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960.

328 იქვე.

329 იქვე.

ზემო- და მთარაქულის მეტყველების ზოგიერთი ფონეტიკური თავისებურება³³⁰; გ. ქსოვრელი — ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი ზემო- და მთარაქულში³³¹.

ე ი ზ ლ ა რ-მ ო ზ დ ო კ უ რ ი

არსებული ცნობების მიხედვით, ყიზლარ-მოზდოკური ესაა იმ ქართველთა მეტყველება, რომელნიც სახლობენ ჩრდილოეთ კავკასიაში ქ. მოზდოკსა და ყიზლარის ყოფ. ოლქის ორ სოფელში: სასოფლოსა (ალექსანდრო-ნევესკაიასა) და სარაფანში (შელკოვსკაიაში). აღნიშნულ ადგილებში ქართველები, როგორც აღნიშნავენ, გადმოსახლებული უნდა იყვნენ ორი საუკუნის წინათ საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან. უმთავრესად ქართლიდან, კახეთიდან და იმერეთიდან. დიდი რაოდენობით მოსახლე ქართველებისაგან ამჟამად ამ კუთხეებში დარჩენილია მცირე ნაწილი, რომელიც რუსებთანაა შერეული.

ყიზლარ-მოზდოკური ქართული ენის ცალკე დიალექტს არ წარმოადგენს. სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ თავისი თავისებურებებით იგი ქართლურს მისდევს³³², მაგრამ რამდენადაც ეს მეტყველება ჯერ კიდევ საფუძვლიანად არ არის შესწავლილი და არ არის დადგენილი მისი პროფილი, ამიტომ ნაადრევი იქნებოდა ქართული ენის დიალექტთა სისტემაში მისი ზუსტი ადგილის განსაზღვრა.

სპეციალურ ლიტერატურაში ყიზლარ-მოზდოკურის შესახებ მოგვებოვება სტ. ჩხენკელის ნარკვევა: „ყიზლარ-მოზდოკური ქართული“³³³. სათანადო მასალის ანალიზის შედეგად მიღებულია დასკვნა: მიუხედავად იმისა, რომ სასოფლო, სარაფანი და მოზდოკი ტერიტორიულად საკმაოდ დაშორებულია ერთმეორისაგან, აქაურ ქართველთა ენა ერთ მთლიან დიალექტს წამოადგენს. ამ დიალექტურ მთლიანობას ვერ არღვევს ის გარემოებაც, რომ ხსენებულ ადგილებში ქართველები საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან უნდა გადასახლებულიყვნენ. ის ენობრივი განსხვავება, რომელიც თან ახლდა ახლად გადასახლებულ ქართველებს, როგორც ჩანს, თანდათან წაიშალა.

გამოკვლევას თან ერთვის ყიზლარ-მოზდოკური ტექსტები.

საკმაო რაოდენობის ტექსტები და ყიზლარ-მოზდოკური მეტყველების ზოგადი დახასიათება მოცემულია „ქართულ დიალექტოლოგიაში“ (გვ. 166—176).

³³⁰ თსუ სტუდენტთა XXII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისებო. თბილისი, 1960.

³³¹ იქვე.

³³² ქართული დიალექტოლოგია, გვ. 166.

³³³ ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, V, ტფილისი, 1936.

სხვადასხვა დიალექტთა მასალების ანალიზი

მთის კილოების — ხევსურულის, მოხეურის, თუშურის, ფშაურისა და მთაულურის ბუნება, მათი ძირითადი თავისებურებანი და ისტორიული ურთიერთმიმართების საკითხები განხილულია ა. შანიძის ცნობილ გამოკვლევებში: „Отчет о летней командировке 1913 года в Душетский и Тпонетский уезды Тифлисской губернии...“ (1913 წ.); „ქართული კილოები მთაში“ (1915 წ., ორივე ნაშრომის შესახებ იხ. აქვე, გვ. 23, 24).

მთის კილოთა ვოკალიზმის ფონემატური სტრუქტურა გარკვეულია თ. უთურგაიძის სტატიაში: „ქართული ენის მთის კილოთა ვოკალიზმი“³³⁴. მასში მოცემულია ცდა, თითოეულ კილოში დადგინდეს სმოვანი ფონემების რაოდენობა და ამ ხმოვანთა ფონოლოგიური კორელაციები ექსპერიმენტულ მონაცემებზე დაყრდნობით. თითოეული ხმოვნისათვის დაჩებნილია ალოფონთა გარკვეული რიცხვი კონკრეტული პოზიციის მითითებით.

ამავე ავტორის წერილში — „დროის ზმნიზედა ნათესაობით ბრუნვაში“³³⁵ ძველი ქართულისა და ხევსურულის, თუშურის და სხვა კილოების მასალების მიხედვით შესწავლილია დროის გამოწხატველი ზმნიზედები, რომლებიც ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით იხმარებიან. იგულისხმება ზ ა მ თ რ ი ს (ზამთარში), ზ ა ფ ხ უ ლ ი ს (ზაფხულს, ზაფხულში), დ დ ი ს ი (დღისით) და სხვა ზმნიზედები. ყურადღება გამახვილებულია ს ვ ლ ა მასდარის ისეთ ფორმებზე, როგორცაა: მ ო ი ს, გ ა ი ს, შ ე ი ს, წ ა ი ს და სხვა, რომლებიც გვხვდება როგორც ლიტერატურულ ძეგლებში, ისე თუშურსა, ხევსურულსა და ფშაურში. ავტორისაზრათ, ესენი პრეპოზიციული წყობის მსაზღვრელებია: მ ო ი ს = მ ო ს ვ ლ ი ს დ რ ო ს.

თ. უთურგაიძის ნარკვევი — „ზოგიერთი ნასესხები და საერთო წარმოშობის სიტყვა ბაცბურ-ჩაჩნურსა და ქართველურ ენებში“³³⁶ წარმოგვიდგენს მთის კილოთა ლექსიკურ მასალას, რომლის ნაწილი ნასესხები ჩანს ბაცბურ-ჩაჩნურიდან, ნაწილი კი საერთო წარმოშობისა ბაცბურ-ჩაჩნური და ქართველური ენებისათვის. ნაშრომში ნაჩვენებია, რომ იმ ინტენსიური ურთიერთობის შედეგად, რომელიც აოსებობდა ჩაჩნებსა და მთიელებს შორის, აგრეთვე ბაცბებსა და თუშუშავ-ხევსურთა შორის, მთის კილოებში შემოვიდა ბაცბურ-ჩაჩნური

334 კრებული: „მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები“, თბილისი, 1966.

335 გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, III, გორი, 1956.

336 იქვე, ტ. V, 1960.

წარმოშობის სიტყვათა გარკვეული რაოდენობა. თავის მხრივ ბაცბური დღემდე ითვისებს სიტყვებს და მთელ გამოთქმებს ქართული ენიდან.

ს. ჟენტის წერილი — „ქართული დიალექტების წარმოთქმის თავისებურებათა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი“³³⁷ ემყარება მთის კილოების წარმოთქმაზე ავტორის დაკვირვებებს. გარკვეულია, რომ მოხეურში და საერთოდ მთის კილოებში ხშულთა წარმოთქმას განსაკუთრებული ენერგიულობა ახასიათებს. ამასთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ხშულთა წარმოთქმის მოქმედი ფონეტიკური კანონის შედეგად არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება, რომ გ ან დ აბსოლუტურ ბოლოში ყრუვდებოდეს და ჭ-ღ ან თ-დ იქცეოდეს, როგორც ამას სალიტერატურო ენასა და ბარის კილოებში აქვს ადგილი.

აქვე ავტორი ეხება მთის კილოების აქცენტუაციისა და ინტონაციის ზოგიერთ საკითხს. მისი დაკვირვებით, ხევსურულს, მოხეურსა და მთიულურს აქცენტუაციის მხრივ ბევრი საერთო აქვთ, მაგრამ არის ისეთი მომენტებიც, რომლებიც თითოეულ მათგანს ინდივიდუალურ სახეს აძლევს და ამის მიხედვით აქცენტუაციის შედეგიც განსხვავებულია. შენიშნულია, რომ მთის კილოებში მოქმედი მახვილი ტონის მოდულაციაზეა დამყარებული, რომელიც ამავე დროს შეერთებულია სუსტ დინამიკურობასთან, ოღონდ დინამიკურობის მომენტი უფრო ძლიერია ხევსურულში, ნაკლები სიძლიერისაა მოხეურში და კიდევ უფრო სუსტია მთიულურში. მთის კილოებში მახვილი ძირითადად ბოლოდან მეორე მარცვალზეა, თუმცა არის შემთხვევები, როცა იგი ზოგჯერ ბოლო მარცვალზეა.

ა. შანიძის მონოგრაფიაში: „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“ (1920 წ.), რომელშიც ძველი და ახალი ქართული ენის ძეგლებისა და ცოცხალი ქართული დიალექტების მრავალფეროვანი მასალის საფუძვლიანი ანალიზის შედეგად დადგენილია ზმნაში პირის ნიშანთა ხმარების წესები და განსაზღვრულია ამ ნიშანთა სხვადასხვა ვარიანტების დიალექტური წარმომავლობა, ვრცლად დახასიათებულია ქართული ენის ძირითადი კილოები, პრეფიქსების ხმარების წესის მიხედვით ავტორს ქართული კილოები დაყოფილი აქვს აღმოსავლურ და დასავლურ ჯგუფებად. აღმოსავლურ ჯგუფებში გაერთიანებულია: ქართლური, კახური, ქიზიყური, ფშაური, მთიულურ-გუდამაყური, ხევსურული, მოხეური და თუშური, დასავლურში — იმერული, გურული და რა-

³³⁷ თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 69, თბილისი, 1958.

კული³³⁸. ნაწვენებია, რომ „აღმოსავლურ კილოებს საერთოდ რიგ-
ანად აქეთ დაცული და შენახული უღვლილების სახე, მაგრამ ყველას
ერთნაირად როდი ესმის S₂-ისა და O₃-ის ხმარების წესი. ერთისა და
იმავე მორფოლოგიური ელემენტისათვის ყველა კილოს ერთი და
იგივე ბგერა არა აქვს... არც თუ მორფოლოგიურ საკითხებში აქვს
სრული თანხმობა ყველა აღმოსავლურ კილოს“ (§ 63), რაც შეეხება
დასავლურ კილოებს, აქ სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური
წესამე პირის პრეფიქსების ხმარების საკითხი სულ უბრალოდ არის
გადაწყვეტილი. „სხვადასხვა მიზეზების გამო აქ დაიკარგა ერთი პრე-
ფიქსიცა და მეორეც, რასაც მეტისმეტად მნიშვნელოვანი შედეგი მო-
ჰყვა უმთავრესად უღვლილების მრავალსახიანობის მოსპობით“
(§ 73).

ეუკ. ბერიძის „სიტყვის კონა იმერულ და რაქულ თქმათა“³³⁹
პირველი დიალექტური ლექსიკონია, რომელიც გამოიცა პეტერბურგ-
ში ჯერ კიდევ 1912 წელს. ლექსიკონში განმარტებულია 2200-ზე მე-
ტი სიტყვა, შეკრებილი ავტორის მიერ 1911 წლის ზაფხულში ქვემო
იმერეთში (უმთავრესად ხონისა და მის ახლომანლო სოფლებში), ნა-
წილობრივ ქუთაისსა, ოკრიბის რაიონში შემავალ სოფლებში და ზე-
მო ოაქაში. მასში შესულია ზოგი მასალა ზემოიმერულისა და გურუ-
ლისა. დიდი უმრავლესობა განმარტებული სიტყვებისა აღებულია ცო-
ცხალი მეტყველებიდან. ესაა სხვადასხვა დიალექტური ტერმინები
და ტექნიკური სახელები, ამა თუ იმ ნაგებობის, სასოფლო-სამეურ-
ნეო მანქანა-იარაღების, სხვადასხვა ავადმყოფობათა, შელოცვათა, სხვა-
დასხვა საბავშვო თამაშობათა და სიმღერების სახელწოდებანი.

ლექსიკონს ერთვის წინასიტყვაობა, რომელშიც მოცემულია ქვე-
მოიმერული კილოკავის ზოგიერთი თავისებურების ანალიზი.

აქვე უნდა დავასახლოთ ი. ჭყონიას „სიტყვის-კონა. საბა-სულ-
სან ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში გამოტო-
ვებული სიტყვები“³⁴⁰.

წინასიტყვაობიდან ირკვევა, რომ ლექსიკონში შესულია უმთავ-
რესად ცოცხალ მეტყველებაში ხმარებული სიტყვები, რომელთა შო-
რის არის დიალექტური მასალა გურულისა, იმერულისა, ქართლუ-
რისა და ფშაურ-ხევსურულისა.

338 ჩამოთვლილია მხოლოდ ის კილოები, რომელთა შესახებაც მაშინ ავტორს
სწლო მასალები მოეპოვებოდა.

339 Грузинский (картский) глоссарий по имерскому и рачинскому говорам,
СПб. 1912.

340 Грузинский глоссарий. Слова, не вошедшие в Словари Савы-Сулханы
Орбелиани и Давида Чубинова, СПб, 1910.

ორი მეზობელი დიალექტის ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურებაა დადგენილი ქ. ლომთათიძის ნაშრომში: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა გურულსა და აქარულში“³⁴¹. სათანადო მასალის ანალიზის საფუძველზე გარკვეულია, რომ გურულსა და აქარულს ნაშთის სახით გააჩნია ობიექტური პრეფიქსები მესამე პირისა, რომლებიც წარმოდგებიან ჰ- და ს- საგან. ისინი სხვადასხვა ფონეტიკურ კომბინაციაში სახეს იცვლიან და აღწევენ ექვსამდე. სანის ხაზით ვიღებთ ოთხ სახეს: ს, ზ, შ, უ-ს, ჰაეს ხაზით კი — ორი: ხ, ლ-ს. პრეფიქსები იხმარება მაშინ, როცა ზმნა ირიბ ობიექტს იგუებს (იშვიათად მაშინაც, როცა პირდაპირი ობიექტია ან ზმნა სტატიკური ვნებითისაა). წარმოების სისტემითა და პრეფიქსთა სახეობებით გურული კილო, ავტორის აზრით, ხეცსურულს მოგვაგონებს.

ამავე ავტორის გამოკვლევაში: „დამოკიდებული წინადადების ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში“³⁴² შესწავლილია სინტაქსურ მოვლენასთან დაკავშირებული ხმოვნის სიგრძე გურულსა და აქარულში ინგილოური დიალექტის მასალების გათვალისწინებით. მოპოვებული მასალებისა და აკუსტიკურ წთაბეჭდილებათა მიხედვით დადგენილია, რომ გურულსა და აქარულში გარკვეულ შემთხვევაში შეინიშნება სიტყვის ბოლო ხმოვნის აშკარა გაგრძელება. ამას სისტემატურად ადგილი აქვს დამოკიდებული წინადადების უკანასკნელი სიტყვის უკანასკნელ მარცვალში (მთავარი წინადადება მეორე ადგილზეა), ან, შედარებით უფრო იშვიათად, ჩამოთვლის შემთხვევაში, ანდა მაშინ, როცა მოსალოდნელია მომდევნო განმარტება; ამ მხრივ იგი დაჰახსიათებელია „თქვა“ ზმნისათვის, როცა ამ უკანასკნელს მოჰყვება ის, რაც თქვეს; გვხვდება აგრეთვე თხოვნითი წინადადების ბოლოს. ავტორის აზრით, დამოკიდებულ წინადადებაში ბოლო მარცვლის გაგრძელება შედეგი უნდა იყოს გარკვეული ფუნქციის მქონე მომდევნო ხმოვნის (resp. სიტყვის) დაკარგვისა. გრძელი ხმოვანი მიღებულია მომდევნო ნაწილაკის — ა ხმოვნის დაკარგვის ნიადაგზე. ეს უკანასკნელი (-ა) კი მომდინარეობს დადასტურებითი (resp. განსაზღვრულობის) ფუნქციის მქონე ნაწილაკისაგან: „რომ მივიღა“ (← „რომ მივიღა არა!“). ავტორის ცნობით, ანალოგიური ვითარება უნდა დასტურდებოდეს იმერულშიც, კერძოდ ქვემოიმერულშიც. სადაც დამოკიდებულ წინადადებაში სისტემატურად მონაწილეობს ქე დადასტურებითი ნაწილაკი. ასეთ შემთხვევაში ქე ნაწილაკის გამოყენება იმავე მიზანს უნდა ემსახურებოდეს, რასაც ხმოვნის სიგრძე

341 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბილისი, 1938.

342 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.

გურულ-აქარულში და ა-ს დართვა ინგილოურში. ქართულ დიალექტებში მაშინ ხდება დადასტურებითი თუ განსაზღვრებითი ნაწილაკის დართვა, როცა ხაზი ესმის თანამოსაუბრისათვის ცნობილ, უკვე დასახელებულ (განსაზღვრულ) ფაქტს.

ი. მეგრელიძე წერაღში: „Женские фамильные окончания в южнокавказских языках и фольклоре“³¹³ ყურადღებას მიაქცევს იმ ფაქტს, რომ ქართული ენის დასავლურ კილოებში (აქარულში, გურულსა და იმერულში, კერძოდ ხონის რაიონის იმერულში) ქალთა გვარების საწარმოებლად (კაცთა გვარებისაგან განსხვავებით) გარკვეულ პირობებში იხმარება -ფხე და -ხე ნაწილაკი.

ამვე ავტორის მეორე ნაშრომში: „Родительный падеж фамильных имен на -де в западногрузинском“³¹⁴ ნაჩვენებია, რომ დასავლურ კილოებში: ქობულეთისა და ნაწილობრივ ბათუმის რაიონების აქარულში, მთლიანად გურულში და სამტრედიისა და ნაწილობრივ ვანის რაიონების იმერულში ნათესაობითში იკარგება გვარის დაბოლოება -ძე და ბრუნვის ნიშანი -ის უშუალოდ ემატება იმ სიტყვას, საიდანაც იწარმოება თვით გვარი (კილაის ← კილაძის), მაგრამ უფრო ხშირად -ის დაბოლოება იცვლება -იცად (კილაიც). პირველი ტიპის დიალექტური ფორმები (კილაის) ნაკლებ გავრცელებულია, ხოლო მეორე ტიპისა (კილაიც) უფრო ხშირად იხმარება.

ასიმილაცია-დისიმილაციის წესი ქართულში ი. ყიფშიძემ გამოიკვლია. მის წერილში: „ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში“³¹⁵ ძველი და ახალი ქართული ენისა და აგრეთვე დიალექტთა მონაცემების საფუძველზე გამოტანილია დასკვნა, რომ „ქართულსა და მეგრულში თუმცა ყველა სახის ასიმილაცია და დისიმილაცია გვხვდება, მაგრამ უპირატესნი და დამახასიათებელნი არიან: რეგრესული ასიმილაცია და პროგრესული დისიმილაცია“.

პროგრესული ასიმილაციის მოვლენები საგანგებოდ პირველად ბ. ფოჩხუამ შეისწავლა. მან ამ საკითხს უძღვნა სპეციალური ნაშრომი: „თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია დასავლურ კილოებში“³¹⁶, რომელშიც გარკვეულია ასიმილაციის ამ სახის გავრცელებუ-

313 Памяти акад. Н. Я. Марра, Москва-Ленинград, 1938.

314 Язык и мышление, X, Москва-Ленинград, 1940.

315 ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, № 1, ნაკვეთი I, ტფილისი, 1919.

316 თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, X, თბილისი, 1939.

ლობა და ხასიათი. მიღებული დასკვნები ასეთია: ხმოვნებში პროგრესული ასიმილაცია თითქმის სრულებით არ არსებობს. თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია თავისი გავრცელებით დასავლურ კილოებში უთანასწორდება რეგრესულ ასიმილაციას და ზოგ შემთხვევაში ჩრდილავს კიდევ მას. თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციისათვის მთავარი პირობა ბგერათა უშუალო მეზობლობაა, თუმცა არაიშვიათია ისეთი შემთხვევაც, როცა მათ შორის არსებობს რომელიმე ბგერა, ხმოვანი ან თანხმოვანი. ასიმილაცია უპირატესად ნაწილობრივია: დამსგავსება ხდება ბგერის გვარეობის მიხედვით, კერძოდ, წინმავალი ყრუ მომდევნო მკერსს აყრუებს. თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია ქართული კილოების ერთ ჯგუფში იმდენად გავრცელებულია, ბოლო მეორეში იმდენად იშვიათი, რომ იგი შეიძლება გამოდგეს ერთ-ერთ საკვალფიკაციო ნიშნად ქართული ენის კილოების განდასებისას.

შ. ძიძიგურის ნაშრომი — „მახვილისა და ინტონაციის შესწავლისათვის ქართულ დიალექტებში“³⁴⁷ წარმოგვიდგენს რაჭულის მონაცემებს მახვილისა და ინტონაციის დარგში. ავტორი აღარებს აქცენტუაციის მხრივ რაჭულსა და მთიულურს და დაასკვნის, რომ: 1. მთიულურში მახვილის ადგილი განსაზღვრულია ბოლოდან მეორე მარცვლით, — რაჭულში მახვილი მესამე მარცვალზეა ბოლოდან; 2. თხრობითი და კითხვითი წინადადებები მახვილის ლოკალიზაციის მხრივ არაა გარჩეული მთიულურში, — რაჭულში გარჩეულია; 3. მთიულურისათვის არაა სავალდებულო საკითხავი სიტყვა მოექცეს ფრაზის ბოლოს, — რაჭულში აქცენტოლოგიურად განსხვავებული სიტყვა ფრაზის ბოლოსაა მოქცეული; 4. მთიულურ ლექსში იშვიათია მახვილიანი სიტყვა, რაჭულში — ხშირია.

ს. ელენტიის წერილში: „ქართული ხალხური სიმღერების ენისა და დიალექტური მეტყველების ურთიერთობისათვის“³⁴⁸ განხილულია ქართული ენის დიალექტებისა და ხალხური სიმღერების ენობრივ და რიტმიკულ-მელოდიკურ თავისებურებათა მიმართებები. ავტორის დასკვნით, ქართული ხალხური სიმღერების ენის შედარება ქართული ადგილობრივი დიალექტების თავისებურებებთან გვიჩვენებს, რომ მათ შორის შესამჩნევი განსხვავებაა: ხშირია შემთხვევა, როცა სიმღერების ენა სცილდება ამა თუ იმ დიალექტის ფარგლებს და იგი ინტერდიალექტური ხდება. მათში ხშირად წაშლილია ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური თავისებურებანი. არის ისეთი

347 იხ. ავტორის წიგნი: „ძიძიგური ქართული დიალექტოლოგიიდან“. გვ. 52—62.

348 ავტორის ჩიხული შრომები: „ქართველურ ენათა ფონეტიკის საკითხები“, თბილისი, 1965.

შემთხვევებიც, როდესაც ხალხური სიმღერის ტექსტი კარგი ლიტერატურული ენითაა შესრულებული.

შ. ბიძიგურის შრომაში: „ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში“³⁴⁹ აღმოსავლური და დასავლური კილოების ფონეტიკურ ცვლილებათა საფუძველზე დადგენილია გარკვეული კანონზომიერება, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: ქართულში ერთმანეთთან შეხამებით ლიაობის მიხედვით წარმოიქმნება სამი რიგი: A. ფართოს მოსდევს ვიწრო, B. ვიწროს მოსდევს ფართო და C. თანაბარი ლიაობისა და იდენტური ხმოვნებია. სამივე რიგი ფონეტიკური თვალსაზრისით გარკვეულ კანონზომიერებებს ამჟღავნებს: A რიგის კომპლექსებში (ფართო + ვიწრო) ადგილი აქვს რეგრესულ ასიმილაციას. ეს მოვლენა დამახასიათებელია დასავლური კილოებისათვის (აგრეთვე ზანურისათვის), აღმოსავლურ კილოთაგან კი — თუშურისათვის და ნაწილობრივ მოხეურისა და ფერეიდნულისათვის. B რიგის კომპლექსებში (ვიწრო + ფართო) ადგილი აქვს დისიმილაციას, უკეთ — დიფთონგიზაციისაკენ მიდრეკილებას: წინამდებელი ვიწრო ხმოვანი ფართოსთან მეზობლობაში კიდევ უფრო ვიწროვდება. ეს დამახასიათებელია მთლიანად ქართული ენისათვის და ამასთანავე ზანურისათვის. C რიგის კომპლექსები ისწრაფიან შერწყმისაკენ, ფუ იდენტური ხმოვნებია, მაგრამ სალიტერატურო წარმოთქმის თვალსაზრისით თანაბარი ლიაობის (ოე) ხმოვნები სხვადასხვა პროცესს განიცდიან: აღმოსავლურ კილოებში ოე B რიგს გასდევს (ოე → უე); დასავლურ კილოებსა და ზანურში კი ოე A რიგს გასდევს (ოე → ეე); ასევე: ეო აღმოსავლურ კილოებში უმთავრესად A რიგის კანონზომიერებას ავლენს (ეო → ოო), ხოლო დასავლურ კილოებსა და ზანურში B რიგის წესს იზიარებს (ეო → იო → ეო). ყველა რიგის ხმოვანთა კომპლექსები ისწრაფის ერთხმოვნობისაკენ. ავტორის აზრით, A, B, C რიგის კომპლექსთა ფონეტიკური პროცესების სხვადასხვა საფეხურის გათვალისწინება გამოდგება ქართულ კილოთა კლასიფიკაციის ერთ-ერთ ნიშნად.

კ. კუბლაშვილის ნაშრომი — „ქირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული ენის დასავლურ კილოებში“³⁵⁰ აქ მოქმედი ფონეტიკური პროცესების აღწერისა და რიგ შემთხვევაში მათი ახსნის ცდას წარმოადგენს. ამ კილოების მონაცემთა ანალიზით ავტორი წარმოაჩენს როგორც იმ თავისებურებებს, რომლებიც თანაბრად დამახასიათებელია

349 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.

350 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIX, ქუთაისი, 1959.

ქართული ენის ყველა დასავლური კილოსათვის, ასევე იმ ცვლილებებსაც, რომლებიც ნიშანდობლივად ითვლება რომელიმე დიალექტური ერთეულისათვის — კილოს. კილოკაის, თქმისა თუ ქცევისათვის. სათანადო ახსნის საფუძველზე ავტორი ადგენს ბგერათა ცვლილებების კანონზომიერებას და ამ მიმართულებით ავლენს იმ თავისებურებებს. რომლებიც ახასიათებს დასავლურ კილოებს ერთმანეთთან მიმართებაში. ამასთან ერთად, ნაშრომში ვრცლად განხილულია ისეთი საკითხები, როგორიცაა: რაში ვლინდება დიალექტთა ურთიერთზემოქმედება: რის მიხედვით განიცდის ერთი კილო მეორის გავლენას; რა საერთო მოვლენებია დამახასიათებელი დასავლური კილოებისათვის. ერთი ნხრით, და რა თავისებურებებით ხასიათდება თითოეული მათგანი. მეორე მხრით: ბგერათცვლილების რომელი შემთხვევებია. ცალკე ადგილს რომ აკუთვნებს დასავლურ კილოებში შემაჯავლ თითოეულ დიალექტურ ერთეულს სხვა კილო-თქმათა შორის: ქართული ენის აღმოსავლური კილოების მონაცემთა შეპირისპირების საფუძველზე იმის დადგენა, თუ რომელი თავისებურებებია თანაბრად ნიშანდობლივი ამ ორი დიდი დიალექტური ჯგუფისათვის.

ზოგადი დასკვნა ასეთია: დასავლური კილოების მონაცემთა ანალიზმა ცხადყო, რომ ხმოვნებში მოწხდარი ცვლილებები, თანხმოვნთა ცვლილებებთან შედარებით, გაცილებით უფრო მდიდარ მასალას იძლევა ქართული ენის დიალექტებში ფონეტიკურ მოვლენათა გენეზისისა და განვითარების თვალყურის მისადავენებლად. ქართული ენის ამ კილოების ფონეტიკის შესასწავლად.

ი. მელიქიშვილი წერიალში: „დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაცია ქართული ენის დასავლურ კილოებში“³⁵¹ ცდილობს დეზაფრიკატიზაცია, რომელიც საკმაოდ გავრცელებული პროცესია ქართული ენის კილოებში, ახსნას დისიმილაციის საფუძველზე. კომპლექსები, რომლებიც ამ დროს მარტივდებიან. არ არის ბუნებრივი ქართული ენისათვის. ისინი უმთავრესად ფუძისეულია და აფიქსისეული მასალით ან კომპოზიტების სხვადასხვა წევრების ბოლოკიდური და თავკიდური ბგერებით, ან ფუძის კუმშვითა და ბგერის ამოვარდნით არიან მიღებული. ამით აიხსნება ამ კომპლექსების სიმცირე ქართულში.

გრ. იმნაიშვილის წერილიდან — „ხმოვნათა დაკარგვა ქართული ენის ზოგიერთ კილოში“³⁵² ირკვევა, რომ ქართული ენის კილო-თქმებ-

351 ოსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებულო. წიგნი 9. თბილისი, 1965.

352 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIII, 1962.

ში ხმოვანთა რედუქციისა თუ დაკარგვის ყველა შემთხვევა განეკუთვნება ფონეტიკურ პროცესს. იგი გამოწვეულია საერთო მიზეზით — მახვილის მოქმედებით.

გ. როგავას შრომაში: „დრო-კილოთა მეოთხე ჯგუფის ნაკვებები ქართველურ ენებში“³⁵³ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დრო-კილოთა ცალკე. მეოთხე ჯგუფად გამოიყოს ნა-პრეფიქსიანი აწმყოს თურმეო-ზითის ნაკვებები. ასეთი ნაკვებები უცხოა სალატერატურო ქართულისათვის, არ იცის იგი არც ერთმა აღმოსავლურმა დიალექტმა, მაგრამ ასეთი ფორმები გვხვდება ქართულის დასავლურ კილოებში — იმერულში, რაჭულსა და ლეჩხუმურში (მხედველობაშია: ნა-ყვარება, მო-ნა-ვალა, მო-ნა-ქონა). ნა-პრეფიქსიანი თურმეობითის ნაკვებები ქართულის დასავლურ დიალექტებში იმავე ფუნქციის მქონეა, რა ფუნქციაც აქვს მეგრული ზმნის ნო-პრეფიქსიან ნაკვებებს. აღნაგობის მიხედვითაც ქართულის ხსენებული ნაკვებები თითქმის ემთხვევა მეგრულის სათანადო ნაკვებებს. სინტაქსური კონსტრუქციაც მსგავსია.

ილ. ცერცვაძის წერილში: „ფუძედრეკად ზმნათა თავისებური წარმოებისათვის“³⁵⁴ დამახასიათებელია ზმნების ისეთი წარმოება, რომელიც ჩვეულებრივ წესს არ ემყარება. იგულისხმება ისეთი შემთხვევები, როდესაც ფუძედრეკად ზმნეში ხმოვნის შენაცვლება (resp. დრეკადობა) არ ხდება, დროთა პირველი და მეორე სერია ფუძის ხმოვნის მიხედვით განსხვავებული არ არის, ორივეში ერთი და იგივე ხმოვანი გვაქვს და ზმნებს -ავ- სუფიქსი დაერთვის (წ მ ი ნ . დ ა ვ ს — წ მ ი ნ . დ ა . წ ყ ვ ი ტ ა ვ ს — წ ყ ვ ი ტ ა , კ რ ი ბ ა ვ ს — კ რ ი ბ ა , გ რ ი ხ ა ვ ს — გ რ ი ხ ა და სხვა). საკითხი განილულია დასავლური კილოების — გურულის, აჭარულისა და იმერულის მონაცემების საფუძველზე. ავტორის აზრით, აწმყოში -ი- ხმოვანი ფონეტიკურ ნიადაგზე არ არის გაჩენილი. არც მორფოლოგიურად შეიძლება მისი ახსნა. ი-ხმოვნიანი ფუძე ნამყო წყვეტილიდან მოდის (ანალოგიით), ფუძეზე -ავ სუფიქსის დართვა კი საჭირო გახდა აწმყოსა და ნამყო წყვეტილის ფორმათა გასარჩევად.

პ. ჭაჭანიძის წერილი — „ნაწევარი გურულსა და ქვემოაჭარულში“³⁵⁵ შეეხება კილოებში დადასტურებულ ერთ-ერთ არქაულ მოვლენას. ავტორის ცნობით, ქართული ენის კილოთაგან ნაწევრები შეზონახული აქვს გურულსა და ნაწილობრივ ქვემოაჭარულს. ეს ორი

353 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953.

354 თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი I, თბილისი, 1941.

355 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, ქუთაისი, 1958.

კლო ამითაც განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს ქართული ენის დიალექტთა შორის. მიუხედავად იმისა, რომ გურულის (განსაზღვრული ნაწევარი ძველი ქართულის ნაწევრის ბევრ თვისებას იზიარებს, აქ იგი ნაინც გადმონაშთის სახით წარმოგვიდგება და არა როგორც გურულის გრამატიკული წყობის მოქმედი ელემენტი.

სინტაქსის საკითხებს განიხილავს შ. ძიძიგურის ნაშრომი: „კავშირები ქართულ დიალექტებში“³⁵⁶. ავტორის დაკვირვებით, დიალექტურ მეტყველებაში ჩვეულებრივია უკავშირო თანწყობის კონსტრუქციები, იშვიათია ქვეწყობის კონსტრუქციები. სჭარბობს წინადადებათა გრამატიკული დაქვემდებარების გარეშე გაერთიანებული ჰიპოტაქსური შეხამებანი, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დიალექტებში არ გვქონდეს კავშირიანი კონსტრუქციები. ქართული კილოების ამ თვალსაზრისით შესწავლამ გამოავლინა, რომ საკმაოდ ჩამოყალიბებულია გრამატიკული თანწყობა-ქვეწყობის კონსტრუქცია კავშირების დიფერენცირებული სისტემით.

ამავე ავტორის სტატიამო: „ზანური სტრუქტურის სიტყვა ქართულ დიალექტებში“³⁵⁷ მოცემულია დასავლურ კილოებში ხმარებული სიტყვა „მათხოჯის“ ანალიზი. იგი შედგენილობით ასეთია: მა-თხ (ოვ)-ოჯ-ი. მისი ზუსტი ეკვივალენტია „მათხოვარი“ (მა-თხოვ-არ-ი—მა-თხ-(ოვ)-ოჯ-ი). ესენი ერთმანეთს ფარავენ სემანტიკურადაც და მორფოლოგიურადაც. ქართულ -არ სუფიქსს ფუნქციურად ზანურში ეფარდება -ოჯ, მაშასადამე, დასძენს ავტორი, „მათხოჯი“ ზანური სტრუქტურის სიტყვაა.

გ. კაჭარავას წერილში: „სხვათა სიტყვის ნაწილაკები ქართულსა და ზანურში (მეგრულ-ქანურში)“³⁵⁸ ნაჩვენებია, რომ ქართულის დიალექტებში დადასტურებული შემთხვევები, როცა პირველ და მეორე პირთან დაკავშირებული ნათქვამის გადმოსაცემდაც მესამე პირის ნაწილაკია გამოყენებული, უნდა აიხსნას ამ უკანასკნელის უფრო ადრე გაფორმებით. საკითხთან დაკავშირებით ნაშრომში მიმოხილულია ხევსურულის, თუშურის, ინგილოურის, გურულისა და აჭარულის მასალები.

მ. ალავიძის ნარკვევი -- „ქართული დიალექტური ლექსიკიდან“³⁵⁹ გვაწვდის გურულ-იმერულისა და რაჭულ-ლყჩხუმურის ლექსიკურ ნიმუშებს. მასში წარმოდგენილია 320 სიტყვა და გამოთქმა. ახსნა-გან-

356 იხ. ავტორის წიგნი: „ძიძიგური ქართული დიალექტოლოგიიდან“.

357 იხ. „ძიძიგური ქართული დიალექტოლოგიიდან“.

358 თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, თბილისი, 1950.

359 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXIV, ქუთაისი, 1962.

მარტებას ახლავს ფრაზეოლოგიაც. დასახელებულია წყარო (კილოვ, კილოკავი), სადაც ესა თუ ის სიტყვა იხმარება.

ტოპონიმის ზოგადი და კერძო საკითხებისადმი მიძღვნილი თ. ზურაბიშვილის ნაშრომი: „ტოპონიმის შესწავლისათვის. I...³⁶⁰. მასში ნაჩვენებია, რომ ტოპონიმურ მასალაში ზოგჯერ თავს იჩენენ დიალექტური სახესხვაობანი: მაგალითად, რომელიმე შეხვეტილა (სოფლის სახელია თეთრი წყაროს რაიონში) და შეხვეტილა (აგრეთვე) სოფელია ახმეტის რაიონში) გვიჩვენებს შე- და შა-პრევერბთა სხვაობას კილოთა მიხედვით, ასევე, ცხენისწყალი (მდინარეა დასავლეთ საქართველოში), გუბისწყალი (სოფელია წყალტუბოს რაიონში) და კოდიწყარო, გამდლიწყარო (სოფლებია კასპის რ.) სახელებში ნაათვაობითის ნიშნის -ს ელემენტის დაცვა თუ მოკვეცა იმერული და ქართული კილოების დამახასიათებელი მოვლენაა განსხვავდებიან აგრეთვე აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში გვარებისაგან ნაწარმოები სახელები. აღმოსავლეთისათვის ძირითადად დამახასიათებელია -ან (-აან) სუფიქსიანი ტოპონიმები (ომარაანი, ოთარაანი, ჩაბინაანი, პავლიაანი), დასავლეთისათვის კი — მრავლობითის -ებ სუფიქსიანი სახელები (ბალაძეები, გოგოლაძეები, ზარნაძეები) და სხვა.

ქართული ენის რამდენიმე დიალექტის მასალაა გათვალისწინებული დაბეჭდილ თეზისებში: ს. აღნტი — წარმოთქმის ძირითადი თავისებურებანი ქართული ენის მთის კილოებში³⁶¹; ლ. ასათიანი — ვენაქივენახი ძველი ქართული ენის ძეგლებსა და თანამედროვე ქართულ კილოებში³⁶²; კ. ცინცაძე — გურია-აპარის მოსაზღვრე სოფლების ენობრივი შეხვედრები³⁶³; ე. მიშველაძე — თურქული ლექსიკური ელემენტების გადმოცემისათვის ქართულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში³⁶⁴; კ. კუბლაშვილი — ბგერათცვლილების ზოგიერთი საკითხისათვის ქართული ენის დასავლურ კილოებში³⁶⁵; თ. უთურგაიძე —

³⁶⁰ ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.

³⁶¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ენის ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1949.

³⁶² საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ენის ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა I:1 სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1950.

³⁶³ საქ. სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების სტუდენტთა V რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, სოხუმი, 1953.

³⁶⁴ თსუ სტუდენტთა XV სამეცნ. კონფერენცია, მოხს. თეზისები, თბილისი, 1953.

³⁶⁵ ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის XX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ქუთაისი, 1956.

ბაცებურ-ჩანხური ენებისა და ქართული ენის მთის კილოების ურთი-
ერთობისათვის³⁶⁶; მისივე — მთის კილოთა (თუშურის, ხევსურულის,
ფშაურის, მთიულურის, მოხეურის) ლექსიკონისათვის³⁶⁷; კ. კუბლაშვი-
ლი — ბგერათცვლილებების რამდენიმე შემთხვევა ქართული ენის და-
სავლურ კილოებში³⁶⁸; შ. ნიყარაძე — ზემოაქარულ-იმერხეულის
ურთიერთ მიმართების საკითხისათვის³⁶⁹; პ. ხუბუტია — მთათუშურის,
ქისტურ-დიდოურისა და ქართველური ენების საერთო ლექსიკის რამ-
დენიმე ნიმუში³⁷⁰; ბ. ჯორბენაძე — ეოთგვაროვანი ფონეტიკური მოვ-
ლენები ქართული ენის დასავლურ კილოებში³⁷¹; თ. მგალობლიშვილი —
სპარსული ლექსიკა ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში³⁷²;
ივ. ქავთარაძე — ხმოვანთა ზოგიერთი სახეობის ისტორიისათვის ქარ-
თულ დიალექტებში³⁷³; მ. გელაშვილი — იდიომები ქართულ დიალექ-
ტებში („ქართული დიალექტოლოგიის“ მიხედვით)³⁷⁴; პ. ჯაჭანიძე —
გურული და აქარული დიალექტების ურთიერთმიმართების ზოგიერთი
საკითხი³⁷⁵.

ქართული ენის რამდენიმე დიალექტის მასალა გაანალიზებული
საკანდიდატო-სადისერტაციო ნაშრომებში: ო. კახაძე — Лексика хлен-
ных растений в грузинском языке³⁷⁶; ლ. ასათიანი — Лексика
виноградарства в древнегрузинском и диалектах современного

366 გორის პედაგოგიური ინსტიტუტის XIII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა
თეზისები, გორი, 1959.

367 გორის პედაგოგიური ინსტიტუტის XIV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა
თეზისები, გორი, 1960.

368 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის XXIV სამეცნიერო სესია, მოხსენე-
ბათა თეზისები, ქუთაისი, 1960.

369 ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის XXI სამეცნიერო სესია, მოხსენება-
თა თეზისები, ბათუმი, 1960.

370 თსუ პროფესორ-მასწავლებელთა საიუბილეო სესია, მოხსენებათა თეზისები,
თბილისი, 1961.

371 თსუ სტუდენტთა XXIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისე-
ბი, თბილისი, 1962.

372 თსუ სტუდენტთა XXV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები,
თბილისი, 1963.

373 თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის VII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თე-
ზისები, თბილისი, 1964.

374 თსუ სტუდენტთა XXVI სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები,
თბილისი, 1964.

375 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა
მეექვსე რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური კონფერენცია, მოხსენებათა თე-
ზისები, თბილისი, 1965.

376 Авторсферат канд. диссерт., Тбилиси, 1949.

ქართული დიალექტოლოგიის ზოგადი საკითხები

ქართული ენის დიალექტთა მასალის ანალიზის საფუძველზე გამოქვეყნდა რამდენიმე ზოგადი ხასიათის ნაშრომი. ამ ხაზით პირველ რიგში აღსანიშნავია არნ. ჩიქობავას გამოკვლევა: „ყ ე ნაწილაკი ფერე-იღნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოლიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“³⁷⁹. ნაშრომში კრიტიკულად განხილულია ყ ე ნაწილაკის შესახებ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებები. გაანალიზებულია ფერეიდნულის, ინგილოურის, კახურ-ქიზიყურის, რაქულის, ზემო-იშერულის, მთის დიალექტებისა და აგრეთვე ლიტერატურული ძეგლების სათანადო მონაცემები. დადგენილია ყ ე ნაწილაკის ფუნქცია და გავრცელების არე და ამ კონკრეტულ მაგალითთან დაკავშირებით ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით გარკვეულია გრამატიკა-ლოლიკის ურთიერთობის საკითხები. მიღებული დასკვნები ზოგადი ხასიათისა ასეთია: ყ ე ნაწილაკი უმთავრესად აღნიშნავს მრავლობითი რიცხვის სახელობითი ან მიცემითი ბრუნვით გადმოცემულ ობიექტს. მაგრამ ამავე დროს ამ ნაწილაკს იწვევს ლოგიკური სუბიექტი, როცა იგი მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვით არის აღნიშნული. ამგვარად, ასეთი ლოგიკური სუბიექტი ენობრივად განფასებულია როგორც ობიექტი, ე. ი. ის, რაც ლოგიკურად ერთმანეთს უპირისპირდება, ენობრივად არ არის გარჩეული. მაშასადამე, შეუფერებელია ქართულისა და მისი ტიპის ენათა შესწავლისას გრამატიკული წყობის აგება ლოლიკის ცნებებით. ლოგიკური სუბიექტის (resp. გრამატიკული ობიექტის) მიერ გამოწვეული ყ ე ნაწილაკის შესატყვისად თანამედროვე სალიტერატურო ენაში -თ სუფიქსი გვაქვს. სათანადო შემთხვევებში ძველი ქართული ამ სუფიქსს არ ხმარობს, რადგანაც იგი მრავლობითი რიცხვის პირველისა და მეორე პირის სუბიექტური სუფიქსია და კანონზომიერად მიგვითითებს გრამატიკული სუბიექტის და არა ობიექტის მრავლობითობაზე. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში -თ სუფიქსის ასეთი გამოყენება ან იმის მაჩვენებელია, რომ ლო-

377 Автореферат канд. диссерт., Тбилиси, 1950.

378 Автореферат канд. диссерт., Тбилиси, 1960.

379 ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული. I—II, ტფილისი, 1923—1924; წაკითხულია მოხსენებად ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 1924 წლის 8 იანვარს.

გიჟურად სუბიექტი, ხოლო გრამატიკულად ობიექტი, ენამ გრამატიკულადაც სუბიექტად მიიჩნია, რაც თვალსაჩინო გარდატეხა იქნებოდა ენობრივ აზროვნებაში, ანდა იმისა, რომ სუბიექტური - თ სუფიქსი ობიექტური სუფიქსის ფუნქციებს იღებს. ეს უკანასკნელი უფრო საფიქრებელია, ვიდრე გრამატიკული სუბიექტის გაგების შეცვლა.

ქართული ენის დიალექტების ზოგადი დახასიათება ნიმუშებითურთ წარმოდგენილია არნ. ჩიქობავას სახელმძღვანელოში: „ენათმეცნიერების შესავალი“ (თბილისი, 1952). ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია აგრეთვე ამავე ავტორის გამოკვლევები: „ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ“ (ტფილისი, 1936); „პერმანსიის (ნოლნეობითის) ისტორიული ადგილისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში (ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით)“³⁸⁰; „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში. I. ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციის ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით“ (თბილისი, 1948); „აწმყოს ფუძის წარმოქმნის ისტორიისათვის. I. -ავ, -ამ და -ევ, -ემ სუფიქსთა ისტორიული ურთიერთობა“³⁸¹.

ვ. თოფურიას ნაშრომი — „სინტაქსური ანალოგიის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით“³⁸² ეხება ქართულ კილოებში გავრცელებულ თავისებურ სინტაქსურ კონსტრუქციას, რომელიც დაკავშირებულია ქვემდებარისა და შექმნის შეთანხმებასთან. ამ მიზნით ავტორი უპირისპირებს დასავლურ და აღმოსავლურ კილოთა მონაცემებს და დაასკვნის, რომ: ამ ორი ჯგუფის კილოებს შორის განსხვავება თვალსაჩინოა როგორც სიტყვათა ორგანიზაციაში, ისე გარდაუვალი ზმნის ბუნების გაგებაში. დასავლურ კილოებში ზმნის გარდაუვალობა მნიშვნელობის მხრივ თანდათან ქოება და ქვემდებარესთან შეთანხმების დროს (ნამყო სრულის ჯგუფში) იგი გარდამავალ ზმნებს მისდევს, ამიტომ მისთვის სიტყვათა წყობა როგორც უნდა იყოს, სულ ერთია. ეს მაშინ, როდესაც აღმოსავლურ კილოებში შეგნება ზმნის გარდაუვალობისა ჯერ კიდევ არის, რის გამოც მარტივ წინადადებაში გარდაუვალ ზმნასთან ქვემდებარე მუდამ სახელობითშია. მაგრამ თუ მაინც არის შემთხვევები, როცა გარდაუვალ ზმნასთან ქვემდებარე მოთხრობითშია (და არა სახელობითში), ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ განსაკუთრებულ სინტაქსურ კონსტრუქციაში, სადაც გარკვეული პირობის

³⁸⁰ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოამბე, ტ. IV, № 1, თბილისი, 1943.

³⁸¹ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი, 1964.

³⁸² ჩენი მეცნიერება, № 1, ტფილისი, 1923.

დაცვაა საქირო: წინადადება უნდა იყოს რთული, შემდგარი ორი ან მეტი წინადადებისაგან; ქვემდებარეს უნდა ექიროს გარდაუვალ და გარდაქმავალ ზმნებს შორის ადგილი. ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ ქვემდებარე შეთანხმებულია არა წინამდებარე შემასმენელთან, არამედ მოწვევით ზმნასთან. ამასთან ერთად, ამ შემთხვევაში ადგილი აქვს ანალოგიასაც.

ვ. თოფურის გამოკვლევაში: „გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში“³⁸³ თავმოყრილია ზანურ-სვანურთან ერთად ქართული ენის დიალექტებში ერთიანი პროცესით გამოწვეული ენობრივი ფაქტები, მონახულია მათი საერთო საფუძველი და დადგენილია განვითარების ზოგადი კანონზომიერება. ნაჩვენებია, რომ მთელი რიგი ახალი გრამატიკული წარმოქმნანი საერთოა უმთავრესად ქართულ ენის დასავლურ კილოებსა და ზანურ-სვანურში, ე. ი. გავრცელებულია ენათა და კილოთა ერთ ზონაში. ერთგვარ მოვლენათა წარმოშობას ეოთგვარი საფუძველი უძევს. ესაა: ა) ახალწარმოშობილი ერთნაირი ფუნქციის ერთნაირად გამოხატვა ენაში არსებული საშუალებებით; ბ) ენის ტენდენცია რთული ფორმის გამარტივებისაკენ; გ) ენის ტენდენცია სხვადასხვა ფორმის გაერთფორმებისაკენ, უნიფორმაციისაკენ.

სხვა შრომაში („ქართველურ ენათა დიალექტების მონაცემთა მნიშვნელობა ენის ისტორიისა და ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის“³⁸⁴) ვ. თოფურია არკვევს ქართველურ ენათა და დიალექტთა და მათ მომიჯნავე უცხოურ ენათა ურთიერთდამოკიდებულებისა და ურთიერთმოქმედების საკვანძო პრობლემას. ამ ენათა და დიალექტთა მასალის ანალიზის საფუძველზე პირველ რიგში განიხილავს სუბსტრატის საკითხს. ნაჩვენებია, რომ სუბსტრატის კვალი ხელშესახებად ჩანს გურულსა, ქვემოიმერულსა და ლეჩხუმურში. ამ დიალექტთა გავრცელების ტერიტორია წარსულში კოლხეთს განეკუთვნებოდა და ქართველი ტომით — კოლხებით (მეგრელებით) — იყო დასახლებული. უწინარეს ყოვლისა, სუბსტრატის გავლენა ნათლად ვლინდება ტოპონიმებისა და ონომასტიკაში. შემონახულია აგრეთვე დიდი რაოდენობით ნათესაური ურთიერთობის, ნაგებობათა, სამეურნეო იარაღებისა, მცენარეთა და სხვა დარგების საგანთა სახელწოდებები და ტერმინები,

383 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება. VI, თბილისი, 1954.

384 „მაცნე“, 2, თბილისი, 1965. ამ ნაშრომის შემოკლებული ნაწილი დაბეჭდილია მოსკოვში მოწვეული ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა VII საერთაშორისო კონგრესისათვის სათაურით: „Диалекты картвельских языков и вопросы общего языкознания“, Москва, 1964.

წარმოქმნილი მეგრული ძირებისაგან. არსებითა ფონეტიკისა და გრამატიკული აღნაგობის ჩვენებები: ქვემოიმერულსა, გურულსა და აგრეთვე აქარულში შეინიშნება ხმოვანთა ცაერთო პროცესი ზანურთან ერთად. ესაა სრული რეგრესული ასიმილაცია პრევერბის ხმოვნისა ზჳნის ხმოვანპრეფიქსთან. მორფოლოგიიდან საყურადღებოა ქვემოიმერულსა და გურულში კვეცად ფუძეთა და ბრუნვის ნიშანთა ურთიერთმოქმედების შესუსტება და ფუძის უცვლელად შენახვა ნათესაობითსა და მოქმედებითში. ასევე მნიშვნელოვანია სინტაქსური დამოკიდებულების — შეთანხმების — მოშლა ბოლოთანხმოვნითიანი ნსაზღვრელისა საზღვრულთან და მატერიალურადაც და მოდელითაც სრული დამთხვევა მეგრულთან. უფრო ძლიერია სუბსტრატის გავლენა მთის კილოებში — ხევსურულსა და განსაკუთრებით თუშურში. აქ ვეინახურ ენათა (წოვეურისა და სხვათა) ფენა ნათლად ჩანს ტოპონიმიკასა, ონოპასტიკასა და ეთნონიმიკაში. იგი შესამჩნევია აგრეთვე ფონეტიკასა და გრამატიკულ სტრუქტურაში. ამასთან ერთად, შრომაში განხილულია ტერიტორიულად მომიჯნავე ენათა თუ კილოთა კონტაქტით გამოწვეული ურთიერთგავლენა შერევის გარეშე და შერევის პირობებში, კონვერგენციის, უნიფორმაციისა და გრამატიკულ მოვლენათა უნიფიკაციის საკითხები. ზოგადი დასკვნა ასეთია: ქართულურ ენათა და სათანადო კილოთა მასალის მიხედვით იგივე ზოგადენათმეცნიერული პრობლემები ისმის, რაც სხვა ოჯახის ენათა მიმართ გვაქვს, და ქართულურ ენათა განვითარების ტენდენციები და ფაქტორებიც ანალოგიურია სხვა სისტემის ენათა განვითარებისა.

როგორც ცნობილია, ქართული ენის დიალექტების აღმოსავლურ და დასავლურ ჯგუფებად დაყოფის ერთ-ერთ მთავარ საკლასიფიკაციო ნიშნად ითვლება ფუძის ე და ი ხმოვნების მასიმილირებული ძალა პრევერბთა ხმოვნების მიმართ დასავლურ დიალექტებში, განსხვავებით აღმოსავლური დიალექტებისაგან, სადაც ამ ხმოვნებს ასეთი ძალა არა აქვთ. მაგრამ გ. ახვლედიანის ნაშრომიდან („დიალექტთა შერევის საკითხისათვის“³⁸⁵) ირკვევა, რომ ზემო იმერეთის სოფელთა ერთ ჯგუფში, სახელდობრ, ლიხს გადაღმა, წიფადან დაახლოებით მარელისამდე (სოფლებში: წიფა, გუდათუმანი, ნებოძირი, ჩილი, ზვარე, დეისი, ლოლათუმანი და სხვ.) ვხვდებით ი და ე ხმოვნების არაპარალელურ გავლენას პრევერბის ა და ო ხმოვნებზე. პრევერბისეული ხმოვანი ა მომდევნო ი-სა და ე-ს გავლენით ცვლილებას გა-

385 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე ტ. VII, № 9—10, თბილისი, 1946.

ნაცდის, მაგრამ იგივე ი და ე უძღვურია მ- პრევერბის ო-ს მიმართ (შდრ. გევიდა, ჩევედი, ჩევეწერე, გეიცემა... მაგრამ: მოვიტანე, მოვიდა, მოიკითხეს და სხვ.).

ავტორი იძლევა ამ ფაქტის ზოგად ფიზიოლოგიურ დასაბუთებას: ო-ს აქვს სპეციფიკური არტიკულაცია — ლაბიალური, რითაც იგი უპირისპირდება ი-სა და ე-ს. დაპირისპირებული ხმოვნები ერთ-მანეთზე გაელენას ვერ ახდენენ. პირიქით, ა განივ ხმოვანთა რიგისაა (ე. ი. ა ე ი-ს რიგშია); ამიტომ ე და ი არ უპირისპირდებიან ა-ს ამ მხრივ და ამის გამო ადვილად მოქმედებენ მასზე. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ, გარდა ფონეტიკური პროცესისა, აქ საქმე უნდა გვეკონდეს დიალექტთა შერევის შედეგთან: ხსენებული სოფლები მდებარეობენ ქართლისა და ზემოიმერულის მიჯნაზე. უეჭველია, რომ ამ შერეული დიალექტის სახით ჩვენ გვაქვს გაიმერულებული ქართური დიალექტი და არა პირიქით: გაქართლურებული იმერული დიალექტი.

დიალექტთა შერევის მეორე ნიმუშად ავტორი იმოწმებს -უმან-ით დაბოლოებული სოფლის სახელებს, რომლებიც გავრცელებულია ნარევი დიალექტის ტერიტორიაზე.

აღსანიშნავია აგრეთვე გ. ახვლედიანის გამოკვლევები: „მკვეთრი ხშულნი ქართულში“³⁸⁶, რომელშიც გაანალიზებულია ქართულ კილოებში შესული რუსული სიტყვების ფონეტიკური სახეცვლილებანი, და „ყრუ mediae ქართულში“³⁸⁷, რომელშიც დაბასიათე ბულია ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის დ-ს ფონეტიკური ბუნება ცოცხალ მეტყველებაში.

სალიტერატურო ენა და დიალექტები, ჰერსონჯათა მეტყველების თავისებურებანი

ქართველ ენათმეცნიერთა ყურადღების ცენტრში ყოველთვის იდგა ისეთი ძირითადი პრობლემები, როგორაცაა ქართული სალიტერატურო ენისა და დიალექტების ურთიერთმიმართება, ფუძე-დიალექტისა და აგრეთვე სხვა დიალექტების მონაწილეობა სალიტერატურო ქართული ენის წარმოქმნასა და მის შემდგომ გამდიდრება-განვითარებაში.

ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებისა და გახვითა-

386 ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, 11, ტფილისი, 1922 - 1923.

387 ეურნ. „განათლება“, № 4-5, ტფილისი, 1920.

რების საკითხისადმი მიძღვნილი ვ. თოფურიას და ი. გიგინეიშვილის კოლექტიური ნაშრომი: „К вопросу о формировании грузинского литературного языка“³⁸⁸. აქ, კერძოდ, შენიშნულია, რომ კლასიკური ქართული ლიტერატურული ენა IX—XI სს.-ისა იყო გარკვეული მტკიცე ლიტერატურული ნორმების ენა. მიუხედავად ამისა, ცოცხალი სასაუბრო ენის ნაკადი მასში საკმარისად ძლიერად იჭრებოდა. დიალექტიზმების შექრას ძველ ქართულში ხელს უწყობდა აგრეთვე სხვადასხვა ლიტერატურული ცენტრებისა და სკოლების არსებობა, რამდენადაც ეს ცენტრები ტერიტორიულად არსებობდა სხვადასხვა პუნქტში და ამიტომ ლიტერატურული ქეგლები, გამოსული ამ ცენტრებიდან, ადგილობრივი დიალექტების გავლენას განიცდიდნენ.

საერთოეროვნული ქართული ენისა და დიალექტების ურთიერთობის საინტერესო საკითხს განიხილავს ივ. გიგინეიშვილის შრომა: „ი. ბ. სტალინის მოძღვრება საერთო-სახალხო ენისა და დიალექტების შესახებ და ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის საკითხები“³⁸⁹. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ უძველესი ქართული სალიტერატურო ენის გრამატიკული წყობა რომელიმე დიალექტის გრამატიკული წყობის გაშვრება უნდა ყოფილიყო მეტ-ნაკლებად. შემდგომ თანდათანობით ძველი ქართული სალიტერატურო ენა ასე თუ ისე უნდა დაშორებოდა საერთო-სახალხო სასაუბრო ენას, რამდენადაც სამწერლობო ენა საეკლესიო მწერლობის ენა გახდა და საეკლესიო სტილის მოთხოვნილებებს უპასუხებდა... მე-12 საუკუნიდან ქართულ სალიტერატურო ენის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება: დასაბამი ეძლევა ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას, რომელსაც საფუძვლად ედება ქართლ-კახეთის ცოცხალი მეტყველება. ახალი ქართული სამწერლობო ენა ძველი ქართულის გაგრძელებას წარმოადგენს და აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოების საფუძველზე მისი გადამუშავების შედეგია.

ს. ულენტის წერილში: „ქართული სალიტერატურო ენის აქცენტუაციის ძირითადი საკითხები (ექსპერიმენტული გამოკვლევა)“³⁹⁰ მითითებულია, რომ, მართალია, იშვიათად, მაგრამ სალიტერატურო წარმოთქმის გვერდით ვხვდებით ისეთ წარმოთქმასაც, რომელიც დამახასიათებელია ქართული ენის გარკვეული დიალექტებისათვის. ირ-

388 Труды объединенной научной сессии по общественным наукам, Баку, 1957.

389 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III, თბილისი, 1952.

390 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.

კვლევა, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვებს მეორე მარცვალზე რომ მოუდის მახვილი, ეს, როგორც წესი, ქართულ დიალექტთა გარკვეული ჯგუფიდან მომდინარეობს. ის ფაქტი, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვებში მახვილი შესაძლებელია დაისვას ბოლოდან მესამე ან მეორე მარცვალზე. ავტორის აზრით, მიუთითებს იმაზე, რომ ქართულ სალიტერატურო წარმოთქმაში ორგვარი აქცენტუაციის — სალიტერატუროსა და დიალექტურის — ბრძოლის პროცესი ჯერ კიდევ საბოლოოდ დამთავრებული არ არის.

ქართული სალიტერატურო ენისა და დიალექტების ურთიერთობის ამსახველი მასალა არაერთგზის განხილვისა და ანალიზის ობიექტი ყოფილა ჩვენი ცნობილი ენათმეცნიერების: ა. შანიძის, გ. ახვლედიანის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას და სხვათა შრომებში.

შეისწავლებოდა აგრეთვე დიალექტთა ზეგავლენა მოსწავლეთა წერით მეტყველებაზე. ივ. ქავთარაძის წერილში: „დიალექტური წარმოთქმის გავლენა წერით მეტყველებაზე და მისი დაძლევის საშუალებანი“³⁹¹ განხილულია საშუალო სკოლის კურსდამთავრებულ აბიტურიენტთა ნაწერებში დაშვებული ფონეტიკური შეცდომები, რომელთა წყაროდ დიალექტური წარმოთქმის გავლენა უნდა მივიჩნიოთ, და დასახულია ამ მხრივ ზოგიერთი ღონისძიება სკოლებისა და მოსწავლეობის დასახმარებლად.

ლ. ჭეიშვილის ცნობით („კუთხური სიტყვები V--VIII კლასის მოსწავლეთა ნაწერებში“³⁹², „დიალექტის გრამატიკულ თავისებურებათა შესახებ მოსწავლეთა მეტყველებაში“³⁹³), დიალექტიზმები მოსწავლეთა ნაწერებში თავს იჩენს მეორე კლასიდან (სპორადულად), მატულობს მესამე-მეოთხე კლასში, კარბადაა წარმოდგენილი მეხუთე-მეექვსე კლასის მოსწავლეთა წერით ნაშრომებში, მკვეთრად მცირდება მეშვიდე-მერვე კლასში და კიდევ უფრო ნაკლებია მეცხრე-მეთერთმეტე კლასის მოსწავლეთა ნაწერებში. ავტორი ცდილობს ასეთ მდგომარეობას სათანადო ახსნა მოუძებნოს და დასახოს ღონისძიებანი დიალექტიზმების წინააღმდეგ საბრძოლველად.

სალიტერატურო ენისა და დიალექტთა ურთიერთობის საკითხთან დაკავშირებით დღის წესრიგში დადგა ქართველ მწერალთა ენისა და პერსონაჟთა მეტყველების თავისებურებათა შესწავლა. ამ ხაზით გამოქვეყნდა მრავალი სპეციალური გამოკვლევა.

ცნობილია, რომ ამა თუ იმ მწერლის ნაწარმოებებში დიალექტიზ-

391 ეურნ. „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, № 1, თბილისი, 1966.

392 ეურნ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, № 6, თბილისი, 1956, № 10, 1958.

393 „კომუნისტური აღზრდისათვის“, № 10.

მები ჩვეულებრივ იმ კუთხის მეტყველებას ასახავს, საიდანაცაა ოვით მწერალი; მაგალითად, ვაჟა-ფშაველამ თავის ლექსებსა და პოემებში შემოიტანა ფშაური კილოს დამახასიათებელი ფორმები. ე. ნინოშვილს თავის მოთხრობებში ფართოდ აქვს წარმოდგენილი მშობლიური კილოს — გურულის — ენობრივი მასალები. ამ კილოსათვის დამახასიათებელი მოვლენები გვხვდება აგრეთვე ქ. ლომთათიძის, ლალიონისა და პ. ჩხიკვაძის მხატვრულ ნაწერებში. შენიშნულია, რომ შიო არაგვისპირელი პერსონაჟებს თავის მშობლიურ დიალექტზე — მთიულურზე — ამეტყველებს. იგი ასევე კარგად იყენებს ქართლურის ფორმებს. აკაკი წერეთლის ნაწარმოებებში ხშირად არა, მაგრამ მაინც გვხვდება იმერიზმები და ა. შ.

არნ. ჩიქობავას მიერ საგანგებოდ იქნა შესწავლილი „ვეფხისტყაოსანი“ ქართული ენის ისტორიაში მისი ადგილის გასარკვევად. მის წრომაში: „დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“³⁹⁴ ენობრივ თავისებურებათა ანალიზის შედეგად მიღებულია დასკვნა, რომ შ. რუსთაველის ნაწარმოებში მოიპოვება როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოების (უმთავრესად ქართლურ-კახურის) დამახასიათებელი მოვლენები, ისე დასავლეთ საქართველოს (იმერეთ-გურია-აჭარის) დიალექტური სინამდვილისათვის ნიშანდობლივი მონაცემები. გარკვეულია, რომ დასავლური წარმოშობის დიალექტიზმები დამახასიათებელია არა თვით „ვეფხისტყაოსნისა“ და მისი ავტორისათვის, არამედ საერთოდ ძველი ქართული სალიტერატურო ენისათვის. აღმოსავლური წარმოშობის დიალექტიზმები კი თითქოს უფრო ნიშანდობლივი ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორისათვის, მაგრამ არც აქ შეიძლება გადაჭრით თქმა, რომ იმ დროს სალიტერატურო ენისათვის არ ყოფილიყოს დამახასიათებელი აღმოსავლური წარმოშობის ეს დიალექტური ნიმუშები. დიალექტიზმების ორივე წყება და მთელი რიგი სხვა თვისებები გარკვეულ ადგილს ანიჭებს „ვეფხისტყაოსნის“ ენას ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში: სალიტერატურო ქართულში, საერო მწერლობის ენაში, გარდატეხა იგრძნობა. გარკვევით ჩანს მოსაბრუნე პუნქტი ძველი ქართულიდან ახალი სალიტერატურო ქართულისაკენ.

არნ. ჩიქობავას ეკუთვნის აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას ენის ზოგადი დახასიათება ფშაურ კილოსთან მიმართებით. იგი წერს: „საგულისხმოა,

394 ენიშის მოამბე, III, ტფილისი, 1938. იხ. ამავე ავტორის ნაშრომი: „ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ენის მორფოლოგიასა და სინტაქსურ სტრუქტურაში“, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XV, თბილისი, 1966.

რომ მომხმარებელი, სალიტერატურო ენის პროდუქციის მკითხველი, ჩვეულებრივ ვერც ამჩნევს ორდინარულ დიალექტურ მოვლენებს ენაში. მაგრამ დიალექტიზმები ძალაუვნებურად იქცევენ ყურადღებას, როდესაც ქარბად შემოდის ანდა ისეთ გრამატიკულ მოვლენებში მკვლევანდება, რომლებიც სალიტერატურო ენისათვის სრულებით უცხოა. ასე, მაგალითად, ვაჟა-ფშაველას ლექსებსა და პოემებში ყველა აღნიშნავს დიალექტიზმებს, ვაჟას პროზა კი სალიტერატურო მეტყველების დასვეწილ ნიჟუშადაა სამართლიანად მიჩნეული. დიალექტიზმები ამ უკანასკნელშიც მოიპოვება (ლექსიკაში, პირველ ყოვლისა), მაგრამ მისთვის უცხოა ისეთი მოვლენები, რომელთაც ლექსებში ვხვდებით: „ვსტჟოდით“, „დავსხდოდით“, „უთხროდით“³⁹⁵.

ვაჟა-ფშაველას ენის მიმართება ფშაურ კილოსთან სპეციალურად განხილულია ივ. გიგინეიშვილის ნაშრომში: „ახალი ქართული სალიტერატურო ენა და ვაჟა-ფშაველა“³⁹⁶. ნაჩვენებია, რომ ვაჟა-ფშაველა თავის ლექსებსა და პოემებში, აგრეთვე დრამატულ ნაწერებსა და პროზის ერთ ნაწილში, განსაკუთრებით პერსონაჟთა დიალოგებში, ზუსტად ახერხებს ფშაურისათვის დამახასიათებელი დიალექტური მოვლენების გადმოცემას. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფშაური ლექსიკის უხვად და ზედმიწევნითი სიზუსტით წარმოდგენა. ამ ნაწერებში შენიშნული ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენები სავსებით დასტურდება დღევანდელ ფშაურში. დებულების საილუსტრაციოდ წერილში წარმოდგენილია ვრცელი შესადარებელი მაგალითები.

ამავე საკითხს ეხება კ. გუგუშვილის წერილი: „ვაჟა-ფშაველა და ქართული ლიტერატურული ენა“³⁹⁷. ავტორი, იხილავს რა ვაჟას დამოკიდებულებას ქართულ ხალხურ შემოქმედებასთან და, კერძოდ, თავის მშობლიურ კილოსთან, გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ მწერლის შემოქმედებაში ფშაურ კილოს, მართალია, გარკვეული ადგილი უჭირავს, მაგრამ იგი სრულიად არ ამაზიჩებს ვაჟას ენას. მას სავსებით შეგნებულად შეჰქონდა ლიტერატურულ ენაში თავისი მშობლიური კილოს საუკეთესო თვისებები. ეს მწერალს სასარგებლო საქმედ მიაჩნდა, რადგანაც ზედავდა, რომ ამით სალიტერატურო ენა უფრო მრავალფეროვანი და ძლიერი ხდებოდა. ამ აზრს ვაჟა თეორიულადაც ასაბუთებდა.

395 დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, ენიშის მოამბე, III, 209.

396 ვ.ა. „სახალხო განათლება“, №№ 14(1124), 15(1127), 1951.

397 გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, გორი, 1965.

მ. ალავეძის ნარკვევში: „მასალები ვაჟა-ფშაველას ენის თავისებურებათათვის“³⁹⁸ განხილულია ვაჟას ენის ერთ-ერთი თავისებურება. კერძოდ, შეთანხმების ფორმები ლექსებსა და პოემებში. ავტორის დასკვნით, შეთანხმების საკითხში (მსაზღვრელ-საზღვრულის დამოკიდებულება ბრუნვასა და რიცხვში, ქვემდებარე-დამატების ურთიერთობა რიცხვში) ვაჟა-ფშაველა იცავს ძველი და ახალი სალიტერატურო ენის ნორმებს, მაგრამ მის ნაწერებში საკმაოდ არის აგრეთვე სპეციფიკური. საკუთრივ ფშაური მოვლენები.

შ. ძიძიგურის წერილში: „ვაჟა-ფშაველას ენის პრობლემა“³⁹⁹ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დიალექტიზმები ვაჟას ენაში არ არის იმ მასშტაბითა და მოცულობით წარმოდგენილი, როგორც ეს ნაგულისხმევია ტრადიციული შეხედულებით. არ არის სწორი გავრცელებული აზრი იმის შესახებ, თითქოს ვაჟა-ფშაველას პოეტური ენა მთლიანად დაფუძნებულია დიალექტურ მასალაზე, რომ მისი ლექსები და პოემები ფშაურ კილოზეა დაწერილი. ავტორის ცნობით, კილოური ფორმები კანტიკუნტად გვხვდება სამნაირი კატეგორიის ლექსებში; ესენია: ლექსები, რომლებიც მიმოხილვითი ხასიათისაა: ლექსები, რომელთა ავტორები. პოეტის ჩანაფიქრით, მთიელებია; ლექსები, რომლებშიც მოცემულია დიალოგები. აქაც ლექსის პერსონაჟები მთიელებია. რაც შეეხება პოემებს, აქ დიალექტიზმები გვხვდება არა მხოლოდ პერსონაჟთა მეტყველებაში, ისინი შეპირილია ავტორისეულ ენაშიც. აღნიშნულია, რომ დიალექტიზმებს ვაჟას ნაწერებში სტილისტიკური ფუნქცია აქვს დაკისრებული.

აკაკი წერეთლის ენის საკითხებს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ვ. თოფურიამ: „აკაკი და ქართული სალიტერატურო ენა“⁴⁰⁰. შენიშნულია, რომ თუმცა აკაკი წინააღმდეგი იყო სალიტერატურო ენაში დიალექტური ფორმების შემოტანისა და თავის ნაწერებში ცდილობდა სალიტერატურული ენა ეხმარა, მან იმერიზმებს თავი მაინც ვერ დააღწია. ნაჩვენებია, რომ იმერიზმები უმთავრესად მორფოლოგიურ-სინტაქსური ხასიათისაა. მაგალითად, სალიტერატურო ქართულის თურმეობითი მეორის ნაცვლად აკაკი სისტემატურად კავშირებით მესამეს იყენებს. ეს თავისებურებაა ზემოიშვრულისა და რაქულისა. შუალობითი გზის საწარმოებლად - ბოლოსართი ახასიათებს იმერულს და აკაკისაც - ი-ნიანი ფორმები აქვს შემოტანილი მწერლობაში (გ ა-ვ ა დ ე ე ნ ი ე ბ...). ეგვეე -ე- ჩანს, ნაცვლად ინ-ისა, თურმეობით მეო-

398 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის პრობები, VIII. 1948.

399 „მნათობი“, 7 ივლისი, 1956.

400 ლიტერატურული ძიებანი, II, თბილისი. 1944.

რესა და კავშირებით მესამეში (შეეწამებოხს, დამებეჭდვი-
ნებია). სახელებიდან ყურადღებას იქცევს რა ნაცვალსახელის იმე-
რული ფორმა ნათესაობითში: „რასი კკუა?! რასი გრძნობა?!“.

ქ. ძოწენიძის ნაშრომი — „ქართლურ-კახური ფონეტიკურ-გრა-
მატიკული თავისებურებანი ილია ქავკავაძის ენაში“⁴⁰¹ შეეხება ილიას
უნის მორფოლოგიურ-სინტაქსურ ინვენტარში აღმოჩენილ ქართლურ-
კახური წარმოშობის დიალექტიზმებს. გამოკვლევაში წარმოდგენილია
ის განსხვავებანი. რომლებიც ილია ქავკავაძის ენის გრამატიკულ
წყობაში შეინიშნება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის ნორ-
მების მიხედვით და კილოური წარმოშობისაა. მასალის ანალიზიდან
ირკვევა, რომ ილია წერს ნამდვილად ახალი ქართული ლიტერატუ-
რული ენით, მაგრამ სახელისა და ზმნის ამა თუ იმ ფორმათა ხმარე-
ბისას იგი თუ თავისუფალი ვერ არის ქართლურ-კახური მეტყველების
გავლენისაგან, თუ აღმოსავლური წარმოშობის დიალექტიზმები აქა-
იქ შინც გვხვდება მის ენაში, ეს არც არის გასაკვირი. ეს დიალექტიზ-
მები სიტყვის დიდი ოსტატის მიერ ისეთ უკვდავ სახეობაშია მოცე-
მული, რომ მკითხველისათვის შეუმჩნეველი ხდება.

ა. მარტიროსოვისა და გ. იმნაიშვილის მონოგრაფიაში — „ქარ-
თული ენის კახური დიალექტი“ განხილულია ილია ქავკავაძის თხზუ-
ლებებში დადასტურებული მთავარი დიალექტური მოვლენები, რომ-
ლებიც ცოცხალ კახურ მეტყველებაში ამჟამადაც გვხვდება.

პერსონაჟთა მეტყველების თავისებურებისადმი მიძღვნილი
ივ. ქავთარაძის ნარკვევი: „ილიას ქართული“⁴⁰². ნაჩვენებია, რომ ილიას
პროზაულ თხზულებებში საკმაო რაოდენობით შეინიშნება ქართ-
ლურ-კახური წარმოშობის დიალექტიზმები. ეს დიალექტიზმები ავ-
ტორის ზოგჯერ სავსებით ბუნებრივად მიაჩნდა საერთო ქართული ენის
თვალსაზრისით. დიალექტებიდან აღებულ გრამატიკულ თუ ლექსიკურ
ფორმებს ილია იმგვარად არჩევდა, რომ მათ ხმარებას სრულებითაც
არ შეჰქონდა დისონანსი საერთო-სახალხო ქართული ენის სტრუქ-
ტურისათვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშნებში. ილია მე-
ტისმეტად ფრთხილი და დაკვირვებული იყო დიალექტური ფორმების
შერჩევაში. ზომიერად და ფაქიზად ეპყრობოდა მის გამოყენებას, რომ
პერსონაჟის მეტყველებაში ნახმარი დიალექტიზმი არ გაეთიშა და არ
დაეპირისპირებინა ავტორისეული ენისათვის და ორგანულ მთლიან-
ობაში ყოფილიყო მასთან.

401 ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, 1955.

402 „ილია ქავკავაძე“, საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1957.

1966 წელს ცალკე წიგნად გამოვიდა გ. შალამბერიძის გამოკვლევა: „ილია ჭავჭავაძის ენა“. მონოგრაფიის მეხუთე თავში („დიალექტიზმები ილია ჭავჭავაძის ენაში ფონეტიკურ და გრამატიკულ თავისებურებათა ფონზე“) გარკვეულია დიალექტიზმების ადგილი და მნიშვნელობა ილიას თხზულებებში, ნაჩვენებია, თუ პრაქტიკულად როგორ ახორციელებდა მწერალი თავის თეორიულ დებულებებს სალიტერატურო ენის ხალხურობის შესახებ. დადგენილია, რომ პროზასა და პუბლიცისტურ წერილებში, პოეზიასთან შედარებით, დიალექტიზმების გავრცელების არე უფრო ფართოა. ამის ერთ-ერთ მიზეზი უთუოდ ისიც არის, რომ პროზაში ავტორთან ერთად მეტყველებენ პერსონაჟებიც. დიალექტიზმები ილიას ნაწერებში კახური მეტყველების გავლენით აიხსნება.

მოხეური მეტყველების ნიმუშები პირველად მოცემული აქვს ილია ჭავჭავაძეს თავის „მგზავრის წერილებში“, სადაც ავტორთან მოსაუბრედ გამოყვანილია გაიბოტნის მკვიდრი ლელთ ღუნია. ამ ნაწარმოებში ლელთ ღუნის მეტყველების სახით წარმოდგენილია მოხეურის ზოგადი თავისებურება. ამ მხრივ განსაკუთრებით ყურადღებას იპყრობს მახვილის ხმარება.

საინტერესოა, რომ ცნობილი ქართველოლოგი ჰუგო შუხარდტი⁴⁰³ ქართულში მახვილის ბუნებისა და ადგილმდებარეობის გარკვევისას მასალად სწორედ ილიას „მგზავრის წერილებს“, კერძოდ, ლელთ ღუნის მეტყველების ნიმუშებს იყენებდა.

მოხეურში არსებული მახვილის შესახებ თავისი აზრი აქვს გამოთქმული აგრეთვე ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა გამომცემელს პ. ინგოროვსაც. იგი, ეხება რა „მგზავრის წერილებში“ თავის ადღგენილ და შესწორებულ ადგილებს მახვილის ხმარების მხრივ, შენიშნავს, რომ „...მოხვევების სასაუბრო ენაში ამჟამად არ იხმარება ის აქცენტუაცია. ტროქაული მახვილი (ხმის ამაღლება სიტყვის მეორე მარცვალზე ბოლოდან). რომელიც წარმოდგენილია „მგზავრის წერილებში“. ეს ტროქაული მახვილი დღეს შენახულია მხოლოდ მთიულურ კილოში, რომელიც ზემო-არაგვის კანტონშია გავრცელებული... ამასთან დაკავშირებით იბადება კითხვა: რომელ კილოზეა ჩაწერილი მგზავრის წერილების ტექსტი, საკუთრივ „მოხეურ“ სასაუბრო ენაზე, თუ მთიულურ კილოზე. თუკი „მგზავრის წერილების“ ტექსტს მართლაც მოხეური სასაუბრო ენა უძევს საფუძვლად, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ ხევში, ილიას დროს, წარსული საუკუნის სამოციან წლებში, ჯერ კიდევ ხმა-

⁴⁰³ H. Schuchardl Über das Georgische, Wien, 1898.

რებაში ყოფილა ტროქაული მანვილი, და მხოლოდ შემდეგ მისცემია დაგიწყებას ეს თავისებურება ადგილობრივი ენისა“⁴⁰⁴.

ლელთ ღუნისას ვინაობისა და მისი მეტყველების რაობის დადგენის ცდა მოცემულია კ. გუგუშვილის წერილში: „ილია ჭავჭავაძე და მოხეური კილო“⁴⁰⁵. ავტორის რწმენით, ილიას მოხეური კილოს ნიმუშები, რომლებიც ლელთ ღუნისას მეტყველების სახითაა ცნობილი, მთელ რიგ შემთხვევებში არ არის მოხეური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენა. მართალია, ილიას აულია მოხეური მასალა, მაგრამ იგი საკუთარი შეხედულებების მიხედვით გადაუმუშავებია და ისე გამოუყენებია. კ. გუგუშვილის ვარაუდით, როგორც ჩანს, ილია იწერდა ამა თუ იმ კილოს ცალკეულ სიტყვებს, ხშირად მთელ ფრაზებს. წინადადებებს და შემდეგ კი საკიროების მიხედვით იყენებდა თავის ნაწერებში. ასე გამოუყენებია მას მოხეური მასალები „მგზავრის წერილებშიც“. ავტორის დასკვნით, „მგზავრის წერილებში“ გადმოცემული ამბავი ენობრივად მხოლოდ ნაწილობრივ წარმოადგენს მოხეური მეტყველების თავისებურებას.

მოხეური ლექსიკა ზოგადად დახასიათებულია შ. ძიძიგურის შრომაში: „მოხეური ლექსიკა ალ. ყაზბეგის ნაწერების მიხედვით“⁴⁰⁶. მისი აზრით, ცნობილი მწერლის ნაწერებში დაცული სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც არალიტერატურულია, უმთავრესად მთის კილოებს განეკუთვნება. ზოგი მათგანი სხვა კილოებშიც გვხვდება, ზოგიც არქაულია, მაგრამ რაკი ისინი მოხევეთა დიალოგებშია დადასტურებული, შათ გათვალისწინებას მნიშვნელობა აქვს მოხეური კილოს ლექსიკური შემადგენლობის შესასწავლად.

მოხეური დიალექტის თავისებურებანი ალექსანდრე ყაზბეგის ნაწერების მიხედვით ვრცლად მიმოხილულია ივ. ჭავთარაძის გამოკვლევაში: „მოხეური კილო ყაზბეგის ენაში“⁴⁰⁷. ნაშრომში დადგენილია მოხეური კილოს ადგილი და მნიშვნელობა ყაზბეგის ნაწერების ენაში. მისდაპირ მოპყრობის პრინციპი, მისი გამოყენების ხერხები და მოხეურის თანამედროვე ვითარებასთან მისი მიმართება. ავტორის დასკვნით, ალექსანდრე ყაზბეგი ცდილობს, მოკმედ პირთა მეტყველებაში რაც შეიძლება ზუსტად დაიცვას მოხეური ფორმები. მის მიერ გამოყენებული მოხეური კილოს ფაქტები, თითო-ოროლა გამონაკლისის გარდა,

404 ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, II, ტფილისი, 1926. გვ. 326.

405 ნ. ბარათაშვილის სახ. გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, V, გორი, 1960.

406 ძიძიგური ქართული დიალექტოლოგიადან. გვ. 124—130.

407 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXV, 1949.

ზუსტად შეესატყვისება ამ კილოს თანამედროვე ვითარებიდან ცნობილ წესებს ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსში. მწერალი დიალექტის ზომიერი გამოყენებით ასრულებდა „გლეხის ენის“ სამწერლო ენასთან დაახლოების დიდმნიშვნელოვან ამოცანას და შეძოპქონდა ლიტერატურაში ენათმეცნიერებისათვის, მეტად საინტერესო დიალექტური მასალა.

ივ. ქავთარაძემ გამოაქვეყნა აგრეთვე: „ალექსანდრე ქავჭავაძის ენის თავისებურებანი“⁴⁰⁸. ავტორის აზრით, ალექსანდრე ქავჭავაძის ენობრივი თავისებურებანი ორ ძირითად ჯგუფად შეიძლება გაიყოს: ერთი მხრით, გვაქვს ძველებური სიტყვაწარმოებისათვის ნიშანდობლივი ნორმები და, მეორე მხრით, ხელოვნური წარმოების ფორმები, გამოიყოფა აგრეთვე ნეოლოგიზმები და დიალექტიზმები, რომელთა ხვედრითი წონა შედარებით ნაკლებია. პოეტი დიალექტიზმებს ხმარობს განსაკუთრებული კოლორიტის გადმოსაცემად.

ამავე ავტორს ეკუთვნის წერილი: „ეგნატე ნინოშვილის ენის ძირითადი საკითხები“⁴⁰⁹, რომელშიც მოცემულია მწერლის თხზულებათა ენობრივ-სტილისტიკური შედგენილობის ძირითადი თავისებურებანი. ნაშრომში ნაჩვენებია, რომ ეგნატე ნინოშვილის ნაწერების ენა ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შემადგენელი ნაწილია: მისი დიალექტიზმების დანიშნულებაა, ემსახუროს ლიტერატურაში ცნობილ ხერხს — პერსონაჟების მეტყველების დახასიათებას, კოლორიტის რეალისტურ ჩვენებას. ენათმეცნიერული ანალიზისათვის კი იგი სანდო ისტორიულ-დიალექტოლოგიური მასალაა. მწერლის მიერ ნახნარი დიალექტური ფორმები ასახავს გურულის გარკვეული ნაწილის ენობრივ ვითარებას, თუმცა არ ამოწურავს მას.

ეგნატე ნინოშვილის ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველების დიალექტური ლექსიკა შესწავლილია ალ. ლლონტის მიერ. მის ნაშრომში: „დიალექტური ლექსიკა მწერლის თხზულებებში“⁴¹⁰ წარმოდგენილია ეგნატე ნინოშვილის დიალექტური ლექსიკა იდიომატური შესიტყვებებისა და ფრაზეოლოგიური ერთეულების სახით და აგრეთვე სიტყვებისა და გამოთქმების სახით.

კ. გიგინეიშვილის წერილი: „გ. ერისთავის კომედიების ენა“⁴¹¹

408 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 55, თბილისი, 1954.

409 „მნათობი“, № 6, 7, 8, 1959.

410 სტალინის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII, თბილისი—სტალინირი, 1959; იხ. აგრეთვე ამავე ავტორის წერილი: „ეგნატეს ენა“, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, № 108. 12.5. 1934. წ.

411 ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, ბათუმი, 1951.

განიხილავს უმთავრესად პერსონაჟთა მეტყველებების თავისებურებებს. იგარკვეულია, რომ ამ ცნობილი მწერლის კომედიებში საკმაოდ ფართოდ არის გამოყენებული აღმოსავლური კილოებისათვის, უმთავრესად ქართლისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური და მორფოლოგიური მოვლენები. სასაუბრო ხალხური ენის თავისებურებები განსაკუთრებით მკვეთრად იგრძნობა ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიაში.

ოთ. ურიდია თავის წერილში — „გიორგი ერისთავის კომედიების პერსონაჟთა მეტყველება“⁴¹² ენობრივი ნიშნის მიხედვით პერსონაჟებს ორ ჯგუფად ყოფს. აღმოსავლეთ საქართველოდან გამოსულ მოქმედ პირთა (ქართლელთა) ენა იგივე ავტორისეული ენაა. გიორგი ერისთავი თვითონ ქართლიდან იყო და პერსონაჟთა ერთ ჯგუფს ალაპარაკებდა თავისი კუთხის ცოცხალი ენით, რომელიც მისთვისაც ბუნებრივი იყო. სხვაა მოქმედ პირთა მეორე ჯგუფის ენა, კერძოდ, ვაქართა წრისა, ერთი მხრივ, და დასავლეთ საქართველოდან გამოსულ პირთა ენა, მეორე მხრივ. ავტორის აზრით, ვაქართა ენა იყო ქარგონი, ნაზავი საერთო ქართული ენისა, უფრო ქართლისა და სომხურ და რუსულ ენათა მონაცემებისა.

ლ. იორდანიშვილის წერილში: „რაფიელ ერისთავის თხზულებათა ენის ზოგიერთი თავისებურება“⁴¹³ შენიშნულია მწერლის ენაში ორგვარი დიალექტიზმი. ავტორის ცნობით, ერთი რიგის დიალექტიზმები მწერალს ბავშვობიდან აქვს შეთვისებული მშობლიური კილოდან — კახურიდან და ბუნებრივია მისთვის. მეორე რიგის დიალექტიზმები წარმოადგენს ქართულის სხვა კილოებიდან აღებულ მასალას. არქაიზმების ერთი წყებაც დიალექტურია; იგი მთის კილოებიდან — თუშურ-ფშაურ-ხევსურულიდან — მომდინარეობს, სადაც სალიტერატურო ქართულისათვის არქაიზმად მიჩნეული ფორმები ცოცხლად არის შემონახული, ასეთი არქაიზმები გვხვდება პერსონაჟთა მეტყველებასა და ზოგჯერ ავტორის ენაში, კერძოდ კი ფშაურ კილოზე დაწერილ ლექსებში. უმრავლესობა დიალექტური ფორმებისა, რომლებიც გიორგი ერისთავის თხზულებებში დასტურდება, დღესაც ცოცხალია სათანადო კილოებში.

ნ. გიგაური („კახურის თავისებურებანი რაფიელ ერისთავის ნაწერებში“⁴¹⁴), რომელიც ადარებს მწერლის ნაწარმოებთა უკანასკნელ გამოცემებს ხელნაწერებთან. იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ზოგჯერ გა-

412 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 67, თბილისი, 1957.

413 „მაცნე“, № 4, 1965.

414 თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, თბილისი, 1950.

ნომცემელი ასწორებს კახურ დიალექტურ ფორმებს სალიტერატურო ენის ნორმების მიხედვით. ძველ გამოცემებშიც ადგილი აქვს დიალექტურ ფორმათა გასწორებას, მაგრამ უფრო ნაკლებად, ვიდრე — ახალში.

გ. შალამბერიძის შრომაში: „დიალექტიზმები ს. მგალობლიშვილის მოთხრობებში“⁴¹⁵ სათანადო მასალის ანალიზის საფუძველზე გარკვეულია, რომ სოფრომ მგალობლიშვილის მოთხრობების პერსონაჟები ქართლურ კილოზე მეტყველებენ. მწერალი, რომელიც თვითონაც ჯანიცდის ქართლურის გავლენას, პერსონაჟთა მეტყველებით საკმაოდ ზუსტად გადმოსცემს ამ კილოს თავისებურებებს.

სოფრომ მგალობლიშვილის ნაწარმოებთა მსგავსად, ნიკო ლომოურის მოთხრობების პერსონაჟთა უმრავლესობა ქართლელია, რამაც, ბუნებრივია, განაპირობა მწერლის მხატვრულ შემოქმედებაში დიალექტური ფორმების გამოყენება. ო. ქაჭაიას წერილში: „ქართლური კილო ნ. ლომოურის მოთხრობებში“⁴¹⁶ ნაჩვენებია, რომ მწერლის ნაწარმოებთა პერსონაჟების მეტყველებაში ფართოდ არის წარმოდგენილი ქართლური კილოს თავისებურებანი. დიდი რაოდენობითაა დაცული განსაკუთრებით ამ მეტყველებიანთვის დამახასიათებელი ლექსიკური ერთეულები.

თ. ბეროზაშვილმა გულდასმით შეისწავლა ნიკო ლომოურის ხელნაწერები, რომლებიც დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, და თავის შრომაში: „ნიკო ლომოურის ენის თავისებურებანი“⁴¹⁷ წარმოგვიდგინა ტექსტის ენის დაწვრილებითი ანალიზი, გამოავლინა და დაადგინა ამ თავისებურებათა წარმოშობის წყაროები. გარკვეულია, რომ ნიკო ლომოურის მოთხრობებში დაცული ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენების წყარო ქართლური დიალექტია. რომლის თავისებურებანი მეტ-ნაკლებად ასახულია როგორც ავტორის ენაში, ისე მისი ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველებაში. ავტორის დაკვირვებით, ნიკო ლომოური ყველა დიალექტურ მოვლენას ერთნაირად არ ეპყრობა: რაც სალიტერატურო ენისგან განსხვავებულია და დიალექტურია, მას მხოლოდ პერსონაჟთა მეტყველებაში ხმარობს, ხოლო ისეთი მოვლენები, რომელთაც დიალექტურობა აშკარად არ ეტყობათ, თანაბრად გვხვდება როგორც პერსონაჟთა მეტყველებაში, ისე ავტორის ენაში. ნაშრომში დადგენილია, რომ დიალექტურ მოვლენათა ერთი წყება (მაგალითად, ასიმილაცია-დისიმილაციის, მეტათეზისის შე-

415 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX—X, თბილისი, 1958.

416 სტალინის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სამეცნიერო წერილები, VIII, სტალინის, 1961.

417 „მაცნე“, № 3 (24), № 6 (27), 1965.

მთხვევები) არარეგულარულადაა წარმოდგენილი; ზოგი ასეთი მოვლენა კი სისტემებზე არის გატარებული.

ძირითადად დიალექტიზმებია აღნუსხული და სათანადოდ დაფასებული მ. მესხიშვილის წერილში: „დ. კონქაძის „სურამის ცხის“ ენა“⁴¹⁸. დადასტურებულია, რომ ამ მოთხრობაში მრავლად გვხვდება აღმოსავლური დიალექტების, კერძოდ, ქართლურისა და კახურისათვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები როგორც ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში, ისე სინტაქსსა და ლექსიკაში.

რ. შამელაშვილი წერილში: „დ. კლდიაშვილის ენის შესახებ“⁴¹⁹ არკვევს მწერლის მხატვრული პროზის ენის საკითხებს და, ამასთან ერთად, გამოავლენს ფონეტიკურ-ლექსიკური ხასიათის იმეროზმებს, რომლებიც გვხვდება დავით კლდიაშვილის ნაწარმოებთა პერსონაჟების მეტყველებაში.

1966 წელს გამოქვეყნდა ე. კოშორიძის მონოგრაფია: „კასილ ბარნოვის ენა ისტორიული რომანების მიხედვით“. ნაშრომის მეხუთე თავში მოცემულია მწერლის ისტორიული რომანების ენის გრამატიკული ანალიზი. როგორც ფონეტიკურ-მორფოლოგიური, ისე სინტაქსური ხასიათის თავისებურებებში შემჩნეულია და გამოვლენილია აღმოსავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები.

რამდენიმე ნაშრომი მიეძღვნა დიდი ლექსიკოგრაფის სულხან-საბა ორბელიანის პირველი ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის დიალექტური წყაროების შესწავლას.

შ. ძიძიგურის წერილში: „სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონა“⁴²⁰ შენიშნულია, რომ საბა თავისი ქართული ლექსიკონის შედგენისას უხვად დასესხებია ქართულ დიალექტურ სინამდვილეს. მასში შეუტანია მრავალი სიტყვა, რომლებიც არ არის წერილობით წყაროებით დამოწმებული. ამავე დროს, ბევრი მათგანი არ იცის არც ძველმა და არც ახალმა სალიტერატურო ქართულმა. ირკვევა, რომ ისინი შემონახულია დღევანდელ ქართულ დიალექტებში.

მ. ალავეძეს („უცნობი დიალექტიზმები საბას ლექსიკონში“⁴²¹) ქართული ენის დასავლურ კილოთა (გურულ-იმერულის, რაჭულ-ლეჩხუმურისა) და სვანურ-ზანურ ენათა მონაცემების საფუძველზე საბას ლექსიკონში გამოვლენილი აქვს მთელი რიგი სიტყვები, რომლებიც ავტორს აღებული ჰქონია ხალხური ცოცხალი მეტყველებიდან.

⁴¹⁸ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების შოამბე, 3, თბილისი, 1961.

⁴¹⁹ „სკოლა და ცხოვრება“, № 9, თბილისი, 1962.

⁴²⁰ „ცისკარი“, № 10, 1959.

⁴²¹ ეჭრ. „რიონი“, № 2, ქუთაისი, 1959.

მ. მესხიშვილს („ქართული დიალექტიზმები და სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“⁴²²) ქართლის სოფლებში შეკრებილი ლექსიკა შეუდარებია საბას ლექსიკონისათვის და მისულა იმ დასკვნამდე, რომ ამ ლექსიკონში მოგვეპოვება რიგი ისეთი სიტყვები, რომლებიც ქართულ ლექსიკაში ამჟამადაც დასტურდება.

საბას ლექსიკონში ქარის ერთ-ერთი სახეობის აღსანიშნავად ნახმარია სიტყვა *ს ა ბ ა რ უ ლ ი*. ვ. გაჩეჩილაძის აზრით („ტერმინ საბარულის შესახებ საბას ლექსიკონში“⁴²³), იგი მიღებულია გრაფიკულ ნიშნად *გ ზ ე* და *ხ* ასოების აღრევის შედეგად. ლექსიკონის უძველეს ხელნაწერებში დაცულია *ს ა ბ ა რ უ ლ ი*. ქაოის აღსანიშნავად *ს ა ბ ა რ უ ლ ი* დღესაც ცოცხალი სიტყვაა იმერულსა და ლეჩხუმურში.

მწერლის ენაში დიალექტიზმების შესწავლასთან ერთად დაისვა ზოგადი საკითხი პერსონაჟის მეტყველების შესახებ ლიტერატურული ენის ნორმათა დაცვის თვალსაზრისით.

ზოგი მკვლევრის აზრით, პერსონაჟის მეტყველებას უნდა ჰქონდეს შენარჩუნებული ხალხური კოლორიტი, მაგრამ ხალხური მეტყველების იერის შენარჩუნება არ ნიშნავს დიალექტის ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თავისებურებების მთელი სისავსით დაცვას. სასაუბრო მეტყველების თავისებურებებმა თავისი გამოხატულება უნდა ჰპოვოს ლექსიკა-ფრაზეოლოგიისა და სტილისტიკის სფეროში⁴²⁴.

ზოგი უფრო მეტ სიმკაცრეს იჩენს ამ საკითხში: არქაიზმები და დიალექტიზმები პერსონაჟთა მეტყველებაში ისევე დაუშვებელია, როგორც თვით ავტორის ენაში. პერსონაჟთა ენაც გამართული, დახვეწილი, მთელი საზოგადოებისათვის გასაგები უნდა იყოს. ამასთან ერთად, პერსონაჟის სწორი და დახვეწილი ენით მეტყველება არ ნიშნავს პერსონაჟთა ენის ნიველირებას. საპირთა, რომ პერსონაჟთა ენას შერჩეს კუთხისა და ეპოქის კოლორიტი სალიტერატურო ენის ნორმათა ყოველგვარი უხეში დარღვევის გარეშე⁴²⁵.

1955 წელს გამოცემულ ალ. ლლონტის „ნარკვევებში“, ომელშიც შეტანილია ხუთიოდე წერალი, ორი მიძღვნილია მწერლის ენის საკითხებისადმი, კერძოდ, განხილულია ლიტერატურული ენისა და

422 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIII, 1962.

423 იქვე.

424 შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, პერსონაჟის ენის საკითხი სტალინური ენათმეცნიერების შექმნე. გაზ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“. № 25, 28, 1951 წ. 24 ივნისი, 15 ივლისი.

425 ზ. კ უ მ ბ უ რ ი ძ ე, სალიტერატურო ენა და პერსონაჟთა მეტყველება, ურნ. „მნათობი“, № 5, 1951.

დაალექტიზების და არქაიზმების ურთიერთმიმართება. ავტორის აზრით, ქართულ მწერლობაში ორი მიდოეკილება იგრძნობა: ერთნი გადაკარბებით აფასებენ დიალექტიზმების მნიშვნელობას, მეორენი დიალექტიზმების ხმარებაში ზომიერებას იცავენ. ეს მეორე თვალსაზრისი სწორად უნდა მივიჩნიოთ. ზომიერების დაცვა საჭირო აგრეთვე არქაიზმების გამოყენებაში.

შ. ძაძიგურის წიგნში: „მწერლის ენა“ (თბილისი, 1957) მოცემულია მწერლის ენისა და სტილის კონკრეტული საკითხების კვლევადობის შედეგები. დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით აქ ყურადღებას იქცევს რამდენიმე თავი: დიალექტიზმების ადგილი ვაჟას ენაში, ვაჟას დიალექტიზმების ანალიზი, სალიტერატურო ენის საორიენტაციო დიალექტები, პერსონაჟისა და მწერლის ენის ურთიერთობის ზოგადი საკითხები.

გამოქვეყნდა რამდენიმე მწერლის ლექსიკონი, რომელიც არსებითად დიალექტური ხასიათისაა. ამ ხაზით, პირველ რიგში, უნდა დავასახელოთ ფშაური ლექსიკონი ვაჟა-ფშაველას ნაწერების მიხედვით, რომელიც შეადგინა ა. შანიძემ. იგი ერთვის პოეტის თხზულებათა გამოცემას¹²⁶.

1969 წელს ცალკე წიგნად გამოვიდა „ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი“ (მთავარი რედაქტორი არნ. ჩიქობავა), რომელიც შეადგინა ალ. კინკარაულმა. ლექსიკონი მოიცავს სალიტერატურო ქართულისაგან შინაარსით ან ნიუანსით განსხვავებულ იმ 6615 სალექსიკონო ერთეულს, რომელსაც ვაჟა-ფშაველას ნაწერებში ვხვდებით. აქ ეს სიტყვები განმარტებულია ვაჟას ტექსტზე დაყრდნობით და სათანადოდ არის ილუსტრირებული. ამასთანავე, ლექსიკონში ჩართულია იმ საგანთა სურათები, რომლებიც ადგილობრივ საყოფაცხოვრებო რეალიებს წარმოადგენენ.

დიალექტური ლექსიკონები ერთვის აგრეთვე ა. შანიძის რედაქციით გამოცემულ ე. ნინოშვილის „პარტახს“ (შედგენილი ქ. ლომთათიძის მიერ, 1935 წ.), ს. ზუნდაძის რედაქციით და შენიშვნებით გამოცემულ ე. ნინოშვილის „თხზულებათა სრულ კრებულს“ (შედგ. თ. კიკვაძის მიერ, ტ. I—II, 1930, 1932), ალ. ყაზბეგის თხზულებათა

426 ა. შანიძე, ვაჟას ლექსიკონი, ვაჟა-ფშაველა (თხზულებანი), ტ. I, ლექსები, თბილისი, 1922, 1928, 1946; ტ. II. ლექსები, ალ. აბაშელის და ა. შანიძის რედაქციით, 1950; ტ. III, პოემები. ალ. აბაშელის რედაქციით, 1930; ტ. IV. პოემები, ალ. აბაშელის რედაქციით, 1932; რჩეული, ერთტომეული, ალ. აბაშელის და ა. შანიძის რედაქციით. 1953.

აკადემიურ გამოცემას (შედგ. შ. ძიძიგურის მიერ, ტ. I—IV, 1947, 1948⁴²⁷) და დ. კლდიაშვილის თხზულებებს (შედგ. მიხ. ალავედის მიერ, ტ. I—II, 1952, 1953.).

მახ. ალავედის „დავით კლდიაშვილის ლექსიკონი“ ცალკე შრომად დაბეჭდილია „ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომებში“ (ტ. VI, 1946).

ნ. საბაშვილის საკანდიდატო-სადისერტაციო შრომის ძირითად ნაწილს (იხ. ავტორეფერატი „Гურიцкая диалектная лексика в грузинской прозе“, Тбилиси, 1954) წარმოადგენს გურული ლექსიკონი (1455 ერთეული). მასში შესულია ლექსიკური მასალა, რომელიც სპეციფიკურია ამ კილოსათვის და გვხვდება ე. ნინოშვილის, ნ. ნაკაშიძის, ლალიონის და პ. ჩხიკვაძის პროზაულ ნაწარმოებებში.

სალიტერატურო ენისა და დიალექტების ურთიერთმიმართებისა და აგრეთვე მწერლის ენისა და პერსონაჟთა მეტყველების თავისებურებათა შესწავლის საკითხებია განხილული მრავალრიცხოვან დაბეჭდილ თეზისებში. რომელთაგან აქ მხოლოდ ზოგიერთებს დაეასახელებთ: ივ. გიგინეიშვილი — ფშაური და ვაჟა-ფშაველა⁴²⁸; რ. ლამბაშიძე — გურული კილო ე. ნინოშვილის ნაწარმოებების მიხედვით⁴²⁹; ალ. ჯენცაძე — დიალექტის გამოყენების შემთხვევები ი. ქაჯავაძის ენაში⁴³⁰; მისივე — კახური დიალექტის ლექსიკა რ. ერისთავის ნაწერების ენაში⁴³¹; პ. ხუბუტია — დიალექტიზმების, უცხო და ახლად შექმნილი სიტყვების გამოყენება ილია ქაჯავაძის მიერ⁴³²; ოთ. ურიდია — პერსონაჟთა მეტყველების საკითხისათვის ახალ ქართულ მწერლობაში⁴³³; გრ. იმნაიშვილი — ქართლურისა და კახურის საერთო

427 იხ. ალ. ჯენცაძის რეცენზია: „ალ. ყაზბეგის ლექსიკონის შესახებ“, უფრ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, № 1, 1957.

428 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენის ინსტიტუტის II სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1945.

429 ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XI სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1950.

430 თელავის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის X სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1953.

431 ამავე ინსტიტუტის XVII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები. თელავი, 1960.

432 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 37 წლისთავისადმი, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1954.

433 იქვე.

პოვლენები და მათი ადგილი სალიტერატურო ენაში¹³⁴; თ. ღვინაძე — ქართლის ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურებანი ანასტასია ერისთავ-ხოშტარიას ნაწერებში¹³⁵; მ. შინჯიაშვილი — ქიზიყურის ფონეტიკურ-მორფოლოგიური თავისებურებანი ი. ევდოშვილის თხზულებათა ენაში¹³⁶; ნ. საბაშვილი — გურულის მორფოლოგიური თავისებურებანი ქართულ მხატვრულ პროზაში¹³⁷; ბ. წერეთელი — სულხან-საბა ორბელიანი და თანამედროვე დიალექტური ლექსიკა¹³⁸; ზ. სარგველაძე — ე. ნინოშვილის „პარტახის“ ენის თავისებურებანი¹³⁹; თ. გრემელაშვილი — კახური ლექსიკა ი. ევდოშვილის ნაწერებში¹⁴⁰; ილ. მაისურაძე — „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი სიტყვის მნიშვნელობის დახუსტებისათვის დიალექტურ მონაცემთა მიხედვით¹⁴¹; მ. ალავიძე — რითმით გამოწვეული დიალექტიზმის ნიშნები „ვეფხისტყაოსანში“¹⁴²; ო. ქაჯაია — შოქრ არაგვისპირელის ენის თავისებურებანი¹⁴³.

ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები

ქართული ენის დიალექტების შესწავლამ ხელი შეუწყო მთელ სერიოზულობით დღის წესრიგში დასმულიყო ისტორიული დიალექტოლოგიის მნიშვნელოვანი საკითხები, რომელთა გაშუქებას არა ერთი და ორი საყურადღებო ნაშრომი მიეძღვნა.

134 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის X III სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1956.

135 თსუ სტუდენტთა XVIII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები თბილისი, 1956.

136 თსუ სტუდენტთა XIX სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, 1957.

137 ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის XIX სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1958.

138 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის X VII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1959.

139 თსუ სტუდენტთა XX II სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები თბილისი, 1960.

140 თელავის სახელმწიფო პედაგოგიული ინსტიტუტის XVII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თელავი, 1960.

141 პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1963.

142 საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათ. VI რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები თბილისი, 1965.

143 სამხოვთ-ოსეთის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XX VII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, ცხინვალი, 1969.

ძველი ქართული ენის დიალექტობრივი შუდგენილობის დადგენის თვალსაზრისით უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ხანმეტი და ჰაემეტი ძეგლების აღმოჩენას, რომელთა საფუძვლიანმა ლინგვისტურ-ფილოლოგიურმა ანალიზმა შესაძლებელი გახადა გამოვლენილიყო სალიტერატურო ენის ფორმირებაში მონაწილე დიალექტები და გარკვეულიყო უძველესი ქართული ენის ნიშან-თვისებები.

ჯერ კიდევ 1920 წელს ა. შანიძემ ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ძველი ქართული სალიტერატურო ენა, რომელიც ერთი შეხედვით ერთ მთლიან ერთეულად გვეჩვენება, ფაქტობრივად ერთგვარი მასალისაგან შედგენილი არ არის. მასში საკმაო ადგილი უჭირავს ანომალიებს, „რომელთაგანაც ზოგი განვითარებულია თვით იმ კილოს ნიადაგზე, რომელიც საფუძვლად უდევს ძველს სამწირო ენას, მაგრამ ზოგი სხვა კილოებისაგან შემოტანილი ჩანს. სხვებისაგან ნასესხები ფორმები ზოგჯერ საესებით შეთვისებულია ძირითადი კილოს მიერ და ვარდაქმნილ-გადაკეთებულია მისი ნორმების თანახმად, მაგრამ უცხო ჩამომავლობის კვალი მთლად წარხოცილი არ არის ზოგიერთ ფორმაში“⁴⁴⁴. ამის მაგალითად მკვლევარი ასახელებდა ორ ზმნას: ხ-არ, ხ-ვალ (მი-ხ-ვალ), რომლებშიც ხანი, როგორც სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა, ავტორის აზრით, ძირითადი კილოს კუთვნილება არ არის: „იგი ნასესხები უნდა იყოს რომელიღაც სხვა კილოსაგან, რომელსაც ხანის პრეფიქსად ხმარება ახასიათებდა ალბათ არა მარტო ორ ზმნაში, არამედ სხვა ზმნების უღვლილებამიც, საზოგადოდ“⁴⁴⁵.

ორი წლის შემდეგ, 1922 წელს, ა. შანიძემ ხ ერთვის სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებით გამოთქვა მოსაზრება, რომ „დღევანდელი ერთვის ისტორიულად *ჰერთვის ფორმისაგან არის წარმოშობილი, როგორც ამას თანხმონიანი ზმნების უღვლილების ნორმები გვიჩვენებს. ჰერთვის-თან შედარებით ზერთვის-ი დიალექტური ფორმაა მხოლოდ: ჰაე (*ჰერთვის > ერთვის) და ხანი (ზერთვის) მესამე პირის ობიექტური ნაწილაკებია და ერთი მეორის ბგერინაცვალნი“⁴⁴⁶. ხ არ, ხ ერთვის და უძველეს წარწერებში დადასტურებული ხ ე ყ ა ვ, შე ხ ე წ ი ე და შე ხ უ ა ბ თ ფორმები, დასძენს ავტორი, — ერთიმეორეს მხარს უჭერენ და ამყდვენებენ, რომ ერთსა და იმავე დიალექტურ წრეს ანუ კილოს ეკუთვნიან“⁴⁴⁷.

444 სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, § 56, გვ. 130.

445 იქვე.

446 ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში: ტფილისის უნივერსიტეტის შრომებზე, II, ტფილისი, 1922—1923, გვ. 275.

447 იქვე, გვ. 281.

ხანმეტი და ჰაემეტი ძეგლების აღმოჩენასთან დაკავშირებით, როგორც ცნობილია, დაისვა საკითხი მათი ურთიერთმიმართების შესახებ. გამოითქვა ერთიმეორის საწინააღმდეგო შეხედულებები. ივ. ჯავახიშვილი, რომელმაც პირველად გამოაქვეყნა ხანმეტი ძეგლები პალიმფსესტების მიხედვით, ვარაუდობდა, რომ ქართულ ენაში ჯერ იყო ხანი, რომელიც იქცა ჰაედ, და შემდეგ კი სულ მთლად დაიკარგა, ე. ი. მკვლევარი მათ შორის ქრონოლოგიურ სხვაობას ხედავდა: ხანს მიიჩნევდა ჰაეს პროტოტიპად⁴⁴⁸.

ა. შანიძის მტკიცებით, პრეფიქსების საერთო ქართული ნიშანია ჰაე და არა ხანი: „საზოგადოდ ყველა ის ქართული კილოები, რომელთაც გიცნობთ ჩვენ ისტორიულად ძველი ძეგლებიდან, თუ ცოცხლად დღეს, ისეთ ფორმებს გვაძლევს უღვლილებაში, რომ აღნიშნული პრეფიქსების ძირითად ფონეტიკურ სახედ უნდა მივიჩნიოთ ჰ, დანარჩენი სახეები (ნული, ქ, ჯ, ხ, ღ, ზ, შ, უ) ამ ძირითადი სახისაგან არის განვითარებული ბგერათა შენაცვლების ნიადაგზე“⁴⁴⁹. მისი აზრით, „განსხვავება ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტთა შორის იმდენად ქრონოლოგიური კი არ არის, რამდენადაც დიალექტური, ე. ი. ისინი იმდენად სხვადასხვა ეპოქას კი არ ეკუთვნიან, რამდენადაც სხვადასხვა კილოს: ხანმეტი ტექსტები ერთ კილოზეა და ჰაემეტი კი მეორეზე... კიდევაც რომ გამოირკვეს საბოლოოდ, რომ სწორედ ხანმეტი იყო ის კილო, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ქართულ სალიტერატურო ენას, ეს მაინც არ მოგვეცემს იმის საბუთს, რომ ჰაე ისტორიულად ხანის განვითარების მეორე საფეხურად ვცნოთ...“⁴⁵⁰.

ა. შანიძის ვარაუდით, ხანმეტი კილო უნდა ყოფილიყო სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით მცხეთა-ბოლნისის რაიონებში და მიმდგომ მხარეებში, რადგანაც ხანმეტი წარწერები დადასტურებულია მცხეთასა და ბოლნისში, ხოლო ჰაემეტი კილო კი — მის დასავლეთით⁴⁵¹.

ამავე საკითხს 1925 წელს გამოკვლევა მიუძღვნა არნ. ჩიქობავამ: „ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების აღმოჩენისათვის“⁴⁵²; რომელშიც

⁴⁴⁸ ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, ტფილისი, 1922—1923, გვ. 268.

⁴⁴⁹ ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფილისი, 1923; გვ. 359—360.

⁴⁵⁰ იქვე, გვ. 361.

⁴⁵¹ იქვე.

⁴⁵² ჩვენი მეცნიერება, № 3—4, ტფილისი, 1925.

დადგენილია ხანმეტი და ჰაემეტი ძეგლების ურთაერთობა დიალექტური თვალსაზრისით და დასმულია ისტორიული დიალექტოლოგიის საყურადღებო საკითხები. ავტორი აღნიშნავს მთელ რიგ დაბრკოლებებს, რომლებიც წინ ელობება ზემოაღნიშნულ ორივე მოსაზრებას და იმ დასკვნამდე მიდის, რომ როგორადაც უნდა გადაწყდეს ეს საკითხი, მაინც დიალექტების გამორიცხვა შეუძლებელია: „დიალექტური წიაღიდან სამწერლობო ენაში დამკვიდრებული ხანი (აღბათი მაშინ, როცა ეს დიალექტი განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა სამწერლობო ენის შექმნაში) საწერლობო ენიდან ჩამოშორებულ იქნა ისე, რომ თვით ეს ენა არ შეცვლილა“¹⁵³.

უჯრო გვიან არნ. ჩიქობავა სხვა საკითხებთან დაკავშირებით შეეხო **ხ** და **ჰ** პრეფიქსების გენეზისს და მათი უძველესი ფონეტიკური სახის დადგენას და გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამ ფორმანტებისათვის ამოსავალი შესაძლებელია ყოფილიყო **ხ** პრეფიქსი, რომლის დანიშნულებას თავიდანვე ნიეთის კატეგორიის აღნიშვნა წარმოადგენდა, პირის ნიშნად კი შემდეგ იქნა გააზრიანებული. ამოსავალი **ხ** ბგერისაგან შეიძლებოდა მიგველო, ერთი მხრით **ჰ**, ხოლო მეორე მხრივ — **ხ**¹⁵⁴.

გ. როგავას წერილში: „ხანმეტობისა და ჰაემეტობის საკითხისათვის“¹⁵⁵ ნაჩვენებია, რომ ძველ ქართულში პრეფიქსების ორი სახეობა **ჰ** და **ხ** არ უნდა ყოფილიყო ფონემურად განსხვავებული ორი ბგერა. ამ პერიოდში ქართულ ზმნებს უნდა ჰქონოდა ერთი და იგივე ლარინგალურ-ფარინგალური სპირანტი **ჰ**, რომელიც, ზოგან უფრო ღრმად გამოთქმული, იძლეოდა უკანანისმიერი **ხ** სპირანტის შთაბეჭდილებას. ამ **ჰ**-ს ზოგი ლიტერატურული სკოლა გამოხატავდა ჰაეთი, ზოგი სკოლა კი — ხანით, რაც შეიძლებოდა შეპირობებული ყოფილიყო თვით ამ ერთი და იმავე ლარინგალურ-ფარინგალური **ჰ** ბგერის დიალექტური თავისებურებებით¹⁵⁶.

ე. თაყაიშვილმა სრულ ჭეშმარიტებად მიიჩნია ა. შანიძის მიერ გამოთქმული აზრი, რომ ხანმეტი ტექსტები ერთ კილოზეა დაწერილი და ჰაემეტა — მეორეზე, და შენიშნა. რომ „ძველ დროში იბერები და ქართველები ენობრივად უფრო ახლო იყვნენ ერთმანეთთან.

153 ჩვენი მეცნიერება, № 3—4, გვ. 83.

154 გრამატიკულ კლას-კატეგორია და 'ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ-ქართულში (წინასწარი მოხსენება), იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953, გვ. 59.

155 ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XV, 1956.

156 იქვე, გვ. 289, 293.

ვიდრე ლაზ-ქანები და მეგრელები, მაგრამ კილოკავებით მაინც განირჩეოდნენ: იბერთა კილოკავი უმთავრესად იყო ხანმეტი... ისინი „ქარ“-ს გამოსთქვამდნენ ხორხისმიერი ბგერით... ქართვებს კილოკავი ამ ბგერას გამოსთქვამდა როგორც „ხან“-ს... უძველესი ქართული მწერლობა იბერთა ხანმეტ კილოზე წარმოიშვა და ჩამოყალიბდა, მაგრამ ქართვების გაბატონების შემდეგ თანდათანობით მათს ჰაემეტ კილოზე გადავიდა“⁴⁵⁷.

ხანმეტ-ჰაემეტი ტექსტების აღმოჩენის გამო სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ სხვადასხვა მოსაზრებასთან დაკავშირებით ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის ზოგიერთ საკითხს გავკვრით შეეხო რ. ლაფონი შრომაში: „Basque et langues kartvèles“⁴⁵⁸.

როგორც ცნობილია, პადიშის ოთხთავი ძველი ქართულის ერთი იმ ძეგლთაგანია, რომელშიც დიდი რაოდენობით წარმოდგენილია დიალექტიზმები. ამ დიალექტიზმების გამოვლენისა და მათი შეფასების საკვათხს ეხება თ. გონიაშვილის გამოკვლევა: „დიალექტიზმებისათვის პადიშის ძეგლში“⁴⁵⁹. დიალექტიზმებად ამ ძეგლში და, საზოგადოდ, ძველ ქართულში ავტორს მიაჩნია, ერთი მხრით, ისტორიულად ცნობილი ქართულის წიაღში წარმოქმნილ კილოურად დაცილებულ მოვლენათა ერთობლიობა, ხოლო, მეორე მხრით, ისტორიული პერიოდის ქართულს წინამორბედ ტომთა ენის ის ლინგვისტური მოვლენები, რომლებიც ქართვების ენის ისტორიული პეგემონიის პირობებში დიალექტიზმებად უნდა ქეუულიყვნენ.

ისანიძის მრავალმხრივ საყურადღებო შრომაში: „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“⁴⁶⁰ ისტორიული თვალსაზრისით განხილულია ბმოვანთა რედუქციის გავრცელება ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში და დადგენილია ამ საინტერესო ფონეტიკური მოვლენის ზოგადი კანონზომიერება. ნაჩვენებია, რომ „უცხალ კილოებში რედუქცია უფრო ცხოველია აღმოსავლურ ჯგუფში, ხოლო დასავლურში უფრო მეტად არის შესუსტებული... დიალექტური განსხვავება ამ კანონის გამოყენების დროს, რა თქმა უნდა, ძველადაც უნდა ყოფილიყო და წელითი წლად-იც მოწამეა ამისი. მისი პირველი ნაწილი გვიჩვენებს, რომ იგი მიღებული უნდა იყოს ისეთი კილოდან, რომელშიც რედუქციის კანონი მოდუნებული ყოფილა და ამიტომ

⁴⁵⁷ „როდის შეიკვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ?“ ეურნ. „ზნათობი“, № 8. თბილისი, 1948, გვ. 106.

⁴⁵⁸ Revue internationale des Études Basque. XXIV, № 2, Paris, 1933.

⁴⁵⁹ ენიშკის შოამბე, 1V₂. 1938.

⁴⁶⁰ ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწდული, I—II, 1923—1924.

უნდა ვიფიქროთ, რომ მისი ხმოვანი ყველა ბრუნვაში უნდა შენახულიყო: წელიხა, წელითა, წელად. მაშასადამე, ჩვენ ამ კილოზე უნდა გვექონოდა წელითი წელად და არა წელითი წლად, რომელიც, ეპიკე-ლია, მერმეა განვითარებული“⁴⁶¹.

არნ. ჩიქობავას შრომაში: „მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში (წინასწარი მოხსენება)“⁴⁶² გარკვეულია, რომ ამ პერიოდის ქართულში იგრძნობა ინტენსიური მახვილის მქონე ორი დიალექტობრივი ფენა: ერთი უპირატესად ბოლო მარცვალზე სვამს მახვილს (ძმბ). მეორე უმთავრესად — თავ მარცვალზე (თაფ-ლ-, რფ-ქლ-) ორევეში მახვილი ინტენსიურია, დინამიკურია, არაფიქსირებულია. ავტორის ვარაუდით, ზოგ კილოს უნდა ჰქონოდა არა ინტენსიური, არა დინამიკური. არამედ მუსიკალური მახვილი, რომელიც ვერ აუშვავდა სიტყვას. ამ ორი სხვადასხვა დიალექტური ფენის არსებობა წარმოაჩენს იმ ფაქტს, რომ ძველ ქართულში ერთნაირ პირობებში შეიძლება შეგვეხვდეს სახელთა როგორც ფუძეკუთმშვადი, ისე ფუძეუკუთმშველი ფორმები.

ბ. ახვლედიანს ეკუთვნის რამდენიმე ნაშრომი, რომელშიც გარკვეულია ქართული დიალექტოლოგიის ზოგიერთი საკითხი ფონეტიკის სფეროში: ესენია: „მკვეთრი ხშულნი ქართულში“ (1922—1923), ყრუ-*mediae* ქართულში“ (1920), „ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულ ზქნაში“ (1923) და სხვ. ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით საყურადღებოა „შენიშვნა „კვარები. ქარე“-ს შესახებ“⁴⁶³. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართული ენის რომელიღაც კილოს ახასიათებდა ფონეტიკური მოვლენა: ა იცვლებოდა ფ-დ, როცა იგი ხვდებოდა ხმოვანს ერთი მარცვლის ფარგლებში⁴⁶⁴. შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ეს არ იყო იმ კილოს კუთვნილება, რომელიც საფუძვლად დაედო სალიტერატურო ქართულს.

ამ დებულების საფუძველზე თ. გონიაშვილმა თავის წერილში: „К истории одного звука в грузинском языке“⁴⁶⁵ განიხილა ეს ბგერის შემცველი სიტყვები ძველსა და ახალ ქართულში დიალექტთა მონაცემების გათვალისწინებით და დასაშვებად მიიჩნია, რომ შესაძლოა ეს ბგერა თავდაპირველად არ იყო ფონეტიკური ერთეული იმ ენობრივი ფენის ბგერითი შედგენილობისა, რომელიც საფუძვლად დაედო ძველ სალიტერატურო ქართულს.

⁴⁶¹ წელიწადული, I—II, გვ. 11.

⁴⁶² საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე. ტ. III, № 3, 1942.

⁴⁶³ ჩვენი მეცნიერება, № 6—7, ტფილისი, 1923.

⁴⁶⁴ იქვე, გვ. 80.

⁴⁶⁵ ენიკის მოამბე, II, თბილისი, 1937

ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით ფონეტიკურ თავისებურებათა გამოსავლინებლად შესწავლილ იქნა XII—XVIII საუკუნეების ლიტერატურული ენა, კერძოდ, ამ პერიოდის საერო მწერლობის ისეთი ძეგლები, როგორცაა „ვისრამიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „შაჰნამეს“ ქართული ვერსიები, „რუსუდანიანი“, „თიმსარიანი“. „ქილილა და დამანა“, „სიბრძნე სიცრუისა“ და თეიმურაზ პირველის, თეიმურაზ მეორის, არჩილის, ვახტანგ მეექვსის, ბესიკის, დავით გურამიშვილის პოეტური თხზულებანი.

არ. მარტიროსოვის წერილში: „საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი“⁴⁶⁶ ნაჩვენებია, რომ, წინა პერიოდის საერო მწერლობის სხვა ძეგლებისაგან განსხვავებით, „რუსუდანიანი“, „სიბრძნე სიცრუისა“, „თიმსარიანი“ და თეიმურაზ პირველის, თეიმურაზ მეორის, არჩილის და დავით გურამიშვილის თხზულებათა ენა უფრო ახლოსაა ხალხურ სასაუბრო მეტყველებასთან. ამ თვალსაზრისით თითქმის ყველა სხვა ძეგლისაგან განსაკუთრებით გამოირჩევა „რუსუდანიანი“, რომელშიც უხვადაა წარმოდგენილი მრავალფეროვანი და ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის მნიშვნელოვანი მდიდარი კილოური წარმოშობის ფორმები. ახალი ფორმების შემოტანისა და მათი ლიტერატურულ ენაში დამკვიდრების მხრით განსაკუთრებით პროგრესული მოვლენა იყო დავით გურამიშვილი. სრულიად გაემიჯნა რა ძველ სასულიერო მწერლობაში გაბატონებულ ნორმებს, მან ფართოდ გაუკავა გზა ქართულ ლიტერატურაში ხალხურ სასაუბრო ენას. დავით გურამიშვილი თავისუფალი აღმოჩნდა აგრეთვე იმ პერიოდში ანტონ კათალიკოზისა და მისი სქოლასტიკური სკოლის მიერ დაკანონებული ენობრივი ნორმებისაგან⁴⁶⁷.

შენიშნულია, რომ XII—XVIII საუკუნეების ქართული საერო მწერლობის ენაში დადასტურებული ფონეტიკური მოვლენები — სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მყდერის დაყრუება, სიტყვის დასაწყისში თანხმოვანთა კომპლექსების გამარტივება და ბავასმიერთა წინ ვ-ს ხშირი დაკარგვა, ბგერათა შერწყმა გემინაციისა და აფრიკატიზაციის გზით, რეგრესული და პროგრესული ასიმილაციის მოვლენები, სუბიექტური მესამე პირის -ს ნიშნის დაკარგვა, ვა კომპლექსის ო-ში გადასვლა და სხვა—ამჟამად ძირითადად გავრცელებულია აღმოსავლურ კილოებში, კერძოდ, ქართლურსა და კახურში⁴⁶⁸.

ივ. ქავთარაძის მონოგრაფია — „ქართული ენის ისტორიისათვის.

466 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, 1954.

467 იქვე, გვ. 90—91.

468 იქვე, გვ. 131.

XII—XVIII სს. I⁴⁶⁹ (1964)—მოიცავს XII—XVIII საუკუნეების ქართულის ფონეტიკური სისტემისათვის დამახასიათებელ თავისებურებათა ანალიზს. ამ პერიოდის ტექსტებში დადასტურებულ მოვლენებს ავტორი უდარებს თანამედროვე ქართული დიალექტების მოსაცემებს. ამდენად, ნაშრომი ნაწილობრივ ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხებსაც აღძრავს.

მასალის ანალიზიდან ირკვევა, რომ XII—XVIII სს. ქართულის ფონეტიკური სისტემის თავისებურებანი უცნობა ახალი სალიტერატურო ენისათვის. ამ თავისებურებათგან მხოლოდ ნაწილი შემორჩა ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტს. საშუალო ქართულში წარმოდგენილი დიალექტების ორთოეპიულ ნორმებს ასახვევნი ძირითადად ამ პერიოდის ტექსტების გრაფიკული და ფონეტიკური თავისებურებანი: გამარტივებულია დიფთონგი; ფუძემოყვანიან სასელთა ბოლოციდურად თითქმის აღარ იხმარება **ჟ**; დავიწყებულია **შ** ნიშნის ძველი ფუნქცია; ხმოვანთა დაკარგვა თავისი გავრცელებით დიალექტურია, როცა ხდება რამდენიმე (უპირატესად — იდენტური) ხმოვნის შერწყმა და სხვადასხვა გზით ერთ ხმოვანზე დაყვანა. ფუძისეული ხმოვნის რედუქციის სურათი კრელია, რაშიც ჩანს სხვადასხვა დიალექტური ნორმის თანაარსებობა და მახვილის ტიპის ცვლილება. სხვადასხვა დიალექტურ ჯგუფს შემოუტანია წინაენისმიერთა სპირანტიზაციის, აფრიკატიზაციისა და ხშულთა პალატალიზაციის მრავალი შემთხვევა. დიალექტური წარმოშობისაა საშუალო ქართულში აგრეთვე **ო-სა** და **უ-ს** დიფთონგიზაციის მოვლენები და სხვა მრავალი.

ისტორიული დიალექტოლოგიის რიგი საკითხების გარკვევის თვალსაზრისით შესწავლილ იქნა აგრეთვე ენა ისტორიული საბუთებისა, რომლებიც შედგენილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და ისტორიულად ყველაზე უკეთ ასახავენ ცოცხალი მეტყველებიდან მომდინარე ენობრივ თავისებურებებს.

არ. მარტიროსოვის წერილში: „დიალექტიზმები XV—XVIII სს. კახურ ისტორიულ საბუთებში“⁴⁶⁹ წარმოდგენილია მდიდარი და მრავალფეროვანი მასალა, რომელიც საშუალებას იძლევა ქრონოლოგიურად თვალყური ვადევნოთ კახურ დიალექტურ მოვლენათა განვითარებას XV—XVIII საუკუნეთა მანძილზე. შრომაში თავმოყრილია და განალიზებული ენობრივი ფაქტები, რომელთაც განსაკუთრებული დიდი მნიშვნელობა აქვთ ისტორიულად კახური დიალექტის ქართულ სალიტერატურო ენასთან მიმართების გარკვევის თვალსაზრისით. ავტორის დას-

⁴⁶⁹ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953.

კენით, კახური ისტორიული საბუთების ენაში შენიშნული ძირითადი დიალექტური მოვლენები ამჟამად დაკულია აღმოსავლურ კილოებში. მაგრამ მთლიანად აღებული ეს დიალექტიზმები კახური კილოს თავისებურებად უნდა მივიჩნიოთ.

დასავლეთ საქართველოს ისტორიული საბუთები დასავლური დიალექტების თვალსაზრისით შესწავლილია შ. ძიძიგურის მიერ. მისი წიგნის — „ძიუბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან“ — ერთ-ერთ თავს წარმოადგენს „ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები (დასავლური კილოების ელემენტები დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებში)“. დასავლეთ საქართველოდან გამოსული ისტორიული საბუთების ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსურ-ლექსიკური ანალიზის შედეგად შრომაში გამოვლენილია იმერული, რაქული, ლეჩხუმური და გურული დიალექტების, აგრეთვე მეგრულის ელემენტები.

ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით საყურადღებო მოსაზრებები გამოითქვა მორფოლოგიისა და სინტაქსის ცალკეული საკითხების გარშემო.

ა. შანიძემ („ვე კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში“⁴⁷⁰) ყურადღება მიაქცია -ვე სუფიქსს ისეთ სახელებში, როგორცაა: ვაშლ-ვე-ი, ძეგლ-ვე-ი, ბოსლ-ვე-ი, (მ)ღვიმ-ვე-ი, ველ-ვე-ი, ველტყ-ვე-ი (← ველ-ტყე-ვე-ი), ვაკე-ვე-ი (← ვაკე-ვე-ი), ქვ-ვე-ი, რფნ-ვე-ი, ტბ-ვე-ი და -ებ, -ნ, -თა, -ეთ სუფიქსებთან შეპირისპირებით იგი მრავლობითის მაწარმოებლად მიიჩნია. ამასთან დაკავშირებით წამოაყენა დებულება, რომ არსებობდა ისეთი კილო, რომელიც გავრცელებული უნდა ყოფილიყო არაგვიდან რიონის შუა წელამდე და ძველისძველად სამი ენის (ქართულის, ზანურისა და სვანურის) გავლენის ფარგლებში უნდა ყოფილიყო მოქცეული. ამ კილოზე მოუბარო ავტორი პირობით მ ა რ გ ვ ე ლ ე ბ ს უწოდებს, ხოლო თვით კილოს — მ ა რ გ უ ლ ს

არნ. ჩიქობავას ცნობილ მონოგრაფიაში: „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“ (1942) დეტერმინანტ სუფიქსთა ანალიზის შედეგად გარკვეულია, რომ მათი ბგერითი შედგენილობა დიალექტურ წრეთა არსებობას ადასტურებს: ნ, უ, ღ, ლ, რ თანხმოვანთა შემცველი აფიქსები შეუძლებელია ერთსა და იმავე დიალექტურ წრეს ეკუთვნოდეს, რაკი ფუნქცია მათ ერთი და იგივე აქვთ. ეს ფონეტიკური სიახლოვე იმის მაუწყებელია, რომ ხსენებული სუფიქსები ერთი და იმავე ენობრივი წრის სხვადასხვა დიალექტებს განეკუთვნ-

470 საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე. ტ. II, № 8. 1941.

ებდა. ავტორის დაკვირვებით, „ჯველაზე მცირე ხვედრი წონა მოუღალა -ღ- (-ელ) სუფიქსს, შემდეგ მოდის -წ... ყველაზე მძლავრია -ლ- და -რ- ფენი. უკანასკნელი ზანურის დიალექტების — ქანურისა და მეგრულის — გარდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის კილოებშიც (მაგ. ფშაურშიც) უნდა ჩანდეს“⁴⁷¹.

არნ. ჩიქობავას ამავე შრომაში, რომელშიც განხილულია აგრეთვე გრამატიკული კლას-კატეგორია ქართველურ ენათა მორფოლოგიურ სისტემაში, შენიშნულია, რომ ადამიანის კლას-კატეგორიის ნიშანი ფონეტიკურად ერთფეროვანია (მ-პრეფიქსი), ნივთის კატეგორიის ნიშნები კი განსხვავებულია: -ს-, -ღ-, -ლ-, -წ-, -რ-, -ბ-. ნივთის კატეგორიის დიფერენციაცია ავტორს გამორიცხულად მიაჩნია ამ ენებისათვის და მათ სხვადასხვა დიალექტურ წრისად მიიჩნევს⁴⁷².

არნ. ჩიქობავას გამოკვლევაში: „მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში“⁴⁷³ იქველი ქართული ენის ძეგლების ანალიზის შედეგად მიღებულია დასკვნა, რომ მ- და გუ- პრეფიქსები არ შეიძლებოდა სხვადასხვა (ან განსხვავებული) მნიშვნელობისა ყოფილიყო. გუ- არ იყო არც მრავლობითობის აღმნიშვნელი და მას არც მრავლობითის პირველი პირის ინკლუზიური გაგება ეკისრებოდა. ეს პრეფიქსები სხვადასხვა დიალექტური ჩრიდანაა შემოსული სალიტერატურო ქართულში. მათი ბედი ენის ისტორიაში ცვალებადია. თვალსაჩინო ცვლილებაა მომხდარი მათს გამოყენებაშიც. გუ- პრეფიქსი უძველესია, მ- პრეფიქსი მინარევია⁴⁷⁴.

სხვადასხვა დიალექტური წყარო ვ. თოფურიას მიერ მიკვლეულია ზმნის საწარმოებელ აფიქსებშიც: -ან, -აღ, -არ, -ად; -ენ, -ელ, -ერ, -ედ იმავე დანიშნულების ბოლოსართებია, როგორისაც -ავ, -ამ; -ოვ, -ომ... ასეთი პარალელიზმი სხვა ფუნქციის აფიქსებშიც შეინიშნება. მათი წარმოშობის წყარო სხვადასხვა დიალექტში უნდა ვეძიოთ⁴⁷⁵.

ქართულში ნ და ს ფენის არსებობა ხელშესახებად ნაჩვენებია ამავე ავტორის სპეციალურ გამოკვლევაში: „ნ და ს ფენებისათვის ქართულურ ენებში“⁴⁷⁶.

ლ. ნოზაძის წერილში „პრეფიქსული და სუფიქსური ენებითების

471 სახელის ფუძის უძველესი იგებულება ქართველურ ენებში. გვ. 131.

472 იქვე, გვ. 258—259.

473 იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, თბილისი, 1946.

474 იქვე, გვ. 114.

475 ზმნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 5, თბილისი, 1942, გვ. 496.

476 იქვე, ტ. II, № 1—2, 1941.

ურთიერთობისათვის ქართულში⁴⁷⁷ გამოთქმულია მოსახრება, რომ ვნებიტის წარმოებაში ისტორიულად გამოხატულებას უნდა პოულობდეს ორი სხვადასხვა დიალექტური წრე: ერთს ვნებიტის საწარმოებლად მხოლოდ პრეფიქსები ახასიათებდა, მეორე ამ ფუნქციით სუფიქსურ წარმოებას იყენებდა. ამათგან პრეფიქსული წარმოება ქართული ენის ძირითადი და ამავე დროს არქაული ფენის კუთვნილებაა.

ძველი და ახალი სალიტერატურო ენის მასალისა და დიალექტების მონაცემთა გათვალისწინებით ქართული ისტორიული სინტაქსისა და სტილისტიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია გარკვეული ვ. თოფურიას შრომაში: „ორმაგი უარყოფა ქართულში“⁴⁷⁸. ცნობილია, რომ უარყოფითი წინადადების გამოსახატავად ქართულს სამი (არ, ვერ, ნუ) საწილაკი მოეპოვება. ძველ ქართულში თუ ერთ-ერთი ამათგანი იხმარებოდა წინადადებაში, იქ მეორე უარყოფა აღარ იყო საჭირო. ახალ ქართულში ძველი ერთმაგი უარყოფის ნაცვლად წარმოიქმნა ორმაგი უარყოფა. ავტორის აზრით, ორმაგი უარყოფის აღმოცენება ამ პერიოდის ქართულში რუსული ენის გავლენით არ შეიძლება აიხსნას, რადგანაც დღევანდელს კილოებში იგი საკმაოდ გავრცელებულია და. მეორეც, X—XI საუკუნიდან მოყოლებულ ძეგლებში არც ისე იშვიათად გვხვდება. საშუალოსა და ახალ ქართულში ორმაგი უარყოფა კილოებიდან შემოდის, ორმაგი უარყოფა ქართულ კილოებში დამოუკიდებლივ, უცხო ენათა გავლენის გარეშე, თავისთავად არის აღმოცენებული. იგი მეორადი მოვლენაა, არაა დამახასიათებელი ქართველური ენებისათვის. ამის დასამტკიცებლად ავტორს მოჰყავს ის არგუმენტები, რომ ძველ ქართულში მუდამ ერთმაგი უარყოფა იხმარება. ქართულის მონათესავე ენებს (მეგრულ-ქანურსა და სვანურს) აგრეთვე ერთმაგი უარყოფა ახასიათებს. ორმაგი უარყოფის წარმოშობისას მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო უარყოფის გაძლიერების საჭიროება, სინტაქსური კომპლექსი, ასოციაცია და ზოგიერთი ენობრივი მოვლენა.

ძველი ქართული ენის მასალის ანალიზის საფუძველზე ისტორიული დიალექტოლოგიის პრინციპები და ამოცანებია მოცემული არნ. ჩიქობავას შრომაში: „ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები ძველი ქართულის ძეგლთა ჩვენებაში“⁴⁷⁹. მიღებული ზოგადი დასკვნები

477 ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.

478 წელიწდული, I—II.

479 კრებული: „აკადემიის სალხთა ისტორიის საკითხები. ეძღვნება საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსს ნიკო ბერძენიშვილს დაბადების 70 და სამეცნიერო-პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 50 წლისთავის აღსანიშნავად“. თბილისი, 1966.

ასეთია: 1. ისტორიული დიალექტოლოგია ენის ისტორიის ორგანულად ნაწილია და ისტორიის დახმარებას საჭიროებს. თავის მხრივ ისტორიულ დიალექტოლოგიას შეუძლია დახმარება გაუწიოს ისტორიას. 2. ქართული სალიტერატურო ენისათვის ცვლის წელი ტემპია დამახასიათებელი: ამ მოვლენის ახსნისას სხვა გარემოებებთან ერთად გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ქართული სალიტერატურო ენის საყრდენი დიალექტი არ შეცვლილა: ქართლის მეტყველება იყო და არის ქართული სამწერლო ენის საყრდენი დიალექტი. 3. სალიტერატურო ენის სხვაობა შესამჩნევია ენის ყველა რგოლში: ლექსიკაში, ფონეტიკაში, მორფოლოგიასა თუ სინტაქსში. პირველი ამოცანა, რაც ისტორიული დიალექტოლოგიის წინაშე დგას, ესაა — დიალექტური ქართული მასალის გამოვლენა მართალ სინონიმებში. ისტორიული დიალექტოლოგია მიზნად ისახავს ნამდვილ სინონიმებში მოცემული ქართული ერთეულები განუკუთვნოს ამა თუ იმ დიალექტს, რომლის არსებობაც VI—XI სს-ში სავარაუდებელია და საამისოდ თანამედროვე დიალექტოლოგიის ჩვენებაც გამოიყენოს. 4. დიალექტურ დანალექტა გამოყოფა და დაჯგუფება-დაკავშირება სტრუქტურული ნიშნების მიხედვით და ამ გზით ძველი ქართულის დიალექტურ კომპონენტთა მიკვლევა — საკუთრივ ენათმეცნიერული კანონზომიერი მისვლა იქნებოდა ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხთან...

ქართული დიალექტების კლასიფიკაცია

ქართული ენის დიალექტების შესწავლასთან ერთად თანდათანობით მუშავდებოდა მათი საკლასიფიკაციო პრინციპები. ქართულ დიალექტოლოგიაში დიდხანს ძალაში იყო და ამჟამადაც პოპულარულად ითვლება დიალექტების კლასიფიკაცია აღმოსავლურ და დასავლურ ჯგუფებად, რასაც ძირითადად საფუძვლად უდევს ეთნიკური და ისტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპი.

1920 წელს ა. შანიძეს თავის ცნობილ გამოკვლევაში: „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“ ქართული კილოები ორ მთავარ ჯგუფად ჰქონდა გამოყოფილი: აღმოსავლურად და დასავლურად. აღმოსავლურ ჯგუფს მკვლევარი მიაკუთვნებდა ქართლურს, კახურს, ქიზიყურს, ფშალურს. მთიულურ-გუდამაყურს, ხევსურულს, მოხეურს და თუშურს, ხოლო დასავლურ ჯგუფში აერთიანებდა იმერულს, გურულსა და რაჭულს (§ 62, გვ. 144).

არნ. ჩიქობავას უკანასკნელი შრომების მიხედვით ქართული ცოცხალი მეტყველების ძირითადი სხვაობა მთისა და ბარის მეტყველებაში შეინიშნება. ავტორის დაჯგუფებით, ბარის კილოებია: ქართლური (მესხურ-ჩავახური), კახური (ქიზიყური, ინგილოურითა და ფერეიდნულით), იმერული (ლენხუმურიტურთ), გურული, აჭარული, იმერხეული. მთის ქართული კილოებია: ხევსურული, თუშური, ფშაური. მთიულური (გუდამაყრული), მოხეური, რაჭული. მთისა და ნაწილობრივ ბარის კილოებს უკავშირდება მოზდოკისა და ყიზლარის ქართველთა მეტყველება⁴⁸⁰.

ქართული კილოების კლასიფიკაციის საკითხი დასმულია შ. ძიძიგურის სპეციალურ გამოკვლევაში, რომელიც თეზისების სახითაა გამოქვეყნებული⁴⁸¹.

ავტორის აზრით, ეთნიკური და გეოგრაფიული პრინციპი დიალექტთა პროფილის გამომუშავებისას არა ყოველთვის შეიძლება ჩაითვალოს სწორ კრიტერიუმად, მაგალითად, რაჭული არაა „მონოლთური დიალექტი“. რაჭული ეთნიკური ერთეული დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით „ორბუნებოვანი“ აღმოჩნდა: მთარაჭულის ფენას მეტი საერთო აქვს აღმოსავლეთ საქართველოს მთის კილოებთან (თუშურ-ფშაურ-ხევსურულთან), ვიდრე ქვემორაჭულთან. ასევე, ზემომერული, მართალია, ქვემოიმერულთან ერთად ერთ ჯგუფში ხვდება. მაგრამ მნიშვნელოვნად ემიჯნება მას და უმეტესად დაკავშირებულია ქვემორაჭულთან.

ავტორი გვთავაზობს გამოიყოს ქართული კილოების ხუთი ძირითადი ჯგუფი: I. ინგილოური, ფერეიდნული. II. თუშური, ფშაური, ხევსურული, მოხეური, მთიულური, მთარაჭული. III. კახური, ქართლური, მესხური. IV. ზემომერული, ქვემორაჭული, ქვემოიმერული. V. გურული, აჭარული, იმერხეული.

ქართული დიალექტების კლასიფიკაციის თვალსაზრისით განაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ა. შანიძის მოხსენება: „Принципы классификации грузинских диалектов“⁴⁸², რომელიც წაკითხული იქნა 1954 წელს ბაქოში სსრკ-ის მეცნიერებათა აკადემიისა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკების მეცნიერებათა აკადემიების გაერთიანებულ

⁴⁸⁰ იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბილისი, 1965, გვ. 5—6.

⁴⁸¹ Ш. В. Дзидзигурц, Опыт классификации диалектов грузинского языка (Тезисы диссерт. на степень кандидата наук), АН СССР, 1935.

⁴⁸² Труды объединенной научной сессии Академии наук СССР и Академии наук Закавказских республик по общественным наукам (29 марта—2 апреля 1954 г.). Стенографический отчет, Баку, 1957, стр. 828—832.

სამეცნიერო სესიაზე და შემდეგ გამოქვეყნდა სპეციალურ კრებულში. ავტორის აზრით, ქართული კილოების კლასიფიკაციას საფუძვლად უნდა დაედოს ლინგვისტური პრინციპი მთავარ განმასხვავებელ ნიშანთა ერთობლიობა. შენიშნულია, რომ ცალკე აღებული არც ერთი განმასხვავებელი ნიშანი (ფონეტიკური, მორფოლოგიური თუ ლექსიკური ხასიათისა) არ წარმოადგენს ისეთს, რომ იგი გამოდგეს ძირითად საფუძვლად ყველა კილოს საკლასიფიკაციოდ. ავტორი, მხედველობაში იღებს რა არა ერთ რომელიმე ნიშანს, არამედ რამდენიმეს ერთად, მიდის იმ დასკვნამდე, რომ შეიძლება გამოიყოს ქართული დიალექტების შემდეგი ჯგუფები: (I) ფხვლური. რომელშიც შედის ხევსურული, მოხეური, თუშური. მათ შემონახული აქვთ ძველი ქართულიდან მრავალი არქაული სიტყვა და ფორმა: (II) მთიულურ-ფშაური. ორივეს აქვს ბევრი საერთო ფხოურ დიალექტებთან (მთიულურს — მოხეურთან, ფშაურს — ხევსურულთან), მაგრამ განვითარების ახლანდელ ეტაპზე შესამჩნევად განსხვავდებიან მათგან. ამ ჯგუფის დიალექტებთან ზოგიერთ მსგავსებას ავლენს ზემორაქული: (III) ქართლურ-კახური. ორივე ახლოსაა თანამედროვე სალიტერატურო ენასთან. ქართლურთან ახლოსაა მესხური და ჯავახური, ხოლო კახურთან — ქიზიყური; (IV) დასავლური ჯგუფი: ზემო-შუა და ქვემოიშვრული. გურული და რაჭული; V. სამხრეთ-დასავლური ჯგუფი: აპარული და იმერხელი; VI. ინგილოური. მას განსაკუთრებული მდგომარეობა უქირავს თავისი ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებებით, რომლებიც მიღებულია ხუნძურ და აზერბაიჯანულ ენებთან მეზობლობაში.

ქარსედი დიალექტოლოგიური მასალების შეკრების პროგრამა-ინსტრუქციები, სასელმმღვანელოები

ქართული კილოების მეცნიერული შესწავლის დაწყებასთან ერთად სათანადო დიალექტური მასალების შეკრების მიზნით ჯერ კიდევ 1916 წელს პეტროგრადში გამოიცა და საქართველოში გავრცელდა ყიფშიძისა და ა. შანიძის მიერ შედგენილი „Программа для собирання диалектических материалов по грузинскому языку“¹⁸³, რომელიც დაბეჭდილია ავტორთა დაუსახელებლად. პროგრამა გამოქვეყნებულია პარალელურად ორ ენაზე — რუსულად და ქართულად. შესავალში ყურადღება გამახვილებულია ქართული ხალხური სიტყვი-

ერების მასალათა შეგროვების საქმიანობაზე და ამ საქმეში ადგილობრივი ინტელიგენციის მონაწილეობაზე⁴⁸⁴. შენიშნულია, რომ „უმთავრესი მოთხოვნილება კილოკაური მასალების შეკრების დროს იმაში მდგომარეობს, რომ ყველაფერი ისე იყოს ჩაწერილი, როგორც თვით სალხი ლაპარაკობს...“

1911 წელს პეტერბურგის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრემ ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით შეადგინა ქართული ენის დიალექტების შესწავლის მოკლე პროგრამა, ხოლო 1927 წელს ქართულმა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ გამოსცა ქართული დიალექტოლოგიური ლექსიკის შეგროვების პროგრამა.

1941 წელს დაიბეჭდა შ. ძიძიგურის მიერ შედგენილი დიალექტური სალექსიკონო მასალის შეგროვების ინსტრუქცია, რომელიც ერთვს ავტორის წერილს „ლექსიკის განვითარების გზები და დიალექტური სალექსიკონო მასალის შეგროვების პრინციპები“⁴⁸⁵. ინსტრუქცია შეიცავს სახელმძღვანელო მითითებებს, თუ ვისგან და რა დარგში უნდა იყოს შეკრებილი მასალა, როგორ უნდა იყოს შეკრებილი მასალა, რა უნდა აღნიშნოს მასალების შეკრებმა და სხვ.

1966 წლის 29 აპრილს გაზეთ „კომუნისტში“ გამოქვეყნდა ვ. თოდუჩიას და ი. ქავთარაძის წერილი: „შევეკრიბით ჩვენი კუთხის სიტყვები“⁴⁸⁶. ავტორები მიმოიხილავდნენ იმ მდგომარეობას, რომელიც გვაქვს ქართული დიალექტური ლექსიკის შეგროვება-შესწავლის დარგში და ყურადღებას ამახვილებდნენ იმ ღონისძიებებზე, რომელთა განხორციელება საჭიროა იმისათვის, რომ სისტემატური ხასიათი მიეცეს ხალხური სიტყვებისა და გამოთქმების შესწავლა-შეგროვებას. ავტორები მოუწოდებდნენ მცოდნე და საქმით დაინტერესებულ პირებს, მოაწყონ ფართო და ყოვლის მომცველი ლაშქრობა მშობლიური კუთხეების სიტყვათა და გამოთქმათა შესაკრებად.

როგორც ცნობილია, ამ მოწოდებას მკითხველთა და სპეციალისტთა ფართო გამოხმაურება მოჰყვა. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ხმარებული და ლიტერატურაში ჯერ კიდევ უცნობი სიტყვების შეკრების ლაშქრობაში, ჩაებნენ სულ სხვადასხვა პროფესიისა და თანამდებობის პირები. „კომუნისტის“ რედაქციამ მიიღო ასობით წერილი, ბევრი სიტყვა სათანადო განმარტებით, რომელთა ნიმუშები გამოქვეყნდა გაზეთის რამდენიმე ნომერში.

484 ვრცლად იხ. შ. ძიძიგურის წიგნი: „აკაკი შანიძე“, თბილისი, 1967, გვ. 59.

485 ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, ბათუმი, 1941.

486 № 97 (1391).

დიალექტური ლექსიკის შეკრებისა და წამოწყებული ლაშქრობის თაობაზე 1969 წლის აგვისტოს გაზ. „კომუნისტში“ დაიბეჭდა არნ. ჩიქობავას, ივ. ქავთარაძის, გ. ჩიტაიას და მ. ჩიქოვანის წერილები.

ქართული დიალექტური ლექსიკის შესწავლის მნიშვნელობაზე და იმ მთავარ ღონისძიებებზე, რომლებიც საჭიროა განხორციელდეს ლექსიკის შეგროვებისა და დიალექტური ლექსიკონების შედგენისათვის, ყურადღება გამახვილებულია ივ. ქავთარაძის სტატიაში: „ქართული დიალექტური ლექსიკის შესწავლის საკითხები“⁴⁸⁷.

რამდენიმე ათეული წელია, რაც ჩვენი რესპუბლიკის უმაღლესი სასწავლებლების ფილოლოგიის ფაკულტეტებზე საფუძველი ჩაეყარა ქართული ენის დიალექტების მეცნიერულ შესწავლას. უნივერსიტეტსა და პედაგოგიურ ინსტიტუტებში ახლა ყველგან იკითხება ქართული დიალექტოლოგიის კურსი, რომლის პროგრამა რამდენჯერმე გამოიცა ა. შანიძისა და ვ. თოფურისა რედაქტორობით. ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, შესაფერისი ყურადღება მიექცა სტუდენტებისათვის სათანადო სახელმძღვანელოების შედგენას.

1954 წელს გამოვიდა შ. ძიძიგურის „ძიძიგურის „ძიძიგური ქართული დიალექტოლოგიიდან“ (რედაქტ. ს. ელენტი)⁴⁸⁸, რომელიც ავტორის მიერ დაქმნარე სახელმძღვანელოდ იყო გამოიზნული. წიგნში წარმოდგენილია ცალკეული დიალექტების (მოხეურის, მესხურის, იმერულის, ლეჩხუმურის, რაჭულის) გრამატიკულ-ლექსიკური მიმოხილვები. რომლებიც დაფუძნებულია თვით ავტორის მიერ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მოპოვებულ დიალექტოლოგიურ მასალაზე. ამას გარდა, ნაშრომში სათანადო ადგილი დათმობილი აქვს ზოგად საკითხებს ეველა ქართული დიალექტის გათვალისწინებით (ასეთია, მაგალითად, მახვილისა და ინტონაციის, რთული წინადადების კონსტრუქციის, ხმოვანთა კომპლექსების საკითხები). ისტორიული დიალექტოლოგიიდან მასში წარმოდგენილია „დასავლური კილოების ელემენტები დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებში“. ამასთანავე მოცემულია ქართული დიალექტების შესწავლის მოკლე ისტორია. წიგნს ბოლოში ერთვის ქართული დიალექტოლოგიური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია.

უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტთა დასახმარებლად 1956 წელს გამოიცა შ. ძიძიგურის წიგნი: „ქართული დიალექტების ქრესტო-

487 ეურნ. „სკოლა და ცხოვრება“, № 5, 1966.

488 იხ. რეცენზია რ. შამელაშვილისა — „ქართული დიალექტოლოგიის მნიშვნელოვანი შენაძინა“, გაზ. „სახალხო განათლება“, 11.V.1955.

მათია ლექსიკონითურთ“ (რედაქტ. გ. ახვლედიანი)¹⁸⁹, რომელშიც შეტანილია ყველა ქართული დიალექტის მონაცემები სათანადო ტექსტების სახით. მასალა ძირითადად შეკრებილია ავტორის მიერ საქართველოს სხვადასხვა დიალექტურ რაიონში. გარდა ამისა, წიგნში წარმოდგენილია ნიმუშები დაბეჭდილი ტექსტებიდან და სხვადასხვა სპეციალისტის მიერ შეკრებილი მასალებიც. ტექსტებს ერთვის ლექსიკონი, რომელშიც აღნუსხულია ყველა დიალექტური სიტყვა-გამოთქმა. რომლებიც გვხვდება ქრესტომათიაში და წარმოგვიდგენენ ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელ ლექსიკურ თავისებურებებს.

ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიაში მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენს ი. გიგინეიშვილის, ვ. თოფურიას და ი. ქავთარაძის კოლექტიური ნაშრომის „ქართული დიალექტოლოგიის“¹⁹⁰ გამოქვეყნება.

წიგნის ძირითად ნაწილს მოიცავს ტექსტები (446 სახელწოდებისა). მათი უმეტესობა ჩაწერილია თვით ავტორთა მიერ, ხოლო ნაწილი ამოღებულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ენის კათედრის მიერ მოწყობილი დიალექტოლოგიური ექსპედიციების მასალებიდან. მთელი დიალექტოლოგიური მასალა დალაგებულია კილოებისა და კილოკავების მიხედვით ასეთი თანმიმდევრობით: ზევსურული, მოხეური, მთიულური, ჭუდამაყრული, თუშური, ფშაური, თიანური, ივრისზეური (თიანური) ფშაური, ივრისზეური (თიანური) ხევსურული, საკუთრივ თიანური, ყიზლარ-მოზდოკური, კახური (შიგნიკახური, გარეკახური), ქიზიყური, ინგილოური (კაკური, ალიაბათური), ფერეიდნული, ქართლური, ჯავახური, მესხური, იმერხეული, აჭარული (ზემოაჭარული, ქვემოაჭარული), გურული (ქვემოგურული, ზემოგურული), იმერული (ზემოიმერული, ქვემოიმერული), ლეჩხუმური, რაჭული (ქვემორაჭული, ზემორაჭული, მთარაჭული, რივნისთაური, გლოლური).

ტექსტები ენობრივად სანდო და საინტერესოა. ისინი ყურად-

189 იხ. რეცენზია თ. უთურგაიძისა და ალ. კინჯარაულისა — „შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ“, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, 1956.

190 „ქართული დიალექტოლოგია. I. დიალექტთა განხილვა. ტექსტები. ლექსიკონი“, რედაქტ. ვ. თოფურია, თბილისი, 1951. იხ. რეცენზიები გ. შალაშვილისა — „ახალი დიალექტოლოგიური ნაშრომი“ (ეურნ. „სკოლა და ცხოვრება“, № 4, თბილისი, 1962) და გრ. იმნაიშვილისა — „საინტერესო ნაშრომი ქართულ დიალექტოლოგიაში“ (ეურნ. „მნათობი“, № 2, 1963).

უბნებს იქცევენ როგორც დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით, ისე შინაარსობრივი მრავალფეროვნებით.

ტექსტებს წინ უსწრებს თითოეული კილოს მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული და ენობრივი მიმოხილვა, სადაც ნაჩვენებია დიალექტების გავრცელების არე, განვითარების ისტორია, ზოგიერთი ძირითადი თავისებურება, მწერლობაში გამოყენების ცდები, შესწავლის დონე და დასახელებულია სამეცნიერო ლიტერატურა.

ყველა კილოს მიხედვით შედგენილია ლექსიკონი. მასში შეტანილია ისეთი სიტყვები, რომლებიც ტექსტებში გვხვდება და მკითხველისათვის ან სრულიად უცნობია, ან ნაცნობია, მაგრამ სხვა მნიშვნელობა აქვს, ან კიდევ დიალექტურია და ამდენად თავისებური. სიტყვებს: გარდა, ლექსიკონში წარმოდგენილია ფრაზეოლოგიური გამოთქმები და გრამატიკული, უმთავრესად მორფოლოგიური ელემენტები.

ქართული ენის დიალექტთა შესწავლის ისტორიის საკიასებო

გამოქვეყნებულია რამდენიმე შემაჯამებელი ხასიათის ნაშრომი, რომლებშიც გაშუქებულია ქართული ენის დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და დასახულია მომავალი მუშაობის ამოცანები.

1936 წელს „ტფილისის უნივერსიტეტის შრომებში“ (ტ. III) დაიბეჭდა შ. ძიძიგურის წერილი: „ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის“, რომელსაც თან ერთვის სათანადო წყაროები. ამავე ავტორმა „ქართული დიალექტოლოგიის ისტორია“ პირველ თავად შეიტანა 1954 წელს გამოცემულ თავის წიგნში: „ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან“.

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 40 წლისთავთან დაკავშირებით თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებულში⁴⁹¹ გამოქვეყნდა ივ. ქავთარაძისა და ილ. ცერცვაძის წერილი: „ენათმეცნიერების მიღწევები“, რომლის მეხუთე პარაგრაფი მიძღვნილია ქართული დიალექტების შესწავლისადმი.

1963 წელს „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხების“ მესამე ტომში დაიბეჭდა ვ. თოფურიას ნაშრომი: „ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები“⁴⁹².

491 „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 40 წლისთავზე“, თბილისი, 1957.

492 წაკითხულია მოხსენებად ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების შესახებ მოწყობილ საკორდინაციო თათბირზე 1960 წლის 20 ოქტომბერს.

არნ. ჩიქობავას მონოგრაფიაში: „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია“ (თბილისი, 1969) სხვა საკითხებთან ერთად მოცემულია დახასიათება დასავლეთ ევროპის ენებზე ცამოქვეყნებული გამოკვლევებისა, რომლებშიც წარმოდგენილია უცხოელ მეცნიერთა ცნობები და მოსაზრებები ქართული ენის დიალექტების შესახებ.

ს. ულენტის წერილში: „ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის ზოგიერთი საკითხი ი. სტალინის საენათმეცნიერო შრომების შექმნე“⁴⁹³ ყურადღება გამახვილებულია დიალექტების ღრმა და საფუძვლიან შესწავლაზე, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს მონათესავე ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხების გადასაწყვეტად.

ქართული დიალექტების შესწავლის მიმოხილვა და მოკლე დახასიათება წარმოდგენილია შ. ძიძიგურის პოპულარული წიგნის „საენათმეცნიერო საუბრების“ მეოთხე თავში — „ქართული ენის განშტოებები“ (1960 წ.).

ალ. ლლონტის წიგნის „ქართული ლექსიკოლოგიის“ (1964 წ.) მეოთხე თავი დათმობილი აქვს იმ შრომების დახასიათებას, რომლებიც მიძღვნილია ქართული დიალექტური ლექსიკის შესწავლისადმი.

ქართული დიალექტოლოგიის აქტუალური საკითხებია განხილული სამეცნიერო ლექსიკონებისა და თათბირებზე წაკითხულ მოხსენებებში, რომელთა თეზისები დაბეჭდილია: არნ. ჩიქობავა — იბერიულ-კავკასიურ ენათა დიალექტოლოგიის ამოცანები: საკოორდინაციო თათბირი იბერიულ-კავკასიურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების შესახებ, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1956; ვ. თოფურია — დიალექტურ ლექსიკონთა შედგენის პრინციპებისათვის: საკოორდინაციო თათბირი იბერიულ-კავკასიურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების შესახებ, მოხსენებათა თეზისები, 1956; ნ. ნათაძე — დიალექტოლოგიური მუშაობის მონოგრაფიული და კარტოგრაფიული მეთოდების გამოყენების შესახებ ქართველურ ენათა კვლევაში: საკოორდინაციო თათბირი ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიის საკითხების გარშემო, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960; ფ. ერთელიშვილი — დიალექტოლოგიური მასალების შეკრების ორგანიზაციის საკითხები: საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა I (V) სამეცნიერო-მეთოდური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1963; ივ. ქავთარაძე — დიალექტური ლექსიკონის შესწავლის გაუმჯობესებისათვის: საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა VI რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდი-

⁴⁹³ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 49, 1953.

კური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965; არ. მარტიროსოვი — ქართული ენის დიალექტთა შესწავლის ძირითადი საკითხები: საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა მეშვიდე რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1967.

1969 წელს გამოქვეყნდა „ქართული დიალექტოლოგიის ბიბლიოგრაფია“, რომელიც შეადგინა გრ. იმნაიშვილმა. მასში შეტანილია როგორც გამოკვლევები, ისე ტექსტები და ლექსიკონები და ზოგიერთი ისეთი ნაშრომიც, რომელშიც სხვა საკითხების კვლევის დროს განხილულია აგრეთვე ესა თუ ის დიალექტური მოვლენა.

ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

(Резюме)

Изучение диалектов грузинского языка имеет длительную историю. Еще с конца восемнадцатого века в литературе имеются сведения о них. Однако как эти сведения, так и опубликованные диалектологического материала до начала двадцатого века носило большей частью случайный характер. С этого времени начинается действительно научное исследование диалектов грузинского языка.

Грузинский язык насчитывает семнадцать диалектов: хевсурский, мохевский, мтиульско-гудамакарский, пшавский, тушинский, кахетинский, картлийский, джавахский, месхский, аджарский, гурийский, имеретинский, лечхумский, рачинский, пнгилтоский, ферейданский и имерхевский. Эти диалекты в свою очередь делятся на поднаречия, говоры и подговоры.

До настоящего времени работа по диалектологии велась по четырем направлениям: монографическое изучение диалектов, составление диалектных словарей, исследование проблем исторической диалектологии, изучение происхождения и развития явлений, общих для диалектов в связи с историческим развитием грузинского языка, и обобщение полученных результатов с точки зрения общего языкознания.

По всем вышеуказанным направлениям грузинскими языковедами проделана значительная работа и получены ощутительные результаты. Напечатаны обстоятельные монографические исследования и большое количество отдельных статей. Специально изучена лексика некоторых диалектов. Вместе с исследованиями опубликованы соответствующие диалектологические тексты, а также особые сборники текстов.

Исследование диалектов особенно широко развернулось после установления Советской власти в Грузии. Во главе этой работы стала кафедра грузинского языка Тбилинского государственного университета и Грузинское лингвистическое общество, основанное в 1923 году, президиум которого в том же году напечатал и разослал районным школам Грузии обширный вопросник для собирания диалектологического материала. В даль-

нейшем эта работа стала проводиться в более широком масштабе Институтом языкознания АН Грузинской ССР. Определенный вклад в дело изучения диалектов внесли также кафедры грузинского языка педагогических институтов Тбилиси, Кутаиси, Батуми, Гори, Телави и Цхинвали.

Сначала же наибольшее внимание исследователей привлекали горские диалекты: хевсурский, пшавский, мохевский, тушинский и мтиульский, так как они характеризуются большим своеобразием и своей архаичностью заметно отличаются от литературного языка. Первую общую характеристику горских диалектов дал А. Шанидзе в отчетном докладе, опубликованном в 1913 г. в «Вестнике Российской Академии наук». Ему же принадлежит работа «Грузинские диалекты в горах» (1915), где дан более подробный анализ этих говоров. Два значительных исследования Арн. Чикобава — «Длигие гласные в мтиульском говоре грузинского языка» (1924) и «Особенности мтиульского говора» (1937) — посвящены характеристике фонетических, морфологических и синтаксических особенностей этого диалекта.

Из горских говоров обстоятельно изучены хевсурский и тушинский. Опубликованы монографии А. Чичараули «Особенности хевсурского диалекта» (1960), Ф. Утургадзе «Тушинский диалект» (1960) и П. Хубутия «Тушинский диалект. Лексика» (1969).

Большое значение имели изданные под редакцией А. Шанидзе специально подобранные материалы и тексты этих диалектов.

В 1923—1924 гг. напечатаны «Хевсурские материалы» под редакцией А. Шанидзе. В 1931 г. под его же редакцией вышла в свет работа «Грузинская народная поэзия», которая содержит образцы народной словесности во многих отношениях интересного хевсурского диалекта и обстоятельное исследование.

Актуальной задачей грузинской диалектологии являлось основательное изучение картлийского и кахетинского диалектов, так как они легли в основу литературного языка и до сих пор являются источником его обогащения. Научное исследование этих говоров начинается еще в 1925 году. В этом году в сборнике «Арилы» Арн. Чикобава напечатал обширный обзор «Гаре-Кახети в диалектологическом отношении» с соответствующими образцами. Тогда же В. Топуриа опубликовал исследование «Картлийский диалект грузинского языка», где дан фонетический, морфологический и синтаксический анализ этого диалекта.

Вышеназванные труды подготовили соответствующие условия для монографического изучения этих диалектов. Монография А. Мартиросова и Г. Имнайшвили «Кახетинский диалект грузинского языка» была издана в 1956 году, а монографический обзор картлийского диалекта подготовлен к печати.

Основательно были исследованы южные говоры грузинского языка — месхский и джавахский (Ш. Дзидзигури, И. Майсурадзе, А. Мартиросов). В 1911 г. был издан дневник поездки Н. Марра в Шавшетию и Кларджетию, в котором представлены образцы имерхевского говора, грамматические заметки и словарь.

С 1930 года широко изучаются также западные диалекты грузинского языка: имеретинский, гурийский, аджарский, рачинский, лечхумский и другие. По этим диалектам изданы многочисленные интересные работы В. Топуриа, С. Жгенти, К. Ломтадзе, Ш. Дзидзигури, В. Панчвидзе, И. Кавтарадзе, М. Хубуа, К. Дзоценидзе, М. Алавидзе, П. Джаджанидзе, П. Гачечиладзе, Дж. Ногандели, Ш. Нижарадзе и других.

С точки зрения развития и сохранения особенностей грузинских диалектов в иноязычном окружении особый интерес вызвало изучение ферейданских и ингилойских говоров, которые находятся за пределами Грузии. В 1927 г. Арн. Чикобава опубликовал «Основные особенности ферейданского говора грузинского языка», где проанализированы особенности речи грузин, переселенных в XVII веке Шах-Абасом из Кахетии в Иран. Одному из наиболее значительных вопросов фонетики ферейданского говора посвящена специальная работа того же автора «Рефлексы в в ферейданском говоре» (1923 г.).

В 1913 г. во втором томе сборника «Дзвели сакартвело» («Древняя Грузия») было напечатано этнографо-историческое исследование историка и лингвиста М. Джанашвили «Санигло», где подробно описан ингилойский говор грузинского языка. Дан его грамматический анализ и словарь. Ингилойскому диалекту посвящены две монографии Г. Имнайшвили и Р. Гамбашидзе.

В грузинской диалектологии значительным явлением было опубликование исследования И. Гигинейшвили, В. Топуриа и И. Кавтарадзе «Грузинская диалектология. Краткий обзор диалектов. Тексты. Словарь» (1961 г.). Напечатана также «Хрестоматия грузинских диалектов со словарем» Ш. Дзидзигури (1956 г.).

Велась работа и по составлению диалектных словарей. К настоящему времени опубликованы гурийский, имеретинский, рачинский, лечхумский и кизикский словари, составленные Г. Шарашидзе, Б. Церетели, В. Беридзе, М. Алавидзе и С. Ментешавили. В Институте языкознания АН Грузинской ССР готовится к печати картлийский диалектный словарь.

В работу, которая проводилась в связи с исследованием литературного языка, входил также разбор языковых и стилистических особенностей художественных произведений. В связи с этим специально изучалась речь персонажей.

Всестороннее изучение грузинских диалектов подготовило почву для постановки некоторых общих проблем диалектологии (смешение диалектов, тенденции упрощения форм, вопрос суфстрата и другие). На основе анализа материалов грузинских диалектов изданы важные исследования общетеоретического характера. Здесь надо отметить работы Арн. Чикобава «Частица-це в ферейданском и ее значение с точки зрения взаимоотношения грамматики и логики» (1923—1924); В. Топурица «Данные диалектов картвельских языков и их значение для истории языка и общего языкознания» (1965); Г. Ахвледиани «К вопросу о смешении диалектов» (1949) и другие.

С точки зрения исторической диалектологии выяснен ряд вопросов диалектного состава древнегрузинского языка. На основе изучения древнегрузинских памятников определены диалекты, которые участвовали в формировании древнегрузинского языка. Найдены сложные пути, объясняющие происхождение и распределение древнейших так называемых ханметных и хаэметных текстов, относящихся к V—VIII векам (И. Джавахишвили, А. Шапидзе, Арн. Чикобава). Определены центры литературной деятельности и места составления и написания древнейших памятников.

Выяснилось также, что в лексическом составе и грамматическом строе древнегрузинского языка засвидетельствованы явления, которые не сохранились в современных диалектах. Некоторые диалекты (например, картлийский, кахетинский, месхский и др.) влияли на общенародный язык и наоборот, что имело место в различные периоды развития грузинского централизованного феодального государства. Грузинский литературный язык имел сильное влияние на шведирование особенностей в различных диалектах. Концентрация общественно-политической и экономической жизни в Грузии вызывала и соответствующую концентрацию диалектов.

Был изучен язык исторических документов, которые составлены в разных уголках Грузии и лучше всего отражают языковые особенности отдельных территориальных диалектов (Ш. Дзидзигури, А. Мартirosов и И. Кавтарадзе).

Описание и изучение диалектов тесно было связано с изучением этнографических особенностей, вследствие чего стало возможным правильное понимание языковых фактов, отражающих материальную и духовную культуру грузинских племен.

При анализе особенностей территориальных диалектов и установлении границ их распространения широко привлекались данные истории грузинского народа, материалы исторического прошлого и учитывалась судьба отдельных уголков Грузии, что дало возможность определить взаимоотношение ряда диалектов. Было установлено, что месхский диалект в грамматическом от-

пошении мало чем отличается от джавахаского, а оба они во многом сходны с картлийским диалектом. Это легко объясняется историческими фактами: территория указанных диалектов в течение ряда столетий входила в объединенное картлийское царство, что и определило их общность. Также много общего в лексике и грамматическом строе, с одной стороны, кизикского, а с другой стороны, ингилойского и ферейданского диалектов грузинского языка, причем последние два в настоящее время находятся вне границ республики Советской Грузии (ингилойский в Азербайджанской ССР, а ферейданский — в Иране). Сходство между ними объясняется тем, что оба эти диалекта отделились от кизикского, вследствие определенных исторических причин.

Одной из главных задач, которые ставит себе грузинская диалектология, является выяснение на основе фактов, полученных в результате изучения диалектов, вопроса о древнейшем расселении грузинских племен и их территориальном распространении.

В итоге описательного и сравнительного изучения грузинских диалектов установлена их общность по происхождению и пути дальнейшего развития как лексики, так и грамматики, а также решены многие сложные и интересные вопросы развития грамматического строя и происхождения лексико-фразеологических единиц в грузинском литературном языке.

Несмотря на то, что в результате столь интенсивной работы удовлетворительно изучены почти все диалекты грузинского языка, их дальнейшее еще более глубокое исследование является актуальной задачей грузинских языковедов.

С достаточной полнотой пока еще не выявлены и поэтому пока еще теоретически не обобщены те интересные, новые явления, которые имеют место в лексике и грамматическом строе отдельных диалектов и которые могут осветить историческое развитие диалектов и общие вопросы их взаимоотношения с литературным языком. Особенности грузинских диалектов дают богатый материал для установления общих законов развития языка, темпов и характера изменения грамматического строя. Это дает возможность окончательно определить границы распространения диалектов и диалектных явлений, установить общие и частные диалектные различия и разрешить актуальные вопросы сравнительной диалектологии. Должно быть также улучшено дело опубликования диалектных текстов. В течение последних тридцати лет было организовано множество диалектологических экспедиций, которые собрали обширные материалы по диалектам грузинского языка. В настоящее время в распоряжении Института языкознания АН Грузинской ССР и ка-

170

федр грузинского языка Тбилисского государственного университета и педагогических институтов республики имеются в большом количестве разнообразные и интересные тексты, которые ждут своего опубликования. Неотложным делом является также собиране богатой диалектной грузинской лексики и составление региональных словарей. При изучении грузинских диалектов не меньшее внимание следует обращать и на практические вопросы, т. к. известно, что успех изучения диалектных особенностей зависит в первую очередь от правильной организации собиання соответствующего материала, в связи с чем большее значение приобретает выработка методики наблюдения над живой речью.

Наряду с изучением фонетической системы и лексико-грамматических особенностей диалектов для наших диалектологов должно стать актуальной задачей исследование проблем лингвистической географии и создание атласа диалектов грузинского языка.

На современном этапе развития языкознания лингвистическая география (несмотря на традиционные недостатки) достигла больших успехов. Лингвистическая география особенно почетное место занимает в нашей стране. Она ставит целью дать как полную и точную картину распространения диалектных явлений национальных языков, так и их фонетико-морфологический и лексико-синтаксический анализ. В этом направлении, как известно, уже давно идет большая и интенсивная работа в Москве и Ленинграде, на Украине и в Белорусии, в республиках Прибалтики и в других местах. Но, к сожалению, в некоторых республиках, в частности в Грузии, серьезная работа такого характера фактически не начиналась.

Несколько лет тому назад В. Топурна составил две карты, фиксирующие лексические и грамматические явления. В целях наглядности по данным диалектов были перенесены на карту названия орудий пахоты и особенности тематического суффикса прошедшего несовершенного -ав.

Предварительно проведенная даже такая работа подтвердила, что грузинские диалекты предоставляют хорошие возможности для составления лингвистического атласа не только с точки зрения учета фонетико-морфологических, но и лексико-синтаксических явлений.

На современном этапе диалектологических исследований самой важной и неотложной задачей по-прежнему должно остаться монографическое изучение диалектов. Так как из-за своеобразных географических и исторических условий диалекты грузинского языка так или иначе четко разграничены, то монографический метод должен считаться основным. Но вместе с этим уже пора широко развернуть предварительную работу, которая

подготовит соответствующие условия для создания лингвистического атласа грузинских диалектов.

В этом направлении надо учесть и применить тот богатый опыт, который имеется в первую очередь у Института русского языка Академии наук СССР в деле составления диалектологического атласа русского языка, а также труды немецких и французских диалектологов.

Составление диалектологического атласа грузинского языка станет возможным, когда на основании монографического изучения диалектов будут выявлены наиболее различающиеся между собой группы диалектов и будет установлен круг основных диалектных различий.

Установление границ распространения диалектов, картографирование их фонетико-грамматических и лексических особенностей желательно провести в первую очередь в зоне смешанных диалектов и в таком языковом ареале, где встречаются точки соприкосновения различных диалектов. К таким районам относятся, например, Тшанетский район, где рядом с местными кахетинцами живут хевсуры, пшавы, мохевцы и мтсулыцы. В этом отношении интересную картину имеем также в Лагодехском и Цител-Цкаройском районах.

Картографирование может внести определенную ясность в изучение зон переходных диалектов, существование которых обусловлено взаимовлиянием расположенных рядом диалектов. Таковы, например, переходные зоны: картлийско-имеретинская, картлийско-джавахская, месхско-аджарская и так далее.

Для картографической работы из-за своего смешанного характера интересный участок представляет гурийский и шхве-имеретинский диалекты, которые наряду с новообразованиями сохранили архаичные явления и, что главное, в большом количестве имеют заимзы. Если в отмеченных диалектах обращает на себя внимание выявление занского субстрата, то в тушинском, частично в хевсурском и мохевском, стоит задача определить бацбийское влияние.

Материалы для картографирования диалектных особенностей могут быть собраны путем непосредственного наблюдения этих особенностей на месте и посредством коллективной записи. Должен быть применен также анкетный метод, который имеет то преимущество, что может быть использован в больших масштабах.

Для собирания необходимых для лингвистического атласа материалов должна быть составлена соответствующая программа, а также инструкция и анкеты.

Для еще более широкого развертывания диалектологической работы как монографического характера, так и картогра-

фирования необходимо осуществить целый ряд заранее разработанных мероприятий на основе единого и координированного плана.

Бурный рост культурной жизни грузинского народа, интенсивный характер развития всех отраслей народного хозяйства и экономической жизни, благоприятные условия для развития национальной культуры создают плодотворную почву для широкого распространения и внедрения литературного языка в народные массы.

Современная социалистическая действительность способствует инвентаризации диалектных особенностей и слиянию диалектов с литературным языком. Поэтому мы должны с еще большим вниманием, интересом и интенсивностью заниматься неотложным делом изучения диалектов грузинского языка.

ბოლოსიტყვაობა

ნაშრომი „ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის“ ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში შეჯამებული სახით, ზოგადად, დახასიათებულია ქართულ დიალექტოლოგიაში დღემდე ჩატარებული კვლევა-ძიება და ყურადღება გამახვილებულია იმ აქტუალურ ამოცანებზე, რომლებიც ამჟამად დგას ქართული ენის დიალექტების შესწავლასთან დაკავშირებით. მეორე, უფრო ვრცელი და ძირითადი ნაწილი მთლიანად დათმობილი აქვს ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიის საკითხებს.

რადგანაც ქართული ენის დიალექტების მეცნიერული შესწავლა ძირითადად მთის კილოებით დაიწყო, ამიტომ სათანადო ცნობები და სპეციალური ლიტერატურის მიმოხილვა პირველ რიგში მათ შესახებ არის წარმოდგენილი ასეთი თანმიმდევრობით: ხევსურული, მოხუერი, მთიულურ-გუდამაყრული, თუშური, ფშაური და შემდეგ მოდის სხვა კილოები: თიანური, ქართლური, კახური, ქიზიყური, ინგილოური, ფერეიდნული, მესხურ-ჯავახური, იმერხეული, აპარული, გურული. იმერული, ლეჩხუმური, რაჭული და ყიზლარ-მოზდოკური. მომდევნო რაგი მიძღვნილია სპეციალური ლიტერატურისადმი, რომელშიც ერთდროულად წარმოდგენილია რამდენიმე დიალექტის მიმოხილვა, ანდა გარკვეულია რომელიმე საკითხი საერთოდ ქართული ენის დიალექტების ჩვენებათა გათვალისწინებით. შემდეგ დახასიათებულია მონოგრაფიები და სტატიები, რომლებიც მოიცავენ ქართული დიალექტოლოგიის ზოგად პრობლემებს, სალიტერატურო ენისა და დიალექტების ურთიერთობას, მწერლის ენისა და პერსონაჟთა მეტყველებების თავისებურებებს, ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხებს. ქართული დიალექტების კლასიფიკაციას, დიალექტოლოგიური მასალების შეკრების პროგრამა-ინსტრუქციებს და სახელმძღვანელოებს და სხვ.

კილოების მიხედვით მიმოხილულია ცალკე წიგნად გამოცემული მონოგრაფიული შრომები, სხვადასხვა კრებულებსა და ჟურნალებში გამოქვეყნებული წერილები და სტატიები. ბოლოს, დასახელებულია დაბეჭდილი თეზისები იმ მოხსენებათა. რომლებიც წაკითხულია სა-

მეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტებისა და რესპუბლიკის უმაღლესი სასწავლებლების სამეცნიერო სესიებსა, კონფერენციებსა და თათბირებზე. გარკვეული მიზნით აქვე ჩამოთვლილია უფროსი კურსის სტუდენტების მოხსენებათა თეზისებიც. მონოგრაფიების შესახებ გამოქვეყნებული რეცენზიები დამოწმებულია სქოლიოებში. მთელი ეს მასალა უმთავრესად დალაგებულია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის მიხედვით, თუმცა იგი ყველგან და ყოველთვის დაცული არ არის.

ნაშრომის ძირითადი ნაწილი მიმოხილვითი ხასიათისაა და ამატომ იგი, არსებითად, წარმოადგენს მასალას ქართული ენის დიალექტთა შესწავლის ისტორიისათვის.

ამ წიგნისათვის მასალების მოპოვება ავტორმა დაიწყო 1955 წლიდან, როცა მას მოუხდა საინფორმაციო და შემაჯამებელი მოხსენება წაეკითხა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის დიალექტოლოგიისა და ენის ისტორიის სამეცნიერო საბჭოს სესიაზე ქართულ დიალექტოლოგიაში ჩატარებული მუშაობის შესახებ.

რადგანაც კილოების მიხედვით სათანადო სპეციალური ლიტერატურის მიმოხილვა სხვადასხვა დროს არის შესრულებული. ამიტომ ყველა ნაშრომი, შესაძლოა, ერთგვარად და თანაზომიერად არ იყოს დახასიათებული.

წიგნს არა აქვს სისრულის პრეტენზია; ჩვენ ვერ ვიტყვი: რომ დასახელებული და სათანადოდ დაფასებული გეჭონდეს ყველა ის შრომა, რომელიც ქართული ენის დიალექტებს ეხება. აქ გათვალისწინებული არ არის (ზოგი გამონაკლისის გარდა) გაზეთებში გამოქვეყნებული მასალები. მხოლოდ ძირითადი ნაწილია წარმოდგენილი ისეთი ნაშრომებიდან, რომლებშიც სხვა საკითხების კვლევის დროს განხილულია აგრეთვე ესა თუ ის დიალექტური მოვლენა. არასრულად არის დახასიათებული სხვადასხვა დიალექტურ რაიონში შეკრებილი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალებიც.

დასავლეთ ევროპის ენებზე გამოქვეყნებული შრომები, რომლებშიც აქა-იქ არის გაბნეული ზოგიერთი ცნობა ქართული ენის დიალექტების შესახებ, მოკლედ დახასიათებულია შესავალში, ზოგი მათგანი კი დიალექტთა მიმოხილვებშია დამოწმებული.

ნაშრომი, რომელიც განკუთვნილია ქართული ენის დიალექტების შესწავლის ისტორიით დაინტერესებულ სპეციალისტთათვის, გარკვეულ სამსახურს გაუწევს აგრეთვე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ჩვენი რესპუბლიკის პედაგოგიური ინსტიტუტების ფილოლოგიის ფაკულტეტების სტუდენტებს, რომელთაც ეკითხებათ ქართული დიალექტოლოგიის კურსი.

სამიებლები

ა) პირთა სახელებისა

- აბზიანიძე თ. 51
აბულაძე ც. 100
ავანესოვი რ. (Аванесов Р. И.) 19
ალავიძე მ. 101 — 108, 112, 123, 135,
142, 145, 146
ალიევი ი. 70
ანდლულაძე თ. 46
ანდლულაძე ნ. 30
არაგვისპირელი შ. 11, 103, 133, 146
არჩილი 10, 152
ასათიანი ლ. 124, 125
ასლამაზოვი ლ. 112
ასლანიკაშვილი ლ. 107
აფციური ე. 59
აღნიაშვილი ლ. 74
ახვლედიანი გ. 85, 129, 130, 132, 151,
162
ბაბუნაშვილი ე. 52
ბარდაველიძე ვ. 30
ბარნოვი ე. 11, 142
ბაქრაძე დ. 91
ბაულიშვილი ვ. 60
ბაჩანა 40
ბერიაშვილი თ. 59
ბერიძე ვუკ. 6, 59, 91, 101, 125, 156
ბეროზაშვილი თ. 102, 111
ბექაური ა. 34
ბექაურა ე. 32
ბექაური ნ. 35
ბილანიშვილი ზ. 60
ბიწაძე ლ. 100, 130
ბიხოვსკაია ს. (Быховская С.) 99
ბლაიხშტაინერი რ. (Bleichsteiner R.)
5, 91
ბოროდინა მ. (Бородина М. А.) 18
ბოქოლიშვილი მ. 62
ბოქორიშვილი ე. 103
ბროსე მ. (Brosset M.) 4, 61
ბუაჩიძე ე. 103
ბუქურაული ი. 38
გაბაშვილი ბ. 152
გაბუური ბ. 27
გაგუა კ. 53, 60
გამყრელიძე ლ. 112
გაფრინდაშვილი შ. 36, 43, 45, 53
გაჩეჩილაძე პ. 82, 93, 99, 103, 143
გელაშვილი ბ. 38
გელაშვილი მ. 125
გელიაშვილი მ. 40
გელოვანი გ. 32
გეარამაძე ი. 78
გეარამაძე კ. 78
გვენცაძე ა. 58, 145
გვერდწითელი შ. 53, 59
გიგაური ნ. 140
გიგაშვილი ნ. 60
გიგინეიშვილი ი. 12, 39, 41, 42, 45,
46, 104, 131, 144, 145, 162
გიგინეიშვილი კ. 139
გიულდენშტედტი ი. (Güldenstädt J.) 4

გიუნაშვილი ე. 60
 გოგიბერიძე რ. 59
 გოგორჯიანი მ. 112
 გოგუაძე ნ. 58
 გონიაშვილი თ. 150, 151
 კრემელაშვილი თ. 59, 60, 146
 გუგუშვილი კ. 31, 134, 138
 გურამიშვილი დ. 10, 152
 გურგენიძე ნ. 90.
 ღათუკიშვილი გ. 61
 დამენია მ. 102
 დეეტერსი გ. (Deeters G.) 5, 63
 დვენოსიძე ი. 38
 დონდუა კ. 77
 ებრალიძე ს. 61
 ევდოშვილი ი. 11. 146
 ერთელიშვილი ფ. 164
 ერისთავი გ. 11, 139, 140
 ერისთავი რ. 10, 11, 140, 145
 ერისთავ-ხოშტარია ან. 11, 146
 ერკერტი რ. (Erckert R.) 5, 63
 ესიავა ე. 53
 ვაჟა-ფშაველა 10, 11, 30, 40, 133—135,
 144, 145
 ვაქირელი ქალი 61
 ვახტანგ მეექვსე 152
 ველიჯანაშვილი ა. 78
 ვირსალაძე ე. 4, 34, 78
 ზურაბიშვილი თ. 124
 თამარაშვილი ლ. 53
 თაყაიშვილი ა. 52
 თაყაიშვილი ე. 149
 თევდორაძე გ. 30, 40
 თევზაძე კ. 82
 თეიმურაზ მეორე 10, 152
 თეიმურაზ პირველი 10, 152
 თოფურია ე. 12, 19, 41—45, 47, 56,
 62, 74, 89, 104, 111, 127, 128, 131,
 132, 135, 155, 156, 160—164
 იმნაიშვილი გ. 13. 48, 49, 56, 67—70,
 87, 121, 136, 145, 162. 165
 ინსარაძე ე. 78
 ინგოროყვა პ. 137

იორდანიშვილი ლ. 140
 იოსელიანი ს. 71, 74

კაიშაური ლ. 34
 კაკაბაძე ც. 60
 კალანდაძე კ. 91
 კალაძე ი. 35
 კარიჭაშვილი დ. 38
 კაპარაძე გ. 60, 123
 კაპარაძე ც. 84
 კახაძე ე. 103
 კახაძე ო. 48, 99, 125
 კვანტალიანი ლ. 103
 კვარაცხელია გ. 108
 კვერენჩხელიძე გ. 88
 კიხიჩია ა. 56, 68, 81
 კიკილაშვილი ნ. 62
 კლდიაშვილი დ. 10, 11, 142, 145
 კობლაძე მ. 40, 88
 კობახიძე ა. 112
 კოშორიძე ე. 142
 კუბლაშვილი კ. 83, 92, 120, 124—
 126

ლაბაძე ე. 53
 ლალიონი 133, 145
 ლაფონი რ. (Lafon R.) 150
 ლეკიაშვილი ა. 40
 ლეჟავა ლ. 58, 88, 100
 ლიკლიკაძე 103
 ლოლაშვილი ი. 56
 ლომაძე დ. 5, 91
 ლომთათიძე ქ. 34, 117, 144
 ლომთათიძე ქ. 133
 ლომთაძე ა. 40
 ლომოური ნ. 11, 141
 ლომსაძე ო. 78

მაისურაძე ი. 53, 76—78. 146
 მაკალათია ს. 30, 34, 38, 40, 78
 მაკალათია ფ. 30
 მარი ნ. 5, 79, 89
 მარტიროსოვი ა. 13, 46, 57, 56,
 77, 136, 152, 153, 165
 მაქავარიანი გ. 58
 მახარობლიშვილი ე. 59
 მგალობლიშვილი თ. 125

მგალობლიშვილი ს. 11, 141
მეგრელიძე ი. 81, 86, 89, 90, 91, 118
მეიერი პ. (Mejer P.)
მელიქიშვილი დ. 112
მელიქიშვილი ი. 121
მენტეშაშვილი ს. 58, 62, 65, 84
მესხიშვილი მ. 142, 143
მიქელაშვილი ც. 60
მიქელაძე ნ. 84
მიშველაძე ე. 124
მსხალაძე ა. 84

ნათაძე ნ. 57, 164
ნაკაშიძე ნ. 145
ნატროშვილი ნ. 60
ნინოშვილი ე. 11, 133, 139, 144—146
ნინუა გ. 103
ნიჟარაძე შ. 81, 83, 84, 125
ნოზაძე ლ. 155
ნოღაიდელი კ. 80, 81, 83

ორბელიანი გ. 10
ორბელიანი სულხან-საბა 30, 58, 64.
142, 143, 146
ოჩიაური თ. 30

ვილერონი (Gillieron J.) 17
ვლენტი ს. 85 89, 90, 91, 115, 119, 124,
131, 161, 164

რანჯიაშვილი თ. 40, 61
რამიშვილი თ. 90
რამიშვილი ნ. 59
როგავა გ. 122, 149
როზენი გ. (Rosen G.) 4
როსტიაშვილი ნ. 69, 70

სამიშვილი 59
საბაშვილი ნ. 83, 145, 146
სარჭველაძე ზ. 90, 146
საყვარელიძე ნ. 61
სიხარულიძე ი. 84
სომხიშვილი ე. 53
სულაძე ა. 78
სულაყური ე. 38

უფურგაძე თ. 34—36, 37, 40, 78, 114.
124, 162

ურიდია ო. 140, 145

უანჩიძე ე. 93, 103
ფეიქრიშვილი რ. 53
ფოლადაშვილი 70
ფოჩხუა ბ. 118

ჭაეთარაძე ი. 12, 41, 42, 56, 101, 104,
125, 132, 136, 138, 139, 152, 160—
164

ჭალდანი მ. 107
ჭაჭაია ო. 31, 32, 141, 146
ქეშიკაშვილი ი. 40
ქსოვრელი გ. 113
ქუთელია ნ. 51

ღამბაშიძე რ. 66, 67, 70, 145
ღვინაძე თ. 146
ღლონტი ა. 50, 51, 53, 61 76, 86, 91,
139, 143, 164
ღლონტი შ. 61

ყაზბეგი ა. 10, 11, 138, 144, 145
ყამარაშვილი შ. 32
ყიფშიძე ი. 5, 89, 118, 159

შაიშველაშვილი მ. 60
შალამბერიძე გ. 56, 57, 137, 141, 162
შამელაშვილი რ. 35, 82, 142, 161
შანიძე ა. 6, 16, 23—25, 27, 32—35,
39, 40, 43, 54, 61, 85, 92, 108, 114,
115, 132, 144, 147—150, 154, 157,
158, 159, 161

შანშოვანი ზ. 64
შარაშენიძე ზ. 74
შარაშიძე გ. 91
შარშიაშვილი რ. 62
შილაკაძე ი. 45
შინგიაშვილი მ. 146

შიფნერი ა. (Schiefner A.) 35
შუხარდტი პ. (Schuchardt H.) 5, 137

ჩალაბაშვილი ე. 62
ჩანტლაძე ი. 103
ჩიკვაძე ნ. 60
ჩიტაია გ. 19, 30, 161

ჩიქობავა ა. 4, 9, 17, 22, 28, 32, 33,
39, 42, 54, 55, 61, 63, 71, 73, 89,

126, 127, 132, 138, 144, 148, 149,
151, 154, 155, 156, 158, 161, 164
ჩიქოვანი მ. 4, 91, 104, 105, 106, 161
ჩოფიაშვილი ი. 32
ჩუბინოვი დ. 64
ჩხენკელი ს. 45, 46, 113
ჩხიკვაძე გ. 91
ჩხიკვაძე პ. 133, 145
ჩხუბიანიშვილი დ. 59

ცერცვაძე ი. 107, 122, 123
ცინცაძე კ. 124
ცინცაძე მ. 82, 84
ცოცანიძე გ. 38, 41
ცქიტიშვილი ნ. 60
ცხადაძე ა. 103

ძიძიგური შ. 4, 16, 45, 46, 56, 62, 75,
82, 94, 95, 105, 109—112, 119, 120,
123, 135, 138, 142—145, 154, 153,
160, 161, 163, 164

ძიძიშვილი მ. 88
ძოწენიძე კ. 95—98, 102, 136

წერეთელი ა. 10, 11, 133, 135
წერეთელი ბ. 101, 146

ჭავჭავაძე ა. 11, 139
ჭავჭავაძე ი. 10, 11, 136, 137, 145
ჭანჭავაძე ლ. 112

კანტურია დ. 57

კეიშვილი ლ. 132

კიკვაძე რ. 35

კინკარაული 28, 29, 30, 144, 145,
162

კონჭაძე დ. 11, 142

კრულაშვილი კ. 37, 38

კუშბურძე ზ. 56, 59, 102, 143

კუნიცა ი. 91, 116

სარაძე რ. 30

სიხანიშვილი დ. 40

სიხანიშვილი ნ. 30

სორნაული გ. 35

სებუა მ. 80

სეხუელი ლ. 53

სებუტია პ. 37, 38, 45, 46, 57, 125,
145

სეზაძე ს. 144

ჭავჭავაძე ი. 44, 89, 111, 159

ჭანჭავაძე მ. 6, 64, 65

ჭანჭავაძე ი. 112

ჭანჭავაძე პ. 82, 83, 87, 90, 98, 122, 125

ჭიჭიაშვილი ა. 46, 47

ჭორბენაძე ბ. 125

ჭორბენაძე ზ. 84

ჭობაძე ნ. 58

ჭლაძე ლ. 40

ბ) დიალექტების (კილოების), კილოკავების, თქმებისა და ქვეყნებისა

ალიბათური 66—69, 162
არაგვის ხეობის მეტყველება 12, 43
არხოტის მეტყველება 30
ალმოსავლური გურული 86
აქარული 6, 8, 13, 15, 16, 20, 79, 80,
81, 83—87, 90, 117, 118, 122, 123,
125, 129, 158, 159, 162
აქარულ-გურული 79
ახალციხური 80
ბაქურციხური მეტყველება 59
ბარის აქარული 79, 80
ბარის კილოები 33, 71
ბაღდადური 93

ბორჯომის ხეობის მეტყველება 8, 12
ბორჯომის ხეობის ქართული 43
გარეკახური 13, 54—56, 58, 71, 162
გლოლური 108, 111, 112, 162
გომარული 43, 44
გუდამაყრული 24, 34, 35, 158, 162
გურული 4—6, 8, 9, 13, 16, 20, 21,
72, 80, 82, 85, 87—92, 95, 115—
118, 122, 123, 125, 128, 129, 133,
139, 142, 145, 146, 154, 157, 158,
159, 162

დასავლეთ-ქართული 49
დასავლური გურული 86

დირბული 51

ვახანის მეტყე. 97, 99

ვახანურას ხეობის მეტყე. 8

ზემოაპარული 79—82, 86, 125, 162

ზემოგურული 85, 86, 89, 162

ზემოიმერული 12, 15, 16, 20, 43, 85,
92, 93, 96—100, 102, 103, 105, 126,
130, 135, 158, 159, 162

ზემორაქული 15, 20, 24, 108, 110,
112, 113, 159, 162

ზემოქსნური 42

თიანური 41, 162

თიანური მეტყე. 9

თუშური 5, 9 13, 15, 16, 20, 21, 23—
26, 29, 35—38, 71, 114, 115, 120,
123, 125, 129, 140, 157—159, 162

თუშურ-ხევსურული 39

ივრისხეური 40

ივრისხეური ფშაური 41, 162

ივრისხეური ხევსურული 41, 162

იმერული 4—6, 8, 12, 13, 15, 46, 47,
49, 75, 85, 92—94, 98—102, 104,
106, 108, 111, 115, 116, 118, 122,
124, 135, 142, 154, 157, 158, 161,
162

იმერხეული 5, 8, 15, 16, 78—80, 82,
86, 125, 158, 159, 162

ინგილოური 5, 6, 8, 13, 16, 20, 29, 37,
63—71, 73, 117, 118, 123, 128, 158,
159, 162

კავთისხეური 46

კაკური 66—69, 162

კახური 4, 6, 12—16, 20, 33, 42, 54—
61 63, 68, 73, 115, 126, 140, 142,
145, 146, 153, 154, 157—159, 162

კახურ-ქიზიყური 20, 63

კირნათ-მარადის მეტყე. 82

ლენხუმური 6, 8, 9, 12, 13, 20, 104—
108, 111, 122, 128, 154, 158, 161,
162

შარგული 154

მესხური 4, 8, 12, 15, 16, 20, 75—77,
82, 83, 158, 159, 161, 162

მესხურ-ქობარული 76

მესხურ-ჯავახური 13, 74, 75, 78, 80,
85, 158

მთათუშური 37, 38, 125

მთარაქული 108—113, 116, 158, 162

მთის აპარული 79, 80

მთის კილოები 25, 33, 36, 39, 43, 71

მთიულური 15, 16, 20, 23—25, 32—
35, 43, 48, 71—73, 114, 115, 119,
125, 133, 137, 158, 159, 162

მთიულურ-გულამყარული 12, 13, 32,
34, 115, 157

მთიულურ-ფშაური 159

მხვეური 12, 13, 15, 20—26, 30—32,
71, 73, 114, 115, 120, 125, 137, 138,
157—159, 161, 162

ოკრიბული 99

პერევის მეტყე. 97

პირაქეთულ-არხოტული 28

რაკული 5, 6, 8, 12, 20, 37, 43, 48,
109—112, 106, 116, 119, 122, 126,
135, 154, 157—159, 161, 162

რაკულ-ლენხუმური 142

რეხის მეტყე. 49

რიენისთაური 108, 111, 162

სამტრედიული 95

სვირული 95

უხუთური 95, 96

ფერეიდნული 8, 16, 20, 55, 63, 70—74,
120, 126, 158, 162

ფშაური 5, 12, 13, 15, 16, 20, 23—26,
29, 39—41, 114, 115, 125, 133, 134,
140, 144, 145, 157, 158, 159, 162

ფხოური 15, 24, 159

ქართლური 4, 5, 6, 8, 12, 13, 15, 16,
20, 33, 42—46, 48—52, 54, 56, 61,
62, 74, 75, 77, 97, 100, 108, 116,
124, 130, 133, 140—146, 157, 158,
162

ქართლურ-კახური 15, 41, 133, 136, 159

ქეების მეტყე. 97

ქეემაკარული 79, 82, 162

ქეემაგურული 85, 162

ქვემოიმერული 9, 12, 15, 20, 21, 56.
 92, 94—100, 102, 103, 105, 108, 116,
 128, 129, 158, 159, 162
 ქვემოლეჩხუმური 101
 ქვემორაჭული 16, 104, 105, 108, 110—
 112, 122, 158, 162
 ქვემოქართლური 49
 ქვემოქსნური 43, 53
 ქიზიყური 5, 12, 13, 15, 26, 58, 61—
 63, 69, 71, 73, 115, 126, 146, 162
 ქობულეთური 80, 83
 ქსნის ხეობის მეტყე. 12
 ღებურ-ქიორული 111
 ყიზლარ-მოზდოკური 12, 113, 162
 შატლურ-მიღმახეთური 28
 შიგნიკახური 13, 54, 57, 59, 60, 71,
 162

წილქართლური 49
 შილდური 59
 შუაიმერული 12, 15, 92, 93, 99, 103,
 159
 შუაქართლური 49
 ჩრდილო-ქართლური 49
 ცაგერსზემოური 105
 ცაგერსქვემოური 105
 ცენტრალურ-ქართლური 49
 წერაქვ-სიონის მეტყე. 49
 ხანურ-ზეგნური 99, 100
 ხევსურული 5, 9, 13, 15, 16, 20—37,
 37, 41, 65, 71, 88, 114, 115, 117,
 123, 125, 129, 140, 157—159, 162
 ჭავჭავური 162

გ) სოფლებისა და უბნებისა, სადაც ჩატარებულია დიალექტოლოგიური მუშაობა*

ალათემური 63
 ალიაბათი 63
 ალიბეგლო 63
 ალპანა 104
 ანდრიაწმინდა 76, 77
 ანთოკი 55
 არადეთი 47
 არალი 75, 76, 77
 არანისი 48
 აწყური 76
 ახალდაბა 49
 ახატანი 48
 ბეკამი 46
 ბერეთისა 96
 ბილა 98
 ბიჩინგაურთქარი 48
 ბიწმენდი 48, 52
 ბნავისი 48
 ბობოთი 99
 ბოგა 76

ბოდბისხევი 62
 ბორითი 97
 ბოსლევი 98, 154
 ბრეთი 47
 ბროწლეთი 53
 ბულაურაჭაფინაური 46
 გავაზი 60
 გალათუბანი 97
 გარიყულა 52
 გერგეტა 32
 გიორგიწმინდა 55
 გიორწმიდა 30
 გლოლა 108, 111
 გოლათუმანი ჩ
 გრემი 58
 გრიგალათი 8, 97
 გურო 30
 დადუმი 76
 დაეათი 48
 დეისი 8

* დასახელებული პუნქტების სახელწოდება საძიებელში დამოწმებულია იმ ფორმით, როგორც ეს მიმოხილულ წიგნებსა და სტატიებშია წარმოდგენილი.

დერჩი 101
დვირი 49
დიდი ატენი 48
დიდი გომარეთი 43
დიდი დმანისი (დუმანისი) 43
დილიკაური 98
დიმი 100
ღირბი 47
ღობირო 88
ღღნორისა 101
ეზათი 45
ელისენი 64
ენგიანი 63
ერედა 45
ერთაწმინდა 52
ერკოტი 77
ვაზისუბანი 59
ვაკევი 154
ვალე 75, 76, 77
ვალევი 154
ვანთა 59
ვანიანთ უბანი 48
ვარგავი 77
ვარდგინეთი 49
ვარძია 97
ვაქირი 61
ვაშლევი 154
ვაშლოვანა 49
ველოსციხე 60
ველტყევი 154
ვერნები 82
ვერტყიკალა 97
ზაგამი 63
ზანავი 49
ზარანი 97
ზედა ზეგანი 100
ზედა თმოგვი 76
ზედა ქალოვანი 96
ზემო სურები 88
ზემო ქელი 49
ზემო ქსოვრისი 48
ზვარე 8, 97
ზეელი 77
ზნაური 51
ზოგიში 104

თაბორი 104
თასმალო 63
თეთრი წყლები 40
თეთროულა 88
თვალადი 45
თოხლიაური 55
თხილვანი 82
იღლეთი 45
იათთალა 63
იკოთი 45
იტრია 46
იფნევი 154
კავთისხევი 45
კაკი (კახ-ინგილო) 63, 64
კაკალათხევი 53
კაკლიანი 43
კისტანი 30
კიციხი 97
კლდეეთი 101
კლდისა 43
კორინთა 45, 51
კორტანეთი 49
კურსები 103
ლაბეკინა 104
ლაილაში 104, 105
ლაფანანთკარი 48
ლაჯანა 104, 105, 107
ლებაისკარი 30
ლენინგორი 45
ლელვანი 97
ლეხიდრისთავი 101
ლიკანი 49
ლისი 47
მამულასოფელი 43
მანდაეთი 96
მარიამჭვარი 55
მარტყოფი 59
მერეთი 53
მეშაბაში 63
მიხანთ უბანი 48
მორძვეეთი 96, 98
მოსული 63
მუსხი 76, 77
მცხეთა 27

წავარევი 102
წაკეთი 111
წაფარეული 58
წებოძირი 8, 97
წერგეთი 100
წინოწმინდა 55
წიხბისი 53
წუკრიანი 62
ოზია 100
ოჯიო 59
ორბელი 104, 105
ოძისი 46
პატარა გარდატენი 48
პატარა გომარეთი 43
პატარაყული 55, 60, 61
ჟიჟანი 48
რგანი 96
რეხა 50
რელი 49
როკითი 100
საბე 97
საგურამო 48
საირმე 104, 105
საკირე 49
საკრეულა 100
საკურწე 96
საპრასია 95
სარო 77
საღვინე 98
საღოლაშენი 47
საუღრიონი 60
საჩხეური 101
საწირე 99
სვერი 96
სვირი 79, 100
სიონი 50
სნო 32
სპათაგორი 104, 105
სურამი 49
სურმუში 104
ტატანისი 76, 77
ტაძრისი 49
ტბევი 154
ტუბერი 46

ტიმოთესუბანი 49
ტყოცა 47
ტოლოში 77
ტყემლოვანა 100
ტყვიავი 45
უღუე 75, 76, 77
უსახელო 104, 105
უჩამეთი 97
უბეთა 95
ფარცხნალი 97
ფერსათი 100
ფონა 47
ფუხანთუბანი 48
ფცა 47
ქვაბისხევი 49
ქვედა ზეგანი 100
ქვედა სიმონეთი 102, 103
ქვევი 154
ქვემო ქელი 40, 49
ქვენატყოცა 47
ქვეშეთა 43
ქოთუქლო 63
ღარბხევი 97
ღები 108, 111
ღვარები 48
ღვიმევი 154
ღორათუმანი 8
ღორეშა 97
ღრელი 75, 76, 77, 78
ყანჩავეთი 45, 53
ყიბისი 49
ყორალანი 63
შარაჰევი 40
შატილო 30
შილდა 58
შრომა 60
შუა სურები 88
შურდო 76
შუქრეთი 96
ჩაისუბანი 83
ჩაკიტორი 83
ჩინთი 48
ჩოჩელი 45, 52

ბრძოლი 8, 97
ჩუმათელეთი 46
ციხია 99
ცუცხვათი 102
ძეგლევი 154
ძველი ანაგა 62
ძლოურ-დანეეთი 101
წაქვა 8, 97
წაღვერი 49
წერაქვი 50
წესი 112
წვერი 47
წითელქალაქი 45
წინარეხი 45
წირქოლი 51
წითა 8, 97, 100
წყალშავი 96
კავანი 103
კალასთავი 102

კალვანი 100
კაშლეთი 101
კეკელანთუბანი 43
კიორა 111
კობარეთი 76, 77
კობისხევი 49
კოპორტი 48
ზანი 100
ზაშმი 55
ხევი 8, 97
ხეაშითი 96, 98
ხვედრელიანი 45
ხილარი 97
ხილისთავი 45, 85
ხიზაბაურა 77, 78
ხიხაძირი 82
ხრეთი 98
ხრესილი 99
ხცისი 53
ჯებირი 48.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
ქართული ენის დიალექტთა შესწავლის ძირითადი საკითხები	3
ქართული დიალექტების შესწავლის ისტორია	23
მთის კილოები	23
ხეესურული	27
მოხეური	30
მთიულურ-გუდამაყრული	32
თუშური	35
ფშაური	39
თიანური	41
ქართლური	42
კახური	54
ქიზიყური	61
ინგილოური	63
ფერეიდნული	70
მესხურ-ჭავჭავური	74
იმერხეული	78
აპარული	79
გურული	85
იმერული	92
ლეჩხუმური	104
რაკული	108
ციხლარ-მოზდოკური	118
სხვადასხვა დიალექტთა მასალების ანალიზი	114
ქართული დიალექტოლოგიის ზოგადი საკითხები	126
.სალიტერატურო ენა და დიალექტები, პერსონაჟთა მეტყველების თავისებურებანი	130
	185

ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები	146
ქართული დიალექტების კლასიფიკაცია	157
ქართული დიალექტოლოგიური მასალების შეკრების პროგრამა- ინსტრუქციები, სახელმძღვანელოები	159
ქართული ენის დიალექტთა შესწავლის ისტორიის საკითხები	163
Из истории грузинской диалектологии (Резюме)	165
ბოლოსიტყვაობა	174
საძიებლები	

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი ვლ. ფ ა ნ ხ ი ძ ე
გამომცემლობის რედაქტორი ც. ჭ ი მ შ ე ლ ე ი შ ვ ი ლ ი
ტექნორედაქტორი ლ. ჭ ე ე ბ ე ნ ა ვ ა
მხატვარი გ. ნ ა დ ი რ ა ძ ე
კორექტორი ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა

გადაეცა წარმოებას 3.5.1971; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22. 3. 1972;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 11.75; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 10.75; უე 00952; ტირაჟი 2000; შეკვეთა 1042;
ფასი 99 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი. 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ა.ე. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

Арам Георгиевич Мартиросов

Из истории грузинской диалектологии